

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
І.І.**

МЕЧНИКОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧЕНЦОВ ЯРОСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 903'15:314.1](292.486:477)(043)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОЧОВЕ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ
УЛУСУ ДЖУЧІ: РЕКОНСТРУКЦІЯ СТРУКТУРИ
ІДЕНТИЧНОСТЕЙ**

032 — історія та археологія

03 — Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Ченцов Я.М.

Науковий керівник: Сминтина Олена Валентинівна, доктор історичних наук,
професор

Одеса — 2025

АНОТАЦІЯ

Ченцов Я.М. Кочове населення степової України періоду Улусу Джучі: реконструкція структури ідентичностей.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 — Історія та археологія. — Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м. Одеса, 2025. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Реконструкція структури ідентичностей кочового населення степової України у період функціонування тут Улусу Джучі є оригінальним для вітчизняної історіографії дослідженням, що сприяє глибшому розумінню процесів, що відбувалися на цих землях після монгольської навали і аж до розпаду утвореної тут держави Чингізидів. Значну увагу дослідники приділяли вивченню міст та поселень Улусу Джучі на території України, проте, багаточисельне кочове населення цієї держави здебільшого залишається мало вивченим. Ускладнює цю ситуацію й практична відсутність писемних джерел, котрі б згадували про цих кочовиків. Аналіз поховань, що належали кочовикам періоду Улусу Джучі, за допомогою, в тому числі, сучасних методів дослідження (зокрема, методу тривимірного моделювання) дозволив виявити специфічні прояви структури їх базових ідентичностей – етнічної, гендерної, регіональної та статусової, а також встановити механізми спотворення ідентичностей. Такий підхід дозволяє суттєво розширити наявну інформаційну базу про це поліетнічне та специфічне населення степів України середини XIII – XIV ст.

Актуальність історичних досліджень проблематики зумовлена тим, що питання історичного розвитку та культурної специфіки кочового населення степової зони України доби Улусу Джучі досі недостатньо висвітлене в

сучасній українській історіографії. Базові дослідження здебільшого зосереджувалися на політико-економічних аспектах історії цього державного утворення або на аналізі поселенських об'єктів. Широкомасштабні археологічні розвідки, що стосуються матеріальної культури цих спільнот, здійснювалися переважно у радянський період, однак з того часу суттєво змінилися як підходи до фіксації та обробки археологічного матеріалу, так і концептуальні засади його інтерпретації. Слід підкреслити, що в українській історичній та археологічній науці проблема реконструкції структур ідентичностей цього населення й можливостей їх осмислення на основі археологічних джерел у подібному ракурсі порушується вперше. У межах дисертаційного дослідження розглядаються поховальні пам'ятки кочовиків степу України періоду Улусу Джучі, а також об'єкти, які раніше були віднесені до цієї групи, однак автор ставить під сумнів доцільність їх такої атрибуції. Географічно пам'ятки охоплюють всю територію українського степу, а щільність їх виявлення значною мірою залежить від інтенсивності археологічних досліджень у відповідних регіонах. Переважна більшість об'єктів була відкрита в радянський період, деякі — ще до 1922 року. Після здобуття Україною незалежності науковий інтерес до цих пам'яток був обмеженим. Хоча кожна з них має свої особливості, за низкою ознак вони формують єдиний комплекс поховальних пам'яток періоду Улусу Джучі.

Метою цього дисертаційного дослідження є встановлення структури ідентичностей кочовиків Степової України періоду Улусу Джучі на підставі дослідження їх археологічних пам'яток, передусім, поховальних. Предмет дослідження - поховальні пам'ятки кочовиків степу України періоду Улусу Джучі.

Вступ висвітлює актуальність теми роботи, визначає об'єкт та предмет дослідження, хронологічні та територіальні рамки дисертації. Також визначаються мета і завдання дослідження, його методологія, унаочнені

наукова новизна та практичне значення. Перелік публікацій та участі в конференціях, що засвідчують апробацію результатів дисертації, надається.

Перший розділ дисертації присвячено історії археологічного вивчення середньовічних кочовиків Улусу Джучі на території степової України. У ньому розглянуто розвиток досліджень від перших розкопок у XIX столітті до сучасного етапу. Особливу увагу приділено діяльності таких перших дослідників, як Д. Я. Самоквасов, Ф. І. Кнауер, Д. І. Яворницький, Є. П. Трифільєв, І. Я. Стемпковський, а також археологам радянського періоду та незалежної України. Окреслено вклад масштабних новобудовних експедицій у накопичення археологічного матеріалу, зокрема у Північно-Західному Причорномор'ї та на Лівобережжі.

Окрему частину присвячено аналізу джерельної бази: внутрішніх документів Улусу Джучі, вірменських і грузинських та європейських хронік, подорожніх звітів. Водночас відзначається обмеженість цих джерел щодо відомостей про кочове населення степової України того часу. Також у розділі викладено методологічні підходи дослідження, зокрема принципи історизму, системності, об'єктивності та використання міждисциплінарних технологій, зокрема тривимірного моделювання. Висвітлено і політико-історичний контекст періоду, починаючи з монгольського вторгнення, утворення Улусу Джучі та трансформації етнічної структури степу. Також, у розділі була вироблена методика реконструкції ідентичностей середньовічних кочовиків за археологічним матеріалом – майже єдиним джерелом інформації про них. Усе це створює наукове підґрунтя для подальшого аналізу кочової компоненти в історії Улусу Джучі.

Другий розділ дисертації присвячений дослідженню етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. Здійснено критичний аналіз радянської методології, яка ототожнювала археологічну культуру з етнічною групою. Доведена пізнавальна цінність сучасних підходів, що враховують контекстуальне значення артефактів. У центрі їх уваги знаходяться окремі

типи поховального інвентарю (вудила без перегину, арби, срібні гривні, бокка), які аналізуються з точки зору можливості артикуляції етнічної ідентичності похованих кочовиків.

Вивчено ряд курганних поховань з території степу сучасної України, що репрезентують різні етнічні маркери: печенізькі, половецькі, монгольські й чорноклобуцькі. Поховання з вудилами без перегину співвіднесено з печенігами, арба в похованні — з половцями, срібна гривня — з аристократією половецького походження, а головний убір бокка — із монгольським соціокультурним впливом. Водночас підкреслюються складність та неоднозначність атрибуції: елементи матеріальної культури могли змінювати свій соціальний та етнічний зміст залежно від часу та регіону.

Значну увагу приділена і Чорним Клобукам як поліетнічній спільноті, частина якої переселилась до Північно-Західного Причорномор'я. Наводяться приклади поховань, пов'язаних із цією групою, аналізуючи їх за типом обряду та супутнім інвентарем.

Третій розділ дисертації досліджує багатоаспектну проблему артикуляції інших проявів ідентичності кочових народів на території України у середині XIII–XIV ст., зокрема, регіональної, гендерної, статусової. Вони розглядаються крізь призму археологічних матеріалів, насамперед курганних поховань. Предметом окремої уваги у цьому контексті є механізми спотворення ідентичності. Основну джерельну базу складають поховальні комплекси з степової частини України.

Розглядаючи специфіку артикуляції регіональної ідентичності кочовиків степової України періоду Улусу Джучі, автор зосереджує увагу на феномені збереження печенізько-торчеської культурної традиції у Причорномор'ї до пізнього періоду, вказуючи на її унікальний характер у порівнянні з іншими регіонами, де подібна ідентичність була втрачена або асимільована. Аналіз поховань дозволяє простежити тяглість та

трансформацію поховального обряду, в тому числі через взаємодію з половцями, чорними клобуками та монгольською військовою присутністю.

У контексті гендерної ідентичності приділяється окрема увага гендерним особливостям поховань кочовиків, наприклад, похованню у с. Афанасіївка, що вражає багатством текстильних і ювелірних артефактів та свідчить про високий соціальний статус жінки. Статусна ієрархія також виявляється через масштабні курганні комплекси, такі як Чингульський, який, можливо, належав представникові ханської верхівки.

Таким чином, було продемонстровано, що питання ідентичності кочовиків не можна зводити лише до етнічної приналежності — воно є багатовимірним і варіюється залежно від регіону, статі, соціального статусу та історичних обставин. Висновки базуються на ретельному аналізі обрядових практик, інвентарю та просторового розташування пам'яток.

Висновки засвідчують, що у дисертації здійснено комплексне дослідження поховальних пам'яток кочовиків степової України періоду Улусу Джучі, що дозволило реконструювати багатовимірну структуру їхніх ідентичностей — етнічної, регіональної, статусної та гендерної, а також виявити механізми спотворення ідентичності. Робота ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує археологічні дані, письмові джерела та сучасні теоретичні концепції. Автором вперше в українській науці систематизовано джерельну базу, визначено етапи розвитку археологічних досліджень, проаналізовано методологічні обмеження минулих періодів та запропоновано нові методи ідентифікації кочовиків, а також створено 3-D моделі низки артефактів з кочівницьких поховань.

Особливу увагу приділено виявленню маркерів ідентичностей: матеріальна культура розглядається як активний чинник формування уявлень про себе, "своїх" і "чужих". Показано, як поховальні обряди, інвентар та типологія поховань можуть відображати соціальний статус, регіональну та

етнічну ідентичність. Відзначено складність виявлення гендерної ідентичності, але підкреслено її перспективність для подальших студій. Результати дослідження дають змогу глибше зрозуміти трансформації кочового суспільства в умовах панування Улусу Джучі на цих землях та становлять цінний внесок у вивчення середньовічної історії та археології Східної Європи та зокрема України.

Ключові слова: Кочовики, Улус Джучі, ідентичність, поховання, половці, печеніги, етнічна група, Середньовіччя, міжкультурні комунікації, реконструкція ідентичності, Північне Причорномор'я, археологічні дослідження, мікро-міграції, історико-культурна спадщина, Російсько-українська війна.

SUMMARY

Chentsov Yaroslav. Nomadic population of the steppe Ukraine of the Ulug Ulus period: reconstruction of the structure of identities.

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 — History and Archaeology. — Odesa National University named after I.I. Mechnikov, Odesa, 2025. — A qualifying research paper on manuscript rights.

The reconstruction of the structure of identities of the nomadic population of steppe Ukraine during the period of functioning of the Ulug Ulus is an original study for national historiography, which contributes to a deeper understanding of the processes that took place in these lands after the Mongol invasion and until the collapse of the Chinggisid state formed here. Researchers have paid considerable attention to the study of the cities and settlements of the Ulug Ulus in Ukraine, but the numerous nomadic population of this state remains largely unexplored. This situation is further complicated by the practical absence of written sources that would mention these nomads. The analysis of the burials belonging to nomads of the Ulug Ulus period, using, among other things, modern research methods (in

particular, the method of three-dimensional modelling), has revealed specific manifestations of the structure of their basic identities - ethnic, gender, regional and status, as well as the mechanisms of identity distortion. This approach allows us to significantly expand the available information base about this multi-ethnic and specific population of the steppes of Ukraine in the middle of the thirteenth and fourteenth centuries.

The relevance of historical research on this issue is due to the fact that the issue of historical development and cultural specificity of the nomadic population of the steppe zone of Ukraine in the era of the Ulug Ulus is still insufficiently covered in modern Ukrainian historiography. Basic research has mostly focused on the political and economic aspects of the history of this state formation or on the analysis of settlement sites. Large-scale archaeological research on the material culture of these communities was carried out mainly in the Soviet period, but since then, both the approaches to recording and processing archaeological material and the conceptual foundations of its interpretation have changed significantly. It should be emphasised that the problem of reconstructing the identity structures of this population and the possibilities of understanding them on the basis of archaeological sources is being raised in Ukrainian historical and archaeological science from this perspective for the first time. This dissertation examines the funerary monuments of the nomads of the Ukrainian steppe of the Ulug Ulus period, as well as the sites that were previously attributed to this group, but the author questions the appropriateness of such attribution. Geographically, the monuments cover the entire territory of the Ukrainian steppe, and the density of their discovery largely depends on the intensity of archaeological research in the respective regions. The vast majority of sites were discovered during the Soviet period, some before 1922. After Ukraine gained independence, scientific interest in these sites was limited. Although each of them has its own peculiarities, they form a single complex of funerary monuments of the Ulug Ulus period in a number of ways.

The purpose of this dissertation is to establish the structure of the identities of the nomads of Steppe Ukraine of the Ulug Ulus period based on the study of their archaeological sites, primarily funerary ones. The subject of the study is the funerary monuments of the nomads of the Ukrainian steppe of the Ulug Ulus period.

The introduction highlights the relevance of the topic, defines the object and subject of the study, the chronological and territorial framework of the dissertation. It also defines the purpose and objectives of the study, its methodology, and outlines its scientific novelty and practical significance. The list of publications and participation in conferences that testify to the approbation of the results of the dissertation is provided.

The first chapter of the dissertation is devoted to the history of archaeological study of the medieval nomads of the Ulug Ulus in the territory of steppe Ukraine. It examines the development of research from the first excavations in the nineteenth century to the present day. Particular attention is paid to the activities of such early researchers as D. Samokvasov, F. Knauer, D. Yavornytskyi, E. Trifiliev, I. Stempkovskyi, as well as archaeologists of the Soviet period and independent Ukraine. The contribution of large-scale newly constructed expeditions to the accumulation of archaeological material, in particular in the North-Western Black Sea region and on the Left Bank, is outlined.

A separate part is devoted to the analysis of the source base: internal documents of the Ulug Ulus, Armenian and Georgian and European chronicles, and travel reports. At the same time, the author notes the limitations of these sources in terms of information about the nomadic population of steppe Ukraine at that time. The chapter also outlines the methodological approaches of the study, including the principles of historicism, systematicity, objectivity, and the use of interdisciplinary technologies, including three-dimensional modelling. The political and historical context of the period, starting with the Mongol invasion, the formation of the Ulug Ulus and the transformation of the ethnic structure of the steppe, is also covered. The chapter also develops a methodology for reconstructing the identities of

medieval nomads based on archaeological material, which is almost the only source of information about them. All of this creates a scientific basis for further analysis of the nomadic component in the history of the Ulug Ulus. The second chapter of the thesis is devoted to the study of the ethnic expression of the material culture of the nomads of the Ulug Ulus. A critical analysis of the Soviet methodology, which identified archaeological culture with an ethnic group, is carried out. The cognitive value of modern approaches that take into account the contextual significance of artefacts is proved. They focus on certain types of funerary equipment (bridles without kink, arbs, silver hryvnias, bokka), which are analysed in terms of the possibility of articulating the ethnic identity of the buried nomads.

A number of kurgan burials from the steppe of modern Ukraine representing different ethnic markers are studied: Pechenegs, Cumans, Mongols, and Circassian. The burial with rods without a kink is correlated with the Pechenegs, the arba in the burial with the Cumans, the silver hryvnia with the aristocracy of Cumans origin, and the bokka headdress with Mongolian socio-cultural influence. At the same time, the complexity and ambiguity of attribution will be emphasised: elements of material culture could change their social and ethnic content depending on time and region.

Considerable attention is also paid to the Black Clobucs as a multi-ethnic community, part of which moved to the Northwest Black Sea region. Examples of burials associated with this group are presented, analysing them by the type of rite and associated equipment. The third chapter of the dissertation explores the multidimensional problem of articulating other manifestations of nomadic identity on the territory of Ukraine in the mid-thirteenth and fourteenth centuries, including regional, gender, and status. They are examined through the prism of archaeological materials, primarily burial mounds. The mechanisms of identity distortion are the subject of special attention in this context. The main source base is made up of burial complexes from the steppe part of Ukraine.

Considering the specifics of the articulation of the regional identity of the nomads of steppe Ukraine in the period of the Ulug Ulus, the author focuses on the

phenomenon of preserving the Pecheneg-Torks cultural tradition in the Black Sea region until the late period, pointing to its unique character in comparison with other regions where such an identity was lost or assimilated. The analysis of the burials allows us to trace the continuity and transformation of the funerary rite, including through interaction with the Cumans, Black Clobucs, and the Mongol military presence.

In the context of gender identity, special attention is paid to the gender peculiarities of nomadic burials, for example, the burial in the village of Afanasivka, which is striking in its richness of textile and jewellery artefacts and indicates the high social status of women. The status hierarchy is also revealed through large-scale mound complexes, such as Chingul, which may have belonged to a representative of the Khan's elite. Thus, it has been demonstrated that the issue of nomadic identity cannot be reduced to ethnicity alone - it is multidimensional and varies depending on region, gender, social status and historical circumstances. The conclusions are based on a thorough analysis of ritual practices, inventory, and spatial arrangement of the monuments.

The conclusions show that the thesis has carried out a comprehensive study of the funerary monuments of nomads of steppe Ukraine of the Ulug Ulus period, which allowed to reconstruct the multidimensional structure of their identities - ethnic, regional, status and gender, as well as to identify the mechanisms of identity distortion. The work is based on an interdisciplinary approach that combines archaeological data, written sources, and modern theoretical concepts. For the first time in Ukrainian science, the author systematises the source base, identifies the stages of development of archaeological research, analyses the methodological limitations of past periods, proposes new methods of nomadic identification, and creates 3-D models of a number of artefacts from nomadic burials.

Particular attention is paid to the identification of identity markers: material culture is considered as an active factor in the formation of ideas about oneself, 'one's own' and 'others'. It is shown how funerary rites, inventory and typology of burials can

reflect social status, regional and ethnic identity. The difficulty of identifying gender identity is noted, but its prospects for further research are emphasised. The results of the study allow for a deeper understanding of the transformations of nomadic society under the rule of the Ulug Ulus in these lands and make a valuable contribution to the study of medieval history and archaeology of Eastern Europe and Ukraine in particular.

Keywords: Nomads, Ulug Ulus, identity, burials, Cumans, Pechenegs, ethnic group, Middle Ages, intercultural communications, identity reconstruction, Northern Black Sea region, archaeological research, micro-migration, historical and cultural heritage, Russian-Ukrainian war.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ченцов Я. М. Поселенські пам'ятки золотоординського періоду в українському правобережному степу / Я. М. Ченцов // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – 2023. – Т. 34(73), № 4. – С. 104–109.
2. Ченцов Я. М. До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі / Я. М. Ченцов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2024. – Вип. 39. – С. 8–14.
3. Ченцов Я. М. [Chentsov Ya. M.] Фотограмметрія у структурі трансдисциплінарної археології: приклад моделювання артефактів із середньовічного степу України [Photogrammetry in the structure of transdisciplinary archaeology: an example of modelling artefacts from the medieval steppe of Ukraine] / С. Б. Радченко, Я. М. Ченцов [S. B. Radchenko, Ya. M. Chentsov] // Археологія [Arheologia]. – 2025. – № 1 [No 1]. – С. 121–148 [P. 121–148].
4. Chentsov Ya. The problem of the attribution of burials of medieval nomads on the territory of the Ukrainian steppe on the example of three burials from the Novosilsky kurgan complex / Ya. Chentsov // Cercetări Arheologice. – 2024. – Vol. 31, iss. 1. – P. 249–260.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ.....	24
1.1 Історія дослідження кочовиків Улусу Джучі на території степу України.....	24
1.1.1 Історія археологічних досліджень кочовиків Улусу Джучі на території степу України.....	24
1.1.2 Стан наукової розробки проблеми.....	31
1.2 Письмові джерела.....	37
1.3 Методологічні засади дослідження.....	41
1.4 Контекст історичних подій на території Степу України в середині XIII – XIV ст.....	46
1.5 Теоретичні підходи до визначення ідентичностей за археологічними матеріалами та відомостями письмових джерел.....	52
1.6 Трансформації джерельної бази та методології дослідження в умовах повномасштабної війни з рф.....	64
РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КОЧОВИКІВ СТЕПУ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIII – XIV СТ.....	70
2.1 Підходи до оцінки етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі.....	70
2.2 Особливості втілення етнічної ідентичності кочовиків Улусу Джучі на території правобережжя р. Інгулець.....	83

2.3 Особливості втілення етнічної ідентичності кочовиків Улусу Джучі на території лівобережжя р. Інгулець.....	94
--	----

РОЗДІЛ 3. АРТИКУЛЯЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ, СТАТУСОВОЇ, РЕГІОНАЛЬНОЇ ТА СПОТВОРЕНОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЛЕННЯ СТЕПУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ УЛУСУ ДЖУЧІ.....	139
---	------------

3.1 Регіональна ідентичність печенігів-торків та половців середині XIII-XIV ст.....	139
---	-----

3.2 Прояви статусу у номадів на території степу України в середині XIII-XIV ст.....	156
---	-----

3.3 Гендерні студії у питанні кочовиків Улусу Джучі на території степу України.....	170
---	-----

3.4 Спотворені ідентичності за матеріалами кочовиків Улусу Джучі.....	180
---	-----

ВИСНОВКИ.....	203
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	209
--	------------

ДОДАТКИ.....	225
---------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ОГИМ – Одесский государственный исторический музей (Одеський археологічний музей)

ОАМ – Одеський археологічний музей

ДНІМ – Дніпропетровський національний історичний музей

НАН – Національна академія наук

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВСТУП

Актуальність. Питання особливостей історичного розвитку та специфіки культури кочовиків степу України періоду Улусу Джучі в сучасній українській історіографії розглянуто недостатньо. Фундаментальні дослідження здійснювалися переважно у контексті політико-економічної історії цієї держави (Черкас, 2015) або ж зосереджені на поселенських пам'ятках (Біляєва, 2021). Масштабні польові дослідження пов'язаних з цими спільнотами археологічних пам'яток здійснювалися у радянські часи (Добролюбський, 1986; Шалобудов, 1984), огляд історії археологічного дослідження Північно-Західного Причорномор'я представлений у публікації Кушніра В. Г. (Кушнір, 2025). Проте, відтоді суттєво змінилася методика як первинної обробки матеріалу, так й його осмислення, та з'явилися нові методи та концепції аналізу археологічного матеріалу. Водночас підкреслимо, що проблема реконструкції структури ідентичностей цього населення та можливостей їх інтерпретації на основі археологічних джерел у вітчизняній історичній та археологічній науці у цьому дослідженні осмислюється вперше.

У дисертаційній роботі досліджуються поховальні пам'ятки кочовиків степу України періоду Улусу Джучі та ті пам'ятки, котрі були визначені такими попередниками, але автором цієї роботи ставиться питання про доцільність перегляду їхньої атрибуції. Пам'ятки розташовані на всій території степу України, їх щільність пов'язана зі ступенем дослідження регіону. Абсолютна більшість пам'яток відкрита у радянський період, деякі досліджені до 1922 р. У період незалежності України увага дослідників були приділена лише їх невеликій часточці. Усі пам'ятки мають свої характеристики, які роблять їх відмінними одна від одної, проте, за певними характеристиками, об'єднуються в один ряд пам'яток періоду Улусу Джучі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексних науково-дослідних тем кафедри археології, етнології та всесвітньої історії факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова № 321 «Степова Україна у первісну добу»; № 354 «Трансформація етнокультурних процесів в Південно-Західній Україні»;

Метою роботи є встановлення структури ідентичностей кочовиків Степової України періоду Улусу Джучі на підставі дослідження їх археологічних пам'яток, передусім, поховальних.

Для досягнення зазначеної мети роботи були сформульовані наступні **завдання дослідження:**

- з'ясувати особливості історії польових археологічних досліджень та специфіку теоретичних підходів до історико-культурної та археологічної інтерпретації поховальних пам'яток кочовиків Улусу Джучі в історіографії;
- визначити основні етапи нагромадження джерельної бази, зокрема, в ході польових археологічних досліджень зазначених пам'яток на території степу України;
- розробити методику та базові теоретичні принципи визначення ідентичностей середньовічного кочового населення Степової України за археологічними матеріалами та на підставі джерел іншого походження, зокрема, письмових та етнографічних;
- визначити пізнавальний потенціал археологічних пам'яток кочового населення Степової України періоду Улусу Джучі для реконструкції їх етнічної, регіональної, статусової та гендерної ідентичностей;
- з'ясувати специфіку спотворення ідентичностей цього населення у світлі окремих поховальних пам'яток степової України періоду Улусу Джучі;

- встановити особливості артикуляції структури ідентичностей окремих груп цього населення у певному специфічному контексті розгортання історичних подій та процесів на території України з середини XIII по кінець XIV ст;

Об'єктом роботи виступає структура кочового населення степу України періоду Улусу Джучі. **Предметом** роботи є поховальні пам'ятки кочовиків степу України періоду Улусу Джучі.

Територіальні рамки дослідження охоплюють степовий регіон сучасної незалежної України, котрий на півдні обмежується Азовським та Чорним морями, на заході та сході – державними кордонами, а на півночі межею степу та лісостепу, що проходить через сучасні Одеську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Донецьку, Харківську та Луганську області.

Хронологічні рамки роботи визначаються часом існування Улусу Джучі на території сучасної України та охоплюють середину XIII - XIV ст. н. е.

Джерельну базу дослідження складають різноманітні джерела. Першу групу представляють письмові джерела періоду Улусу Джучі, це в першу чергу праці європейських мандрівників того часу. До них відносяться Вільгельм Рубрук (Рубрук, 1911) та Плано Карпіні (Плано Карпіні, 1911) та фрагментарні свідчення арабських вчених, таких як ал-Омарі (ал-Омарі, 1884) та ібн-Батута (ібн-Батута, 1884). Нажаль, історичні джерела цього періоду, що містять свідчення про життя кочовиків періоду Улусу Джучі, кількісно обмежені.

Для характеристики етапів археологічного вивчення пам'яток, передусім, поховальних, кочового населення Степової України періоду Улусу Джучі було використано звіти з археологічних робіт в степу України (Гудкова, А. В., Добролюбский А. О., Тоцев Г. Н., Фокеев М. М. 1979, Субботин Л. В.

1977, Гудкова, А. В., Добролюбский А. О., Тоцев Г. Н., Фокеев М. М. 1981, Субботин Л. В., Дворянинов С. А. 1978), що зберігаються у науковому архіві ОАМ НАН України, а також опубліковані у 1970-1990-ті роки результати польових археологічних досліджень. Крім того, для дисертаційного дослідження нами було оглянуто та опрацьовано колекції матеріалу з поховань середньовічних кочовиків із зібрань наукових фондів ОАМ НАН України та ДНІМ ім. Д. І. Яворницького.

Методи дослідження охоплюють як загальнонаукові (аналіз та синтез, індукція та дедукція, а також метод абстрагування) та традиційні, властиві історичному та археологічному дослідженню (історико-типологічний, порівняльно-історичний, контент-аналіз, статистичний, ретроспективний, метод групування джерел та структурний метод), так й новітні цифрові методи (зокрема, метод тривимірного моделювання, котрий був особисто застосований автором цього дисертаційного дослідження шляхом створення десяти 3-D моделей з матеріалів середньовічних кочовиків з колекцій наукових фондів ОАМ НАН України та ДНІМ ім. Д. І. Яворницького.

Застосування цих методів здійснювалося автором у цілковитій відповідності принципам об'єктивізму, системності та історизму на засадах міждисциплінарного підходу, який дозволив творчо поєднати джерела та методи, що походять як з різних царин історичної науки, так й з інших гуманітарних та точних наук задля створення якомога більш об'єктивної картини структури ідентичностей кочового населення степової України періоду Улусу Джучі.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням структури ідентичностей кочовиків степової України періоду Улусу Джучі.

Уперше:

- досліджений пізнавальний потенціал археологічних пам'яток та окремих археологічних артефактів кочовиків Степової України доби Улусу Джучі для реконструкції їх етнічної, регіональної, соціально-статусової та гендерної ідентичностей;
- визначено особливості артикуляції структури ідентичностей окремих груп степового населення Улусу Джучі у контексті розгортання історичних подій та процесів на території України з середини XIII по початок XV ст;
- оцифровані специфічні культуровизначальні артефакти, що належать половецькій та печенізьській етнічним групам кочовиків Степової України періоду Улусу Джучі, та на цій підстав створені їх 3D моделі.

Уточнено:

- еволюцію підходів до висвітлення історії польових археологічних досліджень та специфіки історико-культурної та археологічної інтерпретації поховальних пам'яток кочовиків Улусу Джучі в історіографії;
- принципи встановлення основних етапів нагромадження джерельної бази, зокрема, в ході польових археологічних досліджень поховальних пам'яток кочовиків Улусу Джучі на території степу України;

Переглянуто:

- деякі визначення попередніх дослідників, щодо ідентичності кочового населення у світлі окремих поховальних пам'яток степової України періоду Улусу Джучі, а також поховань кочовиків X-XIV ст.

Набуло подальшого розвитку:

- Методика встановлення ідентичностей середньовічного населення України на основі синтезу даних археології, а також письмових, етнографічних та інших джерел;
- Технологія оцифровування, подальшого 3D моделювання та експонування об'єктів культурної спадщини кочового населення Степової України періоду Улусу Джучі.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що проведене дослідження дає змогу реконструювати ідентичність кочового населення українських земель на етапі зовнішньополітичної активності Улусу Джучі в Європі, Азії й Закавказзі та простежити внутрішні процеси, що відбувались в українському степу. Результати дослідження, його теоретичні положення та висновки можуть бути використаними під час підготовки монографій, наукових статей, підручників та навчальних посібників, а також для підготовки до лекційних та практичних семінарських занять. Створені автором 3-D моделі об'єктів матеріальної культури кочового населення Степової України убезпечують збереження цих об'єктів культурної спадщини в умовах повномасштабної війни та можуть бути використані у профільних виставках та постійно діючих експозиціях музеїв Степової України та інших регіонів, можуть застосовуватися для популяризації культурної спадщини нашої країни.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були апробовані у вигляді доповідей на наступних всеукраїнських та міжнародних конференціях: Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих науковців 22 жовтня 2021 р. «Свята в історії людства: від давнини до раннього нового часу»; International conference History, Spirituality, Culture. Dialogue and interactivity. 7th Edition. November 25-26, 2021, Galati, Romania; XIV Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Етнічна культура в глобалізованому світі», 21 грудня 2021 року; XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Етнічна культура в

глобалізованому світі», 29 листопада 2022 року; XIX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Етнічна культура в глобалізованому світі», 4-5 червня 2024 року; XX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Етнічна культура в глобалізованому світі», 5-6 грудня 2024 року; Участь у конференції та публікація тез доповіді - Archaeology today: problems and solutions. Chisinau. Moldova. 08.02.2024; 29th EAA Annual Meeting in Belfast, Northern Ireland, 30 August - 2 September 2023; XII Всеукраїнська студентська археологічна конференція «Археологічні дослідження в Україні: Здобутки і перспективи» (12 травня 2023 р.). Також у вигляді доповідей висновки дослідження були виголошені на засіданні 79-ої наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ факультет історії та філософії (26.11.2024).

Публікації. Отримані результати роботи були опубліковані у 4 публікаціях, 2 з яких у наукових фахових виданнях України, які входять до категорії Б та 2 у періодичних наукових виданнях України та Румунії, які індексуються у міжнародних наукометричних базах Scopus та Web of Science.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, 13 підрозділів, загальних висновків, списку джерел та літератури (15 сторінок, 128 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 289 сторінок машинописного тексту, з них основний текст (без анотації, списку джерел та літератури і додатків) – 197 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ

1.1 Історія дослідження кочовиків Улусу Джучі на території степу України

1.1.1. Історія археологічних досліджень кочовиків Улусу Джучі на території степу України. Процес централізованого археологічного дослідження курганів з похованнями середньовічних кочовиків на території степу України починається наприкінці XIX ст. Методи та техніка роботи тоді, звісно, відрізнялась від сучасних стандартів, що не могло не позначитись на якості опублікованих матеріалів та висновків. Проте, саме у цей починається становлення археологічного вивчення пам'яток кочовиків Улусу Джучі.

Хронологічно першою відомою відкритою пам'яткою є група курганів біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (сучасне с. Григорівка Запорізького району Запорізької області). Цю велику групу, котра включала п'ять поховань періоду з середини XIII – XIV ст. дослідив у 1883 р. Дмитро Якович Самоквасов - археолог, історик-правознавець та архівіст, котрий народився на території сучасної Чернігівської області. Із 1868 р. кандидат, 1873 р. магістр, а з 1878 р. доктор державного права. Професор історії російського права Варшавського, а згодом Московського університетів. Здійснив розкопки великої кількості археологічних пам'яток, зокрема поховань та городищ у різних регіонах Російської імперії, у тому числі в Україні. Був також автором розкопок відомих курганів біля Чернігова – таких як Чорна Могила та Гульбища.

Дослідник надавав великого значення масовому обліку і картографуванню археологічних пам'яток. Був одним із співавторів першої в Російській імперії офіційної інструкції для проведення археологічних робіт, підготовленої до III Археологічного з'їзду в Києві. Розробив і застосував

методику пофондового опису архівних матеріалів, запропонував проект радикальної реформи російської архівної служби на засадах централізації. Д. Я. Самоквасов провадив активну діяльність з організації всеросійських археологічних з'їздів, був учасником II—XIV-го археологічних з'їздів (Юренко, 2012). Отже, саме цей вчений розпочав археологічне дослідження пам'яток кочовиків періоду Улусу Джучі на території степу України.

Наступним археологом, котрий працював вже на території сучасної Одеської області, та мав відношення до розкопок пам'яток середньовічних кочовиків був Федір (Фрідріх) Іванович Кнауер - німецького походження, лютеранин. Закінчив у Сараті чотирирічну вчительську семінарію (згодом Вернерівське центральне училище), де отримав свідоцтво вчителя парафіяльної школи (1865). Працював помічником учителя в Тарутиному, паралельно вдосконалюючи російську мову в Сараті (1865-1867).

Продовжив освіту, вивчаючи мовознавство, санскрит і німецьку мову в університетах Єни і Тюбінгена, а також закінчив університет Дерпта (нині Тарту, Естонія) 1882 року, де захистив докторську дисертацію 1884 року. З 1885 року викладав в університеті Св. Володимира в Києві, обіймаючи посади: з 1886 року - екстраординарного професора, з 1890 року - ординарного, з 1909 року - заслуженого, а з 1912 року - позаштатного професора кафедри порівняльного мовознавства і санскриту. Ф. І. Кнауер став автором двох доповідей і експонентом виставки на XI Археологічному з'їзді, що проходив у Києві з 1 по 19 серпня 1899 року.

Його шлях до археології невідомий, проте скоріш за все, інтерес до цієї науки виник у нього з власної ініціативи та під впливом членів Історичного товариства імені Нестора-літописця (Горькова 2013, с. 83-86; Грицюта 2017, с. 59-64), особливо товариша по службі - професора В. Б. Антоновича. Ф. І. Кнауера до практичних археологічних досліджень приступив, перебуваючи в батьківському домі, не пізніше 1887 року. У цей час було розпочато справу № 29 фонду ІАК Рукописного відділу наукового архіву Інституту історії

матеріальної культури (ІОМК) Російської академії наук, яка містила «Листування про дозвіл на розкопки в Бессарабії» і «Відомості про розкопки біля с. Сарати Аккерманського повіту на землях місцевих німецьких колоністів» (Сапожников, 2019 с.396-397).

Однак археологічну діяльність він припинив так само несподівано, як і почав: після успішного польового сезону 1899 року він більше не виїжджав на розкопки. Проте публікація результатів його досліджень тривала, а 1912 року він зіграв важливу роль у придбанні ІАК предметів знаменитого Бородінського (Бессарабського) скарбу, бо німецькі колоністи, котрі його виявили спочатку звернулися саме до нього (Кашуба, Сапожников 2019, с.291-293).

За більш ніж десятиліття активних археологічних досліджень у Буджаку відомий лінгвіст Ф. І. Кнауер опублікував щонайменше 10 праць, присвячених цій темі. Його знахідки, зроблені в 1888-1889 і 1899 роках, зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ), хоча й частково втрачені, а також у Російському історичному музеї.

Щодо нашої теми, саме у 1888 та 1889 рр. Ф. І. Кнауер відкрив два кургани біля с. Сарата, в котрих ним були виявлені поховання середньовічних кочовиків. Деякі вчені, котрі аналізували ці поховання пізніше, віднесли їх саме до періоду Улусу Джучі, але, на думку автора цієї роботи, це питання дискусійне. Детально про це буде сказано у наступних розділах. Проте, так чи інакше, саме Ф. І. Кнауер започаткував археологічне дослідження курганів на території Бессарабії, яке в майбутньому дало неабияке джерело для дослідження кочовиків Улусу Джучі.

В 1901 р. Є. П. Трифільєв під час так званої археологічної «екскурсії» розкопав, в тому числі, ряд курганів біля с. Нижня Дуванка сучасної Луганської області. Звіт з цих розкопок увійшов до матеріалів XII Археологічного з'їзду в Харкові. Трифільєв Євген Парфенович - історик,

археограф та археолог. Закінчив Маріупольську гімназію, а потім історико-філологічний факультет Харківського університету - у 1890 р.. Викладав у навчальних закладах Харкова та працював зберігачем фондів Музею мистецтв та старожитностей при Харківському університеті. Приват-доцент Харківського університету у 1901 р. вивчав кургани Куп'янського повіту Харківської губернії, куди увійшли і кургани біля с. Нижня Дуванка. Брав участь у роботі XII-го та XIII-го археологічних з'їздів у Харкові та Катеринославі. Від 1911 р. екстраординарний, а з 1915 р. ординарний професор Новоросійського університету в Одесі (Ясь, 2013).

Значне місце в історії археологічних досліджень кочових середньовічних пам'яток степу України належить Дмитру Івановичу Яворницькому – видатному українському історику, археологу, етнографу і фольклористу. У 1877 році він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Після завершення навчання у 1881 році залишився на кафедрі російської історії як позаштатний стипендіат для підготовки до професорського звання, водночас викладаючи історію в середніх навчальних закладах Харкова.

У 1885 році прочитав серію публічних лекцій про запорозьке козацтво, що викликало утиски з боку місцевої влади. Це призвело до позбавлення його стипендії та звільнення з університету. У період 1885–1891 років Яворницький викладав історію в навчальних закладах Санкт-Петербурга, таких як Миколаївський сирітський інститут шляхетних дівчат, Другий кадетський корпус і приватна жіноча гімназія Стоюніної. Окрім викладацької діяльності, активно займався науково-пошуковою роботою в архівах Петербурга, вивчаючи джерела з історії козаччини. Щоліта брав участь в археологічних експедиціях до місць, пов'язаних із запорозьким минулим. Зокрема, у 1887 році разом із колегою Володимиром Тарновським досліджував дніпровські пороги, збираючи матеріали для наукових праць.

У 1892 році було опубліковано перший том фундаментальної роботи Дмитра Яворницького «История запорожских казаков», а два наступних вийшли у 1895 та 1897 роках. Ця тритомна праця стала підсумком багаторічної дослідницької діяльності, розпочатої ще в студентські роки.

У 1902 році Яворницький очолив Катеринославський обласний музей ім. О. М. Поля, де значно збагатив музейні фонди археологічними знахідками, історичними документами, стародруками та картографічними матеріалами. Завдяки його зусиллям музей став одним із провідних в Україні. Катеринослав (нині Дніпро) став його постійним місцем проживання і творчої роботи. Любов до цього краю відобразилась у численних дослідженнях, присвячених історії Катеринослава та запорозького козацтва (Ясь, 2013).

Щож до вивчення середньовічних кочових пам'яток то у 1903 р. Д.І. Яворницький здійснив масштабні розкопки на території краю (Новомосковський, Олександрівський, Мелітопольський та Бахмутський повіти) напередодні XIII археологічного з'їзду 1905 р. в Катеринославі (Яворницький, 1907). Це відображено в щоденниках розкопок, опублікованих в «Трудах XIII Археологического съезда в Екатеринославе» та в музейних каталогах 1905 і 1910 рр. Саме під час цих робіт ним відкриті поховання в курганах біля с. Григорівка, с. Афанасіївка та Татарбранка, котрі належать середньовічним кочовикам, в тому числі, періоду Улусу Джучі. Також, саме ним досліджено городище біля с. Веселянка, знахідки з котрого будуть наочно представлені у цій роботі.

Цікава історія відбувалась з дослідженням так званої «Тираспольської» групи поховань, відкритої І. Я. Стемпковським з 1896 по 1910 рр. Відставний штабс-капітан та доглядач земської лікарні в Тирасполі Іоіль Якович Стемпковський - археолог-аматор, тільки до 1898 р. дослідив за всіма правилами тогочасної археологічної науки понад 200 курганів Тираспольського повіту. Водночас гурток тираспольських громадських діячів застосував усі можливі заходи, щоб зберегти в Тирасполі результати цих

розкопок. В.І. Гошкевич, на той час директор Херсонського краєзнавчого музею, був твердо переконаний, що створення музеїв у повітових містах не на часі, заручився підтримкою Імператорської археологічної комісії, яка погодилася на те, щоб матеріали І.Я. Стемповського зосереджувалися саме в Херсоні (Костенко, 2012).

Хоча сам І. Я. Стемповський звітів на вів та так і не здійснив жодної публікації, В. І. Гошкевич, до якого і надходили знахідки археолога-ентузіаста, частково опублікував матеріали цих розкопок, цю справу, після смерті дослідника, продовжила його донька І. В. Фабріциус, котра в радянські часи опублікувала найбільш повні матеріали з «Тираспольської» групи (Гошкевич, 1930; Гошкевич, 1903; Фабріциус, 1951).

Дослідження курганів з похованнями середньовічних кочовиків у ранній радянський період історії України були нечисленні, так у 1937 р. під проводом В. І. Селінова, котрий на той момент займав посаду завідувача відділу феодалізму та торговельного капіталізму в Надчорноморських країнах Одеського історико-археологічного музею при дослідженнях цього самого музею, було відкрито поховання у кургані біля с.Петровське (Біляївський р-н) Одеської області, котре асоціюється з періодом Улусу джучі (Раевский 1939, с. 140-143).

Також, кургани з похованнями середньовічних кочовиків досліджували під час експедицій, присвячених дослідженню іншого періоду та котрі розкопували кургани, як опинялись в зоні проведення їх робіт. Наприклад в 1946 р. Усатівською експедицією Інституту археології АН УРСР було відкрито два поховання в кургані біля с. Нерубайське. Вони були опубліковані Ю. Захаруком у 1949 р. (Захарук 1949, с. 144-149).

На початку 50-их рр. XX ст. деякі роботи по розкопкам курганних могильників бронзового часу, в котрих були виявлені і поховання середньовічних кочовиків, були проведені Д. Т. Березовцем – видатний

український радянський археолог, кандидат історичних наук, фахівець зі старожитностей черняхівської культури і східних слов'ян другої половини I тис. н. е. та першовідкривач волинцевської і пенківської археологічних культур. Поховання середньовічних кочовиків були виявлені в пам'ятках біля с. Кут та с. Грушіка Дніпропетровської області (Березовець 1960, с. 39-88; Березовець 1961, с. 56-64).

Були і окремі випадки знахідок пам'яток кочовиків середньовіччя в степах України, як от в 1962 р. вчитель історії С. Г. Колесников дослідив курган біля с. Новоіваніка Донецької області та детально описав результати своєї роботи у листі до Донецького краєзнавчого музею. В 1974 р. М. Л. Швецов опублікував ці матеріали та свою інтерпретацію до них у своїй статті (Швецов 1974, с.93-98).

Далі почався період великих та масштабних радянських експедицій, котрі досліджували кургани та під час яких і був накоплений основний масив матеріалу з питання кочовиків степу України періоду Улусу Джучі. Для правобережжя р. Інгулець це такі експедиції як Ізмаїльська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом А. В. Гудкової та за участі А. О. Добролюбського, Г. М. Тошєва, М. М. Фокєєва; Дунай-Дністровська новобудівна експедиція ІА НАН УРСР під керівництвом Л. В. Субботіна; Дністро-Бузька експедиція ІА АН України; Інгульська експедицією Інституту Археології АН УРСР; Південно-Бужська експедицією Інституту Археології АН УРСР; Важливий внесок у вивчення середньовічних кочовиків Північно-Західного Причорномор'я зробив А. О. Добролюбський, який не лише проаналізував напрацювання своїх попередників, але й увів у науковий обіг матеріали масштабних радянських новобудовних експедицій, учасником яких був і сам (Кушнір 2025, с.1992-1999).

На лівобережжі р. Інгулець діяли такі експедиції, що накопичували матеріал з теми: Запорізька експедиція ІА АН УРСР; Новобудівна експедиція Донецького університету; Новоазовська експедиція Донецького обласного

товариства охорони пам'яток історії; Велетенський вклад зробила Новобудівна експедиція Дніпропетровського університету під керівництвом І. Ф. Ковальової та її заступника В. М. Шалобудова.

В період незалежної України кількість експедицій, що досліджують кургани сильно знизилась. Проте, деякі матеріали з теми, що нас цікавить вони все ж таки відкрили. Так, експедицією Запорізького національного університету на початку 90-их рр. були відкриті кургани біля с. Велика Знам'янка серед яких зустрічались поховання середньовічних кочовиків. Сюди ж відносяться роботи В.А. Ромашко, котрий у 1999 р. дослідив групу поховань часу Улусу Джучі біля с. Зелений Гай Дніпропетровської області (Лесничий, 2002) та експедиція Донецького краєзнавчого музею, котрою у 2011 р. було досліджено групу курганів, котра отримала назву Попов Яр-2 та містила середньовічні поховання (Полидович та ін., 2013).

Нажаль, починаючи з 2014 р., внаслідок збройної агресії РФ, частина території України була окупована або піддана руйнівним бойовим діям, що унеможливило археологічні дослідження, тож з того часу нових матеріалів які б презентували кочовиків періоду Улусу Джучі на території степу України виявлено або опубліковано не було.

1.1.2. Стан наукової розробки проблеми. Починаючи з перших археологічних розкопок на території степу України наприкінці XIX ст. археологи намагались осмислити накоплений їми матеріал.

Є. П. Трефільєв вважав, що поховання із західною орієнтацією скелетів і дерев'яними перекриттями могил належали печенігам, а потім, уже в XI ст., цей обряд був сприйнятий половцями. Слідом за П .В. Голубовським (Голубовский, 1884) Трефільєв виходив із припущення, що печеніги, торки і половці становили майже єдиний народ, і їхні похоронні обряди могли не мати істотних відмінностей (Трефільєв, 1905). Тому відносно точне датування таких поховань завжди ускладнене.

Ці питання спеціально обговорювалися на XIII-му Археологічному з'їзді. У результаті Д. Я. Самоквасов дійшов висновку, що всі подібні поховання - як з кіньми, так і без них - відносяться до «половецько-татарської епохи». Він описував їх таким чином: «могильники-ями, закриті зверху дерном, очеретом, глиною і каменем, а на дні мають підбої з кістяками, закриті кам'яними плитами, дерев'яними брусами або дошками» (Самоквасов, 1908). Лише ті могили, над якими «стояли кам'яні статуї, звернені обличчям на схід», можна достовірно вважати половецькими.

На XIII Археологічному з'їзді В. А. Городцов використовував класифікаційні принципи О. А. Спіцина для аналізу курганів, розкопаних ним у районі Сіверського Дінця. Він розглядав наявність у могильних ямах окремих частин коня як ознаку еволюційної деградації обряду порівняно з укладанням цілої туші, пов'язуючи такі комплекси з більш раннім періодом і приписуючи їх половцям (Городцов, 1907).

Досліджуючи матеріали Сіверського Дінця, В. А. Городцов також виділив пізніші поховання, які він відніс до ординських. До цих поховань він зараховував ями з підбоями, проводячи аналогії з етнографічними даними про татар Поволжя XVIII століття. Пізніше проти такої інтерпретації виступив Л. П. Зяблин (Зяблин 1955, с. 83-96). Однак у той час погляди Городцова здавалися його сучасникам обґрунтованими і гармоніювали з переважними уявленнями, згідно з якими практично всі поховання кочівників, що з'явилися після монгольської навали в другій половині XIII століття, вважалися золотоординськими, саме за походженням.

Тільки у 1943 р. Н. Д. Мец зробила нову спробу диференціювати доординські кочівницькі пам'ятки за етнічними групами та виділити серед них торків (Мец 1948, с. 45-49).

У дослідженні С. О. Плетнєвої, присвяченому розподілу похоронних пам'яток за етнічними групами на основі матеріалів українських степів

доординського часу (Плетнева 1958, с. 151-226), були сформульовані принципи атрибуції поховань. Аналізуючи ознаки похоронних споруд, інвентарю та зіставляючи їх із письмовими джерелами, С. О. Плетньова дійшла висновку, що можна визначити етнічну приналежність кочівницьких поховань. За нею для печенізької групи характерні: західне орієнтування похованого; поховання окремих частин коня без людського скелета; вудила без перегину (Плетнева 1958, с. 153).

Також типовим було розміщення частин коня поруч із померлим. На відміну від цього, половецькі поховання відрізнялися: східним орієнтуванням похованого; наявністю коня з повною тушею; окремими ямами для поховання коня. С. О. Плетньова також виділила торські комплекси, хоча їх у «чистому вигляді» було знайдено всього три. Вони схожі з печенізькими, але відрізнялися складнішою конструкцією могил (перекриття, приступки, «плічка», підсипки) (Плетнева 1958, с. 163). Однак пам'ятки періоду Улусу Джучі у своїй класифікації С. О. Плетньова не розглядала.

Інший підхід запропонував Л. М. Зяблін. Досліджуючи доординські поховання, він: приписував поховання з частинами коня печенігам; пов'язував поховання з повним скелетом коня з торками; протиставляв їх половецьким пам'яткам. З питання періоду Улсу Джучі Л. М. Зяблін відкинув думку О. А. Спіцина, стверджуючи, що всі пам'ятники цього періоду належать нащадкам доординських кочівників. Він вважав, що у золотоординських поховань відсутні особливі риси, за винятком бокки і сідла з горизонтальною верхівкою (Зяблін 1955, с. 96). Зяблін пояснював це тим, що панування ординців у степах мало лише політичний характер і не справило значного впливу на етногенез кочівників.

Отже, незважаючи на широкі дослідження, до початку 1960-х років визначальні ознаки для різних етнічних груп кочівників, як і їх хронологічна атрибуція залишалися неясними. На методичні недоліки попередніх робіт вказав Г. О. Федоров-Давидов, запропонувавши новий підхід. Він зосередився

на виявленні датованих типів речей у поховальних комплексах, відмовившись від традиційного датування за аналогіями. Замість цього він вивчав закономірності поєднання інвентарю і використовував монети для точного датування (Федоров-Давыдов 1966, с. 93).

Г. О. Федоров-Давидов виділив чотири хронологічні періоди історії степових кочівників : I - кінець IX - XI ст. - період печенігів і торської навали; II - остання чверть XI - XII ст. - початковий період половців; III - кінець XII - початок XIII ст. - передзолотоординський період половців; IV - друга половина XIII - XIV ст. - золотоординський період.

Датовані комплекси дали змогу Г. О. Федорову-Давидову виявити як довгострокові, так і короточасні типи поховань, що допомогло пов'язати конкретні типи пам'яток із певними етносами й уточнити етнічну історію середньовічних степів на основі археологічних даних. Принайні у вигляді тогочасної радянської історіографії.

Таким чином, методика Г. О. Федорова-Давидова дала змогу усунути частину недоліків колишніх досліджень, створивши більш точну типологію і хронологічну періодизацію кочівницьких пам'яток.

І, хоча з того часу пройшло майже шістдесят років, вчені, що досліджують середньовічних кочовиків, в тому числі кочовиків Улусу Джучі, до цього часу користуються цією типологією. Причин цього декілька, по-перше, вона дійсно відповідає усім викликам сучасної археологічної науки, а по-друге, ніякої альтернативи ніким не було створено. Усі дослідження, котрі проходили після створення типології тільки її доповнювали та накопичували новий матеріал. Тож, і у цій роботі дана типологія буде використовуватись як основна для зазначеної теми. Як було сказано, усі подальші дослідження зосереджувались на накопиченні матеріалу та його трактуванні у форматі місцевої історії.

Для території Північно-Західного Причорномор'я вирішальною фігурою, котра досліджувала питання середньовічних кочовиків був А. О. Добролюбський. Цей видатний вчений був безпосереднім учасником багатьох радянських експедицій, котрі відкривали поховання кочовиків і саме він, був без перебільшення єдиним, хто опублікував та протрактував більшу частину накопленого матеріалу, котрий стосувався кочовиків періоду Улусу Джучі. Десятки його робіт, котрі будуть згадані і у цьому дослідженні, були присвячені заповненню білої плями історії середньовічних номад на території регіону.

Не менш значущим дослідником, але вже для Лівобережжя України, а саме, в більшості, для сучасної Дніпропетровської області, є В. М. Шалобудов, котрий також бувши учасником масштабних радянських експедицій ввів в науковий обіг сотні пам'яток середньовічних кочовиків, в тому числі тих, котрі належать до періоду Улусу Джучі (Шалобудова, 1990 та ін.). Для більш східного регіону України – Донецької та Луганської областей таких дослідників декілька, це М. Л. Швецов, О. В. Євглевський та Е. Є. Кравченко (Евглевский, 1992 та ін.), усі вони збирали та публікували матеріали з пам'яток датованих періодом після монгольського вторгнення. Саме завдяки праці усіх вище згаданих вчених ця робота стала можливою.

Якщо говорити про дослідження періоду Улусу Джучі у часи сучасної України то, у більшості вони стосувались розкопок міських центрів, як то дослідження С. О. Біляєвої в Аккермані (сучасне м. Білгород-Дністровський) та Тягинському городищі (Біляєва, 2019; Біляєва 2022 та ін.). Не менш значущими є результати розкопок кіровоградських вчених Н. Бокій, І. Козир та О. Чорного на Торговицькому городищі, де було відкрито і досліджено золотоординське місто (Козир, 2014 та ін.). Окрім вивчення матеріальної культури, тут було проведено й антропологічні дослідження. Важливими стали також археологічні розкопки на велетенському могильнику Мамай-Сурка та Кучугурському городищі, результати яких відображені у працях М.

В. Єльнікова (Ельніков, 2015). Дослідженням Донбасу часів Улусу Джучі до 2014 р. займався Е. Є. Кравченко. Завдяки його висновкам цей регіон постає як один з розвинених центрів золотоординської кочової та поселенської культури (Кравченко, Швецов 1990).

Що ж до вивчення саме кочівницької складової то, нажаль, в більшості це пов'язано з відкриттям курганів вченими, що профільно займаються іншими періодами археологічної історії України. У 1990-х роках з'явилася низка публікацій, присвячених археологічному вивченню середньовічних кочовиків, зокрема в Північно-Західному Причорномор'ї. Варто відзначити роботи археологів які опублікували матеріали з курганів Буджаку, таких як Л. В. Субботіна, О. М. Дзиговського та А. С. Островерхова (Субботин, Дзиговский, Островерхов 1998). Історію кочовиків цього регіону також продовжував досліджувати А. О. Добролюбський (Добролюбський, Смирнов 2011). Окремі праці періодично порушують тему археології кочових народів у контексті політичної історії регіону (Позивай, 2011).

Також, обов'язково потрібно відмітити нещодавні роботи, пов'язані з історіографічним дослідженням теми археологічного вивчення середньовічних кочовиків в Північно-Західному Причорномор'ї, що детально аналізують внесок археологів в розробку теми (Кушнір, 2025).

Виключенням можуть бути дослідження золотоординських пам'яток В. І. Квітковським та Г. Є. Свистуном на території Харківщина, котрі, проте, охоплюють лісостепові території, що не розглядаються у цій роботі (Квітковський, Свистун 2023).

Таким чином, тут був представлений накопичений за роки досліджень величезний обсяг робіт, присвячених середньовічним кочовикам Степової України, котрий, проте, потребує узагальнення на сучасний методологічних засадах.

1.2 Письмові джерела

Слід зазначити, що комплексне дослідження писемної джерельної бази Улусу Джучі було проведено Б. В. Черкасом у його вичерпній роботі з історії цієї держави на українських землях (Черкас 2015, с. 36-44).

Джерела періоду Улусу Джучі поділяються їм на дві групи, перша представлена внутрішніми документами держави.

На сьогодні з такої документації відомі окремі ханські ярлики, надані православній церкві, жалувані грамоти нобілітету, торговельні угоди з Венецією і Генуєю, а також їхні згадки, листи й договори з іноземними правителями. Ці документальні джерела доповнюються, по-перше, актами каанів, створеними ще до розпаду Монгольської імперії, та Ясами Чингізхана – неписаним звідом законів і норм, що регулювали суспільні відносини та управління державою (Черкас 2015, с. 36-37). Проте, нажаль, такі документи не містять інформації, щодо кочовиків, що мешкали в Улусі Джучі.

Інша група джерел представлена тими, що походять від народів, завойованих Джучидами, та з регіонів, які не входили до складу Золотої Орди, хоча і перебували у певній залежності від Улусу Джучи.

Це частина руських літописів (окрім Галицько-Волинського й білорусько-литовських), а також вірменські та грузинські хроніки. Руські літописи вже давно визнані вагомим джерелом з історії Улусу Джучі, однак основна їх інформація стосується переважно Волзько-Окського регіону. Щодо території України вони надають лише фрагментарні дані. Це саме стосується і грузинських та вірменських джерел. Проте їхня цінність для порівняльного аналізу імперської політики та влади в різних регіонах є безсумнівною.

Джерела, що походять із «зовнішнього» оточення Улусу Джучи, можна поділити на звіти, подорожні описи мандрівників, дипломатів, місіонерів і купців. Серед них виділяють дві групи: з країн, які колись мали спільну

державність із Джучидами або перебували під політичним впливом столиці - Сарая, і з тих, що не зазнавали такого впливу (Черкас 2015, с. 40-41).

Перший тип представлений китайським збірником документів *Юань ши* (монгольська династія Юань), перськими літописами (династія Хулагуїдів), джерелами Мавераннахру (колишній улус Чагатая, династія Тимурідів) та Галицько-Волинським літописом.

Китайські джерела містять звіти послів із Каракорумського двору, біографії монгольських воєначальників і перших каанів, а також документи часів єдиної імперії. Хронологічно вони охоплюють період 1220–1230-х рр., описуючи процес встановлення монгольської влади на завойованих землях, включно з Україною. Перські літописи фокусуються на історії правління Джучидів, однак їхній опис західних володінь Улусу Джучи є фрагментарним через географічні обмеження. Мавераннахрські літописи переважно прославляють діяльність Тимура, приділяючи увагу Токтамишу та іншим золотоординським діячам лише побіжно.

Галицько-Волинський літопис відрізняється від східних джерел. Він створений при дворі Романовичів (Рюриковичів), для яких монголи були завойовниками, а стосунки з ними — вимушеними. Цей літопис детально описує ординські напади, оборону, поїздки князів до ханів і емірів, проте мало говорить про внутрішнє життя Улусу Джучи на українських землях. До того ж він обривається у 1270-х рр.

Інша частина включає хроніки Литви, Польщі, Чехії, Візантії, європейських країн, Єгипту, а також подорожні звіти послів і мандрівників, які контактували з ординцями.

Литовські джерела мають пізнє походження, польські хроніки, серед яких особливе місце займає твір Длугоша, описують вторгнення ординців на польські та чеські землі. Візантійські джерела представлені хронікою

Пахімера, яка детально описує балканську політику Улусу Джучи, але містить мало інформації про внутрішнє життя Золотої Орди.

Серед європейських хронік дослідники виділяють італійську хроніку Віллані та низку німецьких джерел. Хоча вони менш інформативні щодо історії Орди.

Єгипетські хроніки є особливо цінними завдяки детальним описам внутрішніх подій у Золотій Орді, часто базованим на актуальних документах єгипетської дипломатії. Щодо України, ці джерела є одними з найбільш інформативних (Черкас 2015, с. 42-43).

Але, з усіх вище перелічених джерел, частка інформації, з котрої ми можемо зробити висновки, щодо кочового життя на території Улусу Джучі, незначна.

Деяку інформацію про перші роки панування Улусу Джучі в українських степах ми можемо взяти з праць європейських мандрівників. Наприклад Вільгельм Рубрук, який досліджував Східну Європу в середині XIII століття, неодноразово зазначав у своєму звіті, що в степах, якими він проїжджав, «до приходу татар зазвичай жили комани» (Гильом Рубрук 1911, с. 90) або «вона вся заселена була команамі-капчат» (Гильом Рубрук 1911, с. 108). Ці твердження можуть створювати враження про повну етнічну зміну населення в степах. Однак сам Рубрук описує звичаї команів, їхні кам'яні статуї, встановлені на честь померлих, а також їхні могили та стоянки. З цього випливає, що він не раз стикався з представниками цього народу, а збереження традицій, як-от зведення статуй і святилищ, свідчить про те, що на момент його мандрівки значна частина половецької знаті ще не була знищена завойовниками.

Інший мандрівник, Плано Карпіні, також підтверджує присутність команів, згадуючи, що «країною куманів» протікають чотири річки: Дніпро, Дон, Волга і Яїк (Плано Карпини 1911, с. 70). Більш західні річки він не згадує,

бо його подорож почалася з Дніпра. Таким чином, незважаючи на поразку, комани залишалися в степах у значній кількості. Цю думку підтверджують численні згадки Половецького степу, відомого як Дешт-і-Кипчак, у східних джерелах XIV століття, що описують Улус Джучі.

Наприклад, арабський мандрівник Ібн Баттута писав: «Місцевість ця, в якій ми зупинилися, належить до степу, відомого під ім'ям Дешт-і-Кипчак...» В іншому місці він згадує: «Один із купців вирушив до народу, відомого як кипчаки, - вони християнської віри...» (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, 1884). Це свідчить про реальну присутність кипчаків: назва регіону збереглася, а самі кипчаки не втратили свого етнічного імені навіть через сто років після завоювання. Цікавою є згадка про їхнє християнство, що, ймовірно, пов'язано з тим, що частина половців охрестилася під час боротьби із завойовниками та укладення союзів із руськими князями.

Очевидно, що з монгольських степів - з берегів Керулена й Онона - прийшла безліч монгольських воїнів, причому дехто привів із собою сім'ї. Перемігши половців, монголи зайняли їхні найкращі пасовища і почали кочувати на цих землях. Однак це не було масовим переселенням усього монгольського народу - більша частина монголів залишилася на своїх споконвічних кочовищах. Монголи, які оселилися у Східній Європі, з часом стали асимілюватися серед місцевого населення, як раніше це сталося з половцями, які розчинилися в населенні тих земель, куди вони відкочували під натиском монголів. Уже до середини XIV століття процес асиміляції монголів був завершений.

Про це пише арабський автор ал-Омарі: «У давнину ця держава (Улус Джучі) була країною кипчаків, але коли нею заволоділи татари, кипчаки стали їхніми підданими. Потім вони змішалися і поріднилися з ними, і земля взяла гору над їхніми природними якостями, так що всі вони стали точнісінько кипчаками...» (Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды 1884, с. 235).

Таким чином, на старій етнічній основі сформувався новий етнос, який отримав нове ім'я. Як і у випадку з половцями, кочівники, навіть повністю переселившись на нові землі, вбирали в себе місцеве населення й утворювали нову етнічну спільноту. Однак із монголами ситуація була іншою: кипчаків-половців було набагато більше, тому монголи, які прийшли, були поглинуті завойованим населенням. У Європі це трохи монголізоване половецьке населення отримало нове ім'я - «татари», що вживалося в усіх російських, латиномовних і східних джерелах. Походження цього найменування пояснює Рубрук: «Чингіс всюди посилав уперед татар, і звідси поширилося їхнє ім'я, тому що скрізь кричали: “Ось ідуть Татари”. Але в недавніх війнах майже всі вони були перебиті...» (Гильом Рубрук 1911, с. 116). Проте саме це ім'я закріпилося за новим етносом, незважаючи на те, що татар серед нього залишилося дуже мало.

Нажаль, відомості з джерел, щодо інших, відносно половців, етнічних груп кочовиків, що зустріли монгольське вторгнення на території степу України, відсутні. В цьому випадку, як і в доповненні історії половців в Улусу Джучі, на допомогу приходять археологічні джерела.

1.3 Методологічні засади дослідження

Обрана для роботи тема є надзвичайно складною через низку об'єктивних чинників. Серед них варто виокремити дефіцит джерельної бази, недостатній рівень розробленості теми науковцями, особливо вітчизняними, а також складність у розумінні взаємовідносин кочових спільнот. Для досягнення успіху в розв'язанні поставлених завдань був застосований комплекс принципів і методів пізнання, що базуються на діалектичних засадах і спрямовані на об'єктивне, всебічне вивчення подій, фактів і явищ життя середньовічних кочовиків Улусу Джучі у їхній взаємозалежності та взаємодії.

Усі складові проведеного дослідження ґрунтуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, системності,

всебічності та плюралізму. Окрім того, використано новітні технічні розробки провідних українських і зарубіжних дослідників, які дозволили доповнити матеріальну базу для дослідження теми.

Об'єктивність як базований принцип наукової діяльності передбачає використання виключно достовірної та перевіреної інформації щодо досліджуваних питань, а також неупередженість в оцінках та узагальненнях. Такий підхід дозволяє уникнути проявів заангажованості та забезпечує майже повне відмежування від політичної кон'юнктури. Відповідно, з метою виявлення прогалин в історії кочовиків Улусу Джучи на території сучасної України, автор здійснив аналіз історичної літератури, присвяченої історії країн і народів, які тією чи іншою мірою стосуються степу України у вказаний період. Також були проаналізовані дослідження з питання ідентичностей та їх мінливості задля вивчення цієї теми у контексті середньовічних кочовиків.

Дослідження зазначеної теми стало можливим і завдяки використанню загальних принципів наукового пізнання, зокрема принципу **системності**. У межах цього підходу за допомогою теоретичного наукового методу було вирішено низку завдань. Передусім визначено територіальні межі дослідження. Це було виконано на основі базового концепту вітчизняної історії, який передбачає, що історія України охоплює всю сукупність історії народів, держав і процесів, які проживали або перебували на території нашої країни.

Метод узагальнення виявився досить ефективним у розумінні рівня дослідження історії кочовиків Улуса Джучи в степу України та питань пов'язаних з ідентичностями, такими як етнічна, регіональна, гендерна, та статусна.

Науковий пошук надав автору значний обсяг емпіричного матеріалу, але це зумовило труднощі у виокремленні найбільш суттєвих елементів. Таким чином застосування **принципу репрезентативності** дозволило не лише

виділити головне, а й ефективно використати другорядну та менш значущу інформацію. Наступним важливим етапом стало безпосереднє вивчення джерельної бази дослідження.

Застосовуючи **принцип історизму**, автор досліджував і аналізував події історії кочовиків Улусу Джучи у їхній хронологічній послідовності. Це дозволило виявити історичні закономірності та причиново-наслідкові зв'язки, а також визначити конкретно-історичні умови розвитку територій степу сучасної України від моменту їх включення до складу Монгольської імперії, а згодом Улусу Джучі, і до їхнього виходу зі складу цієї держави у другій половині XIV століття.

Дослідження охоплює розвиток подій і явищ цього періоду на визначених територіях, розглядаючи їх як динамічний і суперечливий процес. Застосовуючи **принципи системності та всебічності**, автор прагнув дослідити процес функціонування кочовиків в Улусі Джучі у XIII–XIV століттях як певної системи з численними складовими, враховуючи їх взаємозв'язки як у межах внутрішньої організації, так і у складній системі взаємовідносин між центром і периферією.

Робота послуговується універсальними **методами наукового аналізу й синтезу**. Їх використання дозволило автору роздивитись поховання кочовиків періоду Улусу Джучі та зазначити закономірності, що їх характеризують. Також важливі ці методи були в контексті виявлення маркерів мінливих ідентичностей кочовиків, котрі обговорюються в цьому дослідженні.

Автор використовував і **методи групування та типологізації**. Це уможливило класифікувати однорідні події та явища, забезпечити потрібну логіку викладу матеріалу, уникнувши дублювання. Використання таких методів дозволило, зокрема, розділити проаналізовані поховання на групи за територіальним та багатьма іншими ознаками. Також, неймовірно важливою,

для визначення ідентичностей, була типологізація як самих поховань, так і предметів інвентарю, котрий в них був виявлений.

У дослідженні серед загальнонаукових методів пізнання використовуються **індуктивний та дедуктивний підходи**. Їхнє залучення забезпечило накопичення необхідного емпіричного матеріалу та обґрунтування теоретичних положень за результатами наукового пошуку. Завдяки цим методам дослідник, з одного боку, сформулював теоретичні положення на основі емпіричних даних, а з іншого підкріпив такі положення конкретними фактами. Цей аспект є потрібним оскільки дозволив забезпечити роботу відповідним фактичним матеріалом, уникнувши необґрунтованих припущень і голосливих тверджень.

У роботі увага приділена і спеціальним історичним методам. Зокрема, **ретроспективний метод** допоміг визначити характерні риси та тенденції історичних подій, простежуючи їхнє формування й еволюцію на попередніх етапах розвитку.

Використання **порівняльно-історичного методу** дало можливість виявити сутність явищ, які вивчалися, за схожістю й відмінністю притаманних їм ознак, а відтак, зробили відповідні висновки. Це стосується ознак печенігів, половців, Чорних Клобуків та прийдешніх з монголами кочовиків, аналіз котрих дозволив виявити їх особливості, що в свою чергу, стимулює виявлення певної ідентичності кочовиків Улусу Джучі.

Дослідження користувалося і **методом контент-аналізу**. Потрібність його застосування у роботі полягає в опрацюванні масиву джерел, котрі стосуються кочовиків Улусу Джучі, це дозволило порівняти результати такої роботи з інформацією, що походить з джерел археологічних.

У процесі підбиття зібраного емпіричного матеріалу застосовувався **метод абстрагування**, який дозволив виділити основні та ключові явища,

глибше розкрити предмет дослідження та сформулювати теоретичні положення роботи.

У дослідженні використані й міждисциплінарні підходи, засновані на використанні окремих даних та методик різних наук. На одному такому методі, а саме **методі тривимірного моделювання**, котрий присутній у роботі, потрібно зупинитися більш детально.

Останні події в новітній історії України завдали впливу не лише на майбутнє українців, але й змінили наше сприйняття минулого. Триває війна, яка висвітлила нагальну потребу в оцифруванні культурної спадщини, що активно знищується окупантами. Ця необхідність виникла не вчора — її актуальність формувалася роками, відповідаючи на світові стандарти та практики. Тривимірні моделі давно стали інструментом передових наукових досліджень і поступово інтегруються у повсякденні процеси фіксації та презентації матеріальної культури.

Методи тривимірного моделювання, однак, не є виключно археологічними — вони належать до технічних дисциплін і тісно пов'язані з фотографією, інформатикою та комп'ютерними науками. Це створює новий трансдисциплінарний виклик для української археології, що потребує опису, методологічного осмислення, протоколювання й аналізу переваг, недоліків, можливостей та обмежень цього підходу. Без загального розуміння сучасних методів фіксації й аналізу археологічного матеріалу важко уявити оновлення та конкурентоспроможність наших наукових результатів.

Археологам не потрібно ставати експертами в геоінформатиці чи фотографії, але знання основ цих підходів є критично важливим. Виникає потреба в методичних розробках і публікаціях, які адаптують новітні методи до потреб археологічної спільноти, перекладаючи їх зрозумілою мовою, роблячи їх звичними й доступними для практичного застосування.

1.4 Контекст історичних подій на території Степу України в середині XIII – XIV ст.

У цьому підрозділі ми торкнемося подій, що сформували контекст життя кочовиків середини XIII – XIV ст. в степах сучасної України, як то монгольське вторгнення та формування політичної влади Улусу Джучі на цих землях.

На межі XII–XIII століть у монгольських степах виникла нова держава кочовиків. Її засновником став один із монгольських племінних вождів – Тимучин. У 1206 році він остаточно закріпив свою верховну владу, прийнявши на курултаї титул Чингізхана та ставши правителем молодої держави. Від самого початку Чингізхан обрав зовнішньополітичний курс, спрямований на завоювання.

Ця завойовницька політика мала чітку логіку та напрям. Кочове суспільство зі слабкою економічною базою значною мірою залежало від осілих народів, а для існування держави кочовиків була необхідна стабільна й потужна економіка. Однак для здійснення завоювань потрібне було велике військо, основу якого становили саме кочові народи.

Таким чином, Чингізхан та його нащадки поставили перед собою за мету підкорення кочового світу Євразії та сусідніх осілих народів. Основний напрямок завоювань проходив уздовж Великого Шовкового шляху (Черкас 2015, с. 54-55).

Перший напад монгольського війська на половців стався після того, як вони підкорили Північний Китай, Південний Сибір і Середню Азію. Наступаючи на захід, монголи обійшли з півдня Каспійське море, розгромили Грузію і в Передкавказзі зіткнулися з об'єднаними силами половців, ясів і черкесів та інших місцевих народів. На чолі 25-тисячного війська монголо-татар стояли воєначальники Чингізхана Джебе і Субудай, які зрозуміли, що сили нерівні, і з метою перемоги вдалися до хитрощів. Про ці хитрощі

повідомляють арабські джерела: «Коли вони прийшли на територію алан, а населення тамтешнє було численне, то вони (алани) спільно з кипчаками вступили в битву з монголами, але ніхто з них не став переможцем. Тоді монголи сказали кипчакам: «Ми і ви – один народ, із одного племені, алани ж нам чужі; ми укладаємо з вами договір, що не будемо нападати один на одного і дамо вам стільки золота і одягу, скільки душа ваша забажає, тільки залиште їх нам». «Вони прислали багато добра; кипчаки пішли назад, а монголи одержали перемогу над аланами, зробивши все, що було в їх силах по вбивству та пограбуванню. Кипчаки, посилаючись на мирний договір, спокійно розійшлися по своїх землях. Монголи зненацька нагрянули на них, вбивали кожного, кого знаходили, і відібрали удвоє більше того, що перед тим дали. Деякі із кипчаків, хто залишився живим, втекли в країну руських, а монголи зимували в цій місцевості, суцільно покритій лугами» (Рашид-ад-Дин, 1952).

Перша перемога монголів над половцями була здобута шляхом зради — вони порушили раніше укладений мирний договір. Таку ж підступну тактику монголи використали перед вирішальною битвою на річці Калка, прагнучи посіяти розбрат між половцями та руськими князями. До того часу чутки про жорстокість і нещадність монголів уже досягли кордонів Русі. У попередньому бою загинули впливові кипчацькі хани Данило Кобякович і Юрій Кончакович, які були пов'язані з руськими князями родинними зв'язками. Найстарший серед половецьких ватажків хан Котян прибув до Галича і благав свого зятя, Мстислава Удалого, про допомогу.

На прохання Мстислава Мстиславича південноруські князі зібралися в Києві на з'їзд, щоб вирішити питання оборони Русі. Головну роль на раді відігравали три Мстиславичі: сам Мстислав Удалий, великий князь київський Мстислав Романович і князь чернігівський Мстислав Святославич. Далі за старшинством ішов Володимир Рюрикович зі Смоленська. Імовірно, серед присутніх був і четвертий Мстислав — Ярославич, прозваний Німим, старший

з волинських князів, який точно брав участь в ополченні. Також був присутній і хан Котян.

Половці наполегливо просили руських князів виступити спільно проти монголо-татар, застерігаючи: «Сьогодні загинемо ми, а завтра — ви». Своє прохання вони підкріпили багатими дарами, а один із ханів, на ім'я Бастий, навіть охрестився. Руські князі пристали на пропозицію союзників і розпочали підготовку до походу. Повернувшись у свої землі, кожен готував своє військо до битви.

Битва з монголами відбулася 31 травня 1223 року і завершилась нищівною поразкою руських князів. Лише частині їхніх військ вдалося врятуватися, більшість же загинула. Монголо-татари, досягнувши Дніпра, не стали заглиблюватися на Русь, а повернули назад у Половецький степ. Згодом вони рушили до Волги, розбили камських болгарів, промчали через уральські степи й, обійшовши Каспійське море, повернулися в Азію.

Цей похід став другим нападом монголів на половців і позначив новий напрямок експансії до Східної Європи, яким вони скористаються в майбутньому. Більшість істориків розглядає цю кампанію як першу хвилю монголо-татарських завоювань, що пройшлася Половецьким степом у 1222–1223 роках, однак вона ще не призвела до масштабного економічного занепаду (Половець 2012, с.12-13).

Невдовзі після повернення Субедея або напередодні цього Чингізхан провів поділ своєї держави на кілька улусів. Західний улус разом із Дешт-і-Кипчаком був переданий Джучі. Як повідомляє Хамдаллах Казвіні, «йому були доручені області Хорезм, Дешт-і-Хазар, Болгар, Саксін, алани, руські, Мікес, башкірди та інші краї». Сам факт поділу земель, більшість з яких ще не були завойовані, свідчив про реальність майбутнього західного наступу. Проте за життя Чингізхана і Джучи розширення кордонів імперії на захід не

відбулося. Цю ідею реалізували вже їхні спадкоємці – великий каган Угедей та правитель Улусу Джучи, Батий.

Смерть Чингізхана і Джучи у 1227 р. на певний час призупинила монгольську активність у західному напрямку. Однак на початку 1230-х р.р. новий каган Угедей та Батий розпочали підготовку до завоювання Центрально-Східної Європи. Навесні 1236 р. війська вирушили в похід кількома групами. Їхня зустріч відбулася восени того ж року у Волзькій Болгарії, після чого розпочався стрімкий і масштабний завойовницький похід у країни Центрально-Східної Європи

У 1236 р. монголи завоювали Волзьку Болгарію та сусідні народи. Наприкінці 1237 р. впали Рязанське і Мордовське князівства, а взимку та навесні 1238 р. – Володимиро-Суздальська держава. Восени того ж року монголи знову здійснили похід на мордву й розпочали завоювання Північного Кавказу.

У 1239 р. монголи перейшли до завоювання українських земель. Протягом двох років вони підкорили половецький степ, Русь (Переяславську, Чернігівську та Київську землі) і Кримський півострів разом із приморськими містами. Ці завоювання мали інший характер, ніж попередні кампанії проти Волзької Болгарії, Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств, де монголи завдавали концентрованих ударів основними силами, задіяними у «Західному поході». Підкорення України здійснювалося через кілька окремих військових кампаній (Черкас 2015, с. 68-72).

Монгольське вторгнення в Центрально-Східну Європу 1236–1242 років зазвичай називають завоюванням. Однак це твердження не є цілком точним, оскільки повністю завойованими стали лише території до Дону та Оки. Землі Подніпров'я і далі на захід до Дунаю та Адріатичного моря зазнали переважно військових вторгнень і розорення. Бату-хан залишив там окремі

адміністративні осередки під владою представників місцевого населення, тоді як основні монгольські війська відійшли за Дніпро.

З метою контролю над регіоном поблизу Дніпра було зосереджено військо під командуванням Курумиши. Місія оглана, як зазначав Джованні да Плано Карпіні, полягала в обороні кордонів від можливих раптових атак західних народів. За його свідченням, під владою Курумиши перебувало близько 60 тисяч озброєних воїнів. До 1246 року монголи остаточно закріпили свою владу над територією між Дніпром і Дністром, встановивши кордон на річці Дністер. Після цього військова активність монголів щодо західних земель на деякий час припинилася. Джерела не зафіксували масштабних військових дій у цей період, хоча локальні набіги скоріш за все продовжувалися (Черкас 2015, с.108-111).

Дністро-Дунайське ж межиріччя увійшло до складу Улусу Джучі після другого західного походу, вже під проводом нового хана Берке, у 1265 р., і саме в цей час Улуч Джучі відокремлюється від Монгольської імперії. Таким чином, увесь український степ, разом з його населенням опинився під владою нової могутньої держави.

Не зосереджуючись на широкій політико-економічній історії Улусу Джучі, в котрій кочовики грають роль основної рушійної сили але, попри це, мало фіксуються в джерелах, зазначимо основні події, котрі мали значення для функціонування цієї держави на території степу України.

Простежити такі події можна на прикладі зміни західних кордонів Улусу Джучі, котрі включали степову зону Правобережної України. Процес розширення західних меж нової держави в регіоні розпадається на чотири етапи:

I етап (середина XIII ст. до воцаріння Ногая в Подністров'ї та Подунав'ї) - період, коли золотоординці поступово займають межиріччя Дністра і Дунаю, освоюючи ці території й утверджуючи свій вплив.

II етап (із середини 1260-х рр. до початку XIV ст.) - час панування Ногая і розпаду політичного центру Улусу Джучі, що склався в Бессарабських степах. Цей період характеризується зміцненням позицій Ногая і формуванням його власного політичного утворення в регіоні.

III етап (початок XIV ст. - 1360-ті рр.), від розгрому Ногая ханом Токтою до битви при Синіх Водах. У цей період, особливо за хана Узбека, кочовища ординців сягають Дунаю та Серету, а золотоординські міста переживають свій розквіт, демонструючи економічний і культурний розвиток регіону.

IV етап (1360-ті - 1380-ті рр.) - період повного вигнання золотоординців із Північно-Західного Причорномор'я. Цей етап знаменує закінчення їхнього домінування в регіоні та звільнення території від ординського контролю (Руссев 1982, с.44-45).

На схід від Дніпра ситуація, до 1360-их рр., була більш сталою. Так звана «Велика Замятня» - міжусобиці в Улусі Джучі, що почались в 60-их рр. XIV ст. та спричинили втрату територій на захід в р. Дніпро після битви на Синіх Водах між Великим Князівством Литовським та ординцями у 1362 р., спричинила початок руйнівних процесів і на більш східних володіннях, котрі, проте складали єдину державу до початку XV ст., коли поразка у війні з Тамерланом розбила Улус Джучі на окремі ханства. Територія сучасної України опинилась під контролем Великого Князівства Литовського та Кримського ханства.

В усіх описаних усобицях, а також в багатьох тих, котрі не були згадані у цій роботі, звісно приймали участь кочовики, котрі, після захоплення їх територій, влилися у склад монгольської армії та склали її більшість. Проте, важливо розуміти, що, на основі археологічних даних, окрім рідких випадків знаходження в похованні монет, чітко датувати поховання неможливо. Тому прийнятим є визначення періоду пам'ятки: середина XIII – XIV ст. – час панування Улусу Джучі на українських землях. Але, існують ситуації коли і

таке датування, за браком джерел інформації, приходиться звужувати до X – XIV ст.

Тим більш важливі стають дослідження направлені на вивчення ідентичностей. При таких буремних історичних подіях, що спричиняли активні культурні трансформації, населення, котре опинялось у їх центрі, в тому числі, кочове, мало артикулювати свою належність до певної групи. Для нас така належність стає видимою в контексті дослідження речового матеріалу, аналіз котрого дозволяє атрибутувати ті чи інші групи кочовиків.

1.5 Теоретичні підходи до визначення ідентичностей за археологічними матеріалами та відомостями письмових джерел

Археологічні дискусії про ідентичність не є виключно сучасним явищем. Водночас існують суттєві відмінності між тим, як ідентичність трактувалася в минулому і як вона досі розуміється багатьма археологами та новітніми підходами в соціальних науках і археології. Головна різниця полягає в тому, що традиційна археологія сприймала ідентичність як об'єктивну, первинну і вроджену категорію, а не як суб'єктивне явище. Зв'язок між матеріальною культурою та ідентичністю часто вважався безсумнівним, але саме це припущення нині піддається критиці. Ключовим у цьому контексті є роль індивіда в археологічній інтерпретації минулих суспільств (Jones, 1997).

З початку XX ст. археологи здебільшого досліджували не окремих осіб, а археологічні культури. Яскравий приклад цього підходу демонструє наприклад всесвітньо відомий Гордон Чайлд. Археологічні культури сприймалися як індивідуальності зі своїм життєвим циклом: вони виникали, розвивалися, еволюціонували, трансформувалися або зникали. Це вплинуло на уявлення про ідентичність, особливо етнічну, яка тоді перебувала в центрі уваги археологів. Культури часто ототожнювалися з етнічними групами. Спочатку це ототожнення визнавали відкрито, але після Другої світової війни

кореляція між ними стала неявною, а згодом була фактично забута новими поколіннями дослідників (Diaz, 2005).

Таке уявлення культур як індивідуальностей вплинуло не лише на етнічну ідентичність, а й на інші форми ідентичності, зокрема гендерну. Загалом успішні культури асоціювалися з маскулінністю, а невдалі — з фемінністю. Це пояснює, чому Гордон Чайлд, незважаючи на свій соціальний підхід, стверджував, що «гірська країна Західної Богемії, Баварії та Вюртембургу вже була зайнята мужніми скотарськими племенами, які ховали своїх померлих під курганами» (Childe 1930, p. 40), що викликає питання про уявлення дослідника щодо ролі жінок у цих групах. Археологи визнавали зв'язок між статтю, віком і варіативністю матеріальної культури, але цей зв'язок зазвичай аналізувався лише на описовому рівні, часто ґрунтуючись на сучасних західних стереотипах.

Основним завданням археології традиційно було датування походження та поширення культур, ідентифікованих через діагностичні типи. Об'єкти, пов'язані з жінками чи дітьми, часто залишалися поза увагою, оскільки їх вважали менш значущими. Вибір діагностичних типів для визначення культур був пов'язаний із прагненням знаходити предмети виняткової якості чи цінності — тенденція, що має коріння в антикварній традиції. Як наслідок, археологічні культури визначалися за артефактами високого статусу, а не тими, що використовувалися повсякденно. Це не означає, що археологи повністю ігнорували індивідуальний рівень досліджень, проте такі спроби були поодинокими й другорядними (Diaz, 2005).

В окремих випадках, наприклад, під час аналізу кладовищ і обговорення поховальних практик, дослідники доходили висновків про безпосередній зв'язок між об'єктами й померлими. При цьому часто робилися неявні припущення, які пов'язували соціальний престиж із економічними вигодами. Щодо релігії, археологи спрощували доісторичні системи вірувань, зводячи їх до надто загальних категорій, що не відображали різноманітності ритуалів і

релігійних практик у суспільствах без державних структур. Більш складні релігійні системи часто інтерпретувалися крізь призму сучасної юдео-християнської доктрини.

Революція в археологічному мисленні, що почалася у 1950-х рр., найбільше вплинула на англомовну археологію. Вона стартувала з функціоналізму і переросла у 1960-х рр. у радикальну «Нову археологію», відому як процесуальна археологія. Цей рух лише частково змінив підхід до аналізу ідентичності, хоча і став основою для подальших досліджень. На початкових етапах відносини між індивідом і суспільством залишалися подібними до культурно-історичної перспективи: особистість розглядалася як пасивний елемент групи, підвладний її нормам і впливу. Лише зрідка визнавали, що індивіди могли мати амбіції та бажання, які суперечили інтересам колективу.

Основною метою «Нової археології» було зрозуміти процес формування археологічних записів і переглянути методи реконструкції минулої поведінки на їх основі. Це призвело до зростання інтересу до процесів формування пам'яток, етноархеології та аналогій. У центрі підходу стояв гіпотетико-дедуктивний метод із тестуванням моделей і формулюванням узагальнень про минуле. Культура залишалася ключовим фокусом, проте її переосмислили як систему взаємопов'язаних компонентів (Binford, 1965). Згодом цей підхід, як і функціоналістська антропологія, піддався критиці за статичне розуміння людської поведінки.

Процесуальна археологія спиралася на неоеволюційну теорію (Fried, 1968), яка передбачала етапну еволюцію суспільств від егалітарних до ранжованих і стратифікованих. Незважаючи на критику через надмірний акцент на еволюційності, ця теорія посилила увагу до соціального статусу в археології. Однак процесуальні уявлення про статус мали переважно описовий характер і краще пояснювали статику, аніж динамічні зміни, які

приписувалися зовнішнім або внутрішнім стимулам, а не самій теоретичній моделі.

Також поширювався кількісний підхід, що виражав археологічні дані у вимірних термінах. Особливо це стосувалося поховальних об'єднань, на основі яких робилися висновки про статус померлих (Binford, 1972). Проте процесуальну археологію критикували за прямолінійне тлумачення матеріальної культури. Наприклад, найбільше поселення вважалося найважливішим на території, а поховальні дані трактувалися як пряме відображення статусу і ролі померлого за життя.

Протягом останніх десятиліть соціологія, антропологія та археологія активно долучаються до ключових дискусій про взаємовідносини між індивідами та суспільствами, до яких вони належать. Ці дебати суттєво вплинули на вивчення ідентичності. На противагу попередньому образу пасивного індивіда, поширеному в соціальних науках, антропологі, такі як П'єр Бурдьє, і соціологи, стверджували, що суспільство не існує окремо від людей, які його утворюють. Воно формується та підтримується завдяки діям і практикам індивідів, які, у свою чергу, значною мірою визначаються соціальними очікуваннями. Бурдьє використовує термін *habitus* для позначення неформального розуміння світу, що ґрунтується не на чітких правилах, а на принципах, які визначають практику (Jones, 1997). Людина діє, рухається і живе через практику, що є передсвідомим способом її існування.

У цьому контексті агенція розглядається як здатність здійснювати дію, а через взаємодію людей із соціальними та інституційними структурами світ трансформується. Структурні принципи соціальних інститутів (наприклад, правила поведінки в церкві чи школі) є водночас засобом і результатом їх відтворення через людські дії. У цій моделі суспільства індивіди не є ani цілком вільними агентами, ani пасивними виконавцями; вони володіють певними знаннями про функціонування суспільства, використовують їх для досягнення власних цілей, але їхні знання часто є неповними, а дії можуть

мати непередбачувані наслідки. Також враховується вплив владних відносин, оскільки дії індивіда зазвичай обмежуються іншими людьми, хоч він і може прийняти рішення не діяти, навіть ціною особистих втрат (Diaz, 2005).

Ці ідеї, сформовані в антропології та соціології, вплинули на археологію, де новий напрямок досліджень було започатковано археологами, переважно з англomовних країн. У Великій Британії цей підхід розвивався навколо Кембриджу під керівництвом Яна Ходдера, тоді як у США подібний напрямок підтримували археологи. Ранні праці Ходдера, які відносять до постпроцесуальної археології, цілком зосереджені на вивченні ідентичності. Теоретичні концепції, як-от *поле дискурсу*, запропоноване Джоном Барретом, є логічним продовженням ідей Гідденса й Бурдьє, але вони розроблені спеціально для інтерпретації археологічних даних. Барретт вважає, що археологічні рештки не слід трактувати як пряме відображення минулого, а радше як залишки матеріальних умов, які структурували соціальну практику (Diaz, 2005).

У процесі практики (виробництво, використання, обмін, споживання речей і їжі) одночасно відтворюються нерівні відносини між людьми. Економічні й владні відносини є невід'ємною частиною соціального відтворення. Цей підхід узгоджується з уявленням про ідентичність як таку, що формується й підтримується у соціальному процесі. Відтворюючи матеріальні умови свого життя, люди відтворюють і своє суспільство, і свою індивідуальну та групову ідентичність. Саме тому археологія практики є ефективним інструментом для інтерпретації ідентичності в археології.

Першими аспектами, що привернули увагу дослідників нового періоду, стали етнічна приналежність і стать. Відродження інтересу до етнічності розпочалося наприкінці 1970-х років завдяки роботам Стівена Шеннана та Яна Ходдера, які поставили під сумнів природу та існування археологічних культур, відзначаючи невідповідність меж артефактів у досліджуваних прикладах. Опираючись на антропологічні та соціологічні праці, вони

розглядали етнічність як самоприписану ідентичність. Паралельно точилася дискусія щодо природи й існування так званих «народів» у минулому.

Відхід від процесуальної археології полягав у тому, що матеріальна культура стала розглядатися як активний чинник у створенні соціальних відносин, а головну увагу приділили контексту, що надає об'єктам значення. Мета цього підходу полягала у вивченні живих культур для кращої інтерпретації доісторичних суспільств. Важливо, що дослідження базувалося на процесуальній гіпотезі про взаємозв'язок між ресурсами, взаємодією та культурною схожістю. Передбачалося, що культурна схожість відображає ступінь взаємодії, однак етнографічні дослідження показали, що це справджується не завжди. Наприклад, поширення деяких предметів, як-от горнятка чи дерев'яні миски, відповідало очікуванням, тоді як інші, зокрема списи та калабаші, – ні (Diaz, 2005).

Ходдер дійшов висновку, що культурна схожість залежить від стратегій і намірів груп, їхнього використання та маніпуляції матеріальними символами. Ці групи можуть бути етнічними, однак і інші підгрупи, як-от молодь чи жінки, мають власні стратегії у відносинах із домінуючими старшими чоловіками. Ходдер підкреслював необхідність розуміння археологами структур вірувань для інтерпретації археологічних патернів. Особливу увагу почали приділяти «ідеології» як механізму приховування соціальних конфліктів, нав'язування інтересів підгруп і легітимації нерівності. Проте цей перспективний напрямок згодом поступився місцем обговоренню сучасних владних відносин та ідеологічного контексту археології (Diaz, 2005). Подальше обговорення етнічної ідентичності, в контексті теми роботи буде здійснено у відповідному розділі.

Основний імпульс до дослідження ідентичності в археології прийшов із гендерної та феміністичної археології. Перші феміністичні дослідниці у Скандинавії та англо-американських академічних колах акцентували увагу на відсутності жінок у традиційних реконструкціях минулого й водночас

аналізували становище жінок у самій археологічній професії. Це виявило суттєві прогалини в розумінні гендеру та поставило під сумнів усталені підходи до його інтерпретації. Додатковий поштовх дала феміністична антропологія, яка зосереджувалася на інтерпретації матеріальної культури. У 1980-х рр. антропологи застосували «теорії практики» для аналізу функціонування суспільств.

Феміністичні дослідження також звернули увагу на вік як ключовий фактор для розуміння гендерних відносин у минулому. Стать і вік є прикладами ідентичностей, що демонструють певні обмеження: вони відображають як суспільну підтримку конкретних ідентичностей, так і неможливість для людей повністю вільно їх обирати. Такі ідентичності, як стать, вік і деякі етнічні групи, є «втіленими», оскільки їхня гнучкість обмежується біологічними чинниками (Diaz 2005, p. 14-15).

Статус як складник ідентичності був занедбаний у новітній археології, ймовірно, через його популярність у часи домінування процесуальної археології у 1960–1970-х роках. Поступове відкидання цих підходів призвело до того, що статус як археологічна категорія опинився поза фокусом досліджень. Проте, в цій роботі буде здійснено спробу аналізу цієї форми ідентичності, відповідно до теми дослідження.

Останні десятиліття спостерігається зростання інтересу до питань ідентичності як в академічних колах, так і в суспільстві. Цей інтерес охоплює гендер, вік, етнічність, націоналізм, релігію, клас і статус, що значною мірою зумовлено сучасними соціальними змінами. У сфері гендерної ідентичності відбулися помітні трансформації: зміни в структурі зайнятості чоловіків і жінок, переосмислення ідеології батьківства та нові уявлення держави про гендерні ролі. Чоловіки й жінки тепер відрізняються від своїх попередників двадцятирічної давнини. Ці зміни спонукали археологів, зокрема феміністичних, переглянути стосунки між статями в минулому. Поставлені нові запитання до археологічних даних відкрили революційні перспективи на

гендерні відносини у минулому та сприяли переосмисленню сучасних гендерних ідеологій.

Не лише гендерна ідентичність зазнала змін. Етнічність, націоналізм і релігія також стали предметами дискусій та дій. Етнічність часто асоціюється з конфліктами, що знайшло відображення у таких поняттях, як «етнічні чистки» та «етнічна ненависть». Водночас вона набула позитивного значення в контексті західних суспільств, де відбувається культурне відродження «етнічних меншин», зокрема в сучасному мистецтві. Нові форми самоідентифікації підкреслюють мінливість етнічної приналежності. Дослідники дедалі частіше розглядають етнічні групи як конструкти, що виникають через самоатрибуцію та зовнішнє приписування (Barth, 1969). Сьогодні визнається їхня гнучкість і множинність, що поступово враховується і в археологічних дослідженнях, обіцяючи нові інтерпретації минулого та глибше розуміння етнічності в сучасності (Hubert, 2016).

Ідентичності, безперечно, мають значення як у минулому, так і в сучасності. Вони визначають нашу поведінку, вибір одягу, місця перебування та соціальні ролі. Ця «природність» соціальної ідентичності все частіше ставиться під сумнів соціальними науками, які, застосовуючи порівняльний і історичний підходи, показують мінливість гендерних, вікових та релігійних уявлень. Ідентичність не є неминучою чи постійною, а пов'язана з соціальними очікуваннями та практиками. Усвідомлення умовності сучасних ідентичностей спонукає археологів переглядати минулі конструкції, що відкриває можливість для нових інтерпретацій історії (Díaz, 2005).

Не оминула академічну цікавість ідентичностями і незалежну Україну. Наприклад М. А. Козловець, котрий у своїй роботі поставив за мету окреслити сучасне понятійне поле концепту "ідентичність" та розглянути структуру й основні типи ідентичності приходить до висновку що сучасні підходи до ідентичності базуються на кількох ключових засадах. По-перше, ідентичність є динамічною системою, а не статичним утворенням. По-друге, вона не є

монолітною цілісністю, а характеризується гетерогенністю та множинністю. По-третє, ідентичність варто розглядати як інтегровану символічну структуру з часовим виміром, що охоплює минуле, сучасне й майбутнє та забезпечує її тяглість і стійкість. По-четверте, індивідуальні й колективні ідентичності не слід протиставляти, адже всі ідентичності мають індивідуальний характер, але формуються у межах соціальних норм, цінностей та символів. Нарешті, поняття ідентичності тісно пов'язане з процесом самовизначення або категоризації (Козловець 2011, с.3-6).

Проблемі вивчення культурних ідентичностей Європи залізної доби на прикладі кельтів присвячені роботи Г. М. Казакевича де дослідник роздивляючись кельтів як культурну ідентичність, у контексті дослідження етногенезу та історичних витоків українського народу, припускає кельто-слов'янські контакти (Казакевич 2022, с. 70-71).

Також, багато робіт у вітчизняній історіографії присвячені національній, а саме українській ідентичності. Наприклад, цій темі присвячена монографія Степико М. Т., котрий ставить собі за мету ще раз проаналізувати феномен національної ідентичності та його взаємозв'язок з етнічною ідентичністю, визначити ключові чинники й механізми їх формування, а також дослідити сучасний стан, основні проблеми й перспективи розвитку національної та етнічної ідентичності в Україні, зокрема її ідентичності як держави й країни в умовах глибоких суспільних трансформацій (Степико, 2011). Цій темі присвячена і монографія «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» авторського колектива О. Рафальського (керівник), Я. Калакури (науковий редактор), О. Калакури, М. Юрія (Рафальський, 2022) та багато інших робіт.

Співвідношенню етнічної та національної ідентичностей присвячені роботи В. Стець та Н. Скотна де авторки приходять до висновку, що основні відмінності між етнічною та національною ідентичностями полягають у наступному: у національній ідентичності значно більшу роль відіграють

територіальні та політичні компоненти, тоді як для етнічної ідентичності важливими є антропологічні, обрядові та релігійні аспекти. Національна ідентичність проявляється передусім у взаємозв'язках членів спільноти як співгромадян, що ґрунтуються на спільних актуальних інтересах. Крім того, національна ідентичність є переважно суб'єктивною та визначається особистим духовним вибором, на відміну від етнічної, яка має об'єктивніші підґрунтя (Стець, Скотна, 2012).

Ю. Поліщук, у своєму дослідженні вивчав сучасні теоретичні підходи до теми етнічної та національної ідентичностей, в тому числі ті, що поширені в новітній українській історіографії (Поліщук, 2013).

Вагомий внесок у вивчення етнічної ідентичності та міжкультурні контакти за матеріалами письмових джерел зробив В. Г. Кушнір. Наприклад у роботі «Міжкультурні комунікації в етнографічній розвідці Левка Юркевича» вчений досліджує текст рукопису Левка Юркевича 1927 р., котрий присвячений дослідженню покодимської шляхти, з особливим акцентом на етнографічні аспекти, які стосуються етнічного складу населення Покодимщини, розташованої в Балтському повіті. Автор детально розглядає господарсько-побутові особливості, звичаї та обрядовість польської шляхти, а також аналізує міжкультурні комунікації. Окрему увагу приділено динаміці ідентичності польського населення цього регіону, що дозволяє простежити зміни у самосприйнятті та культурному розвитку місцевої громади (Кушнір, 2023).

Етнічною ідентичністю середньовічних кочовиків - темою, дуже близькою до цього дослідження, як і загалом питанням визначення ідентичностей в історичній ретроспективі займалась дослідниця Петрова Н. О (Петрова, 2024; Петрова, 2025). Вона виявляє в матеріальній культурі середньовічних кочовиків певні форми етнічної виразності та обґрунтовує справедливність використання такого підходу до визначення етнічної ідентичності давніх етнічних груп (Петрова 2025, с. 1758-1760).

А темою регіональної ідентичності, котра буде згадана в цій роботі, в українській історіографії розглядає Андрущенко Т. В. та зазначає, що регіональна ідентичність, ймовірно, активізується та стане значущим чинником суспільного життя у разі тиску на відповідний територіальний ареал або загрози його цілісності. У такій ситуації прихована регіональна ідентичність може швидко перейти в активну фазу під впливом історичних чи глобалізаційних обставин, що можуть заскочити зненацька не лише політиків, а й науковців

Аналізуючи структуру регіональної ідентичності, можна виділити позитивний або негативний напрям когнітивного, ціннісного та емоційного компонентів, що природно проявляються у діяльнісному вимірі. Це знаходить відображення у певних моделях поведінки членів регіональної спільноти стосовно свого регіону. Перша модель, безперечно, сприятиме розвитку людського капіталу території, підвищенню його ефективності, конкурентоспроможності та стійкості регіону. Друга модель може призвести до стагнації, а третя – до деградації регіону. Хоча, можливі й інші варіанти поведінкових моделей (Андрущенко 2019, с. 95-96).

Тією ж темою але в українському контексті у своїй великій роботі займається Нагорна Л. П. де авторка зосереджується на проблемі ідентифікаційних криз, що виникають через суперечності регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань та різних інтерпретацій історичної пам'яті (Нагорна, 2008).

Про можливі форми спотворення ідентичності та огляд зарубіжної історіографії з теми нещодавно вийшла робота Чепіженко В. В. Автор зазначає, що проблема викривлення ідентичності в археології є складним і багатогранним явищем, що формується на перетині наукових підходів, політичних інтересів, ідеологічних впливів і суспільних запитів. Історіографічний аналіз свідчить, що ідентичність може зазнавати спотворень під впливом націоналістичних наративів, ідеологічного тиску, методологічних

хиб і фізичного знищення пам'яток. Тому подолання цих викривлень залишається актуальним викликом, що потребує поєднання наукової доброчесності, критичного мислення та послідовної державної політики для збереження й осмислення культурної спадщини в сучасних умовах [Чепіженко 2025, с. 2158].

Цей самий автор підходить до проблеми визначення ідентичностей саме за археологічними матеріалами, робіт по котрій в українській історіографії бракує. Дослідник зосереджується на аналізі етнічної, гендерної та релігійної ідентичності в контексті їх виявлення завдяки археологічним джерелам. Він підходить до висновку, що для всебічного вивчення ідентичності археологічних спільнот і окреслення напрямів подальших досліджень необхідно застосовувати міждисциплінарний підхід, що поєднує археологію, антропологію, етнологію, соціологію та інші гуманітарні науки. Такий підхід сприятиме точнішому відтворенню минулого й глибшому розумінню того, як різні форми ідентичності впливали на соціальні структури та взаємодії в давніх суспільствах.

Отже, можна сказати, що в останні десятиліття підходи до сприйняття ідентичності та ідентичностей суттєво змінились, це відображено як в зарубіжній, так і в вітчизняній історіографії. Проте, якщо західні публікації, в тому числі, присвячені аналізу ідентичностей виходячи з археологічного матеріалу то в українському дискурсі такі роботи тільки з'являються.

В цій же роботі була створена методика встановлення ідентичностей на основі синтезу даних археології, а також письмових, етнографічних та інших джерел, що, на нашу думку, значну посприяє дослідженню питань ідентичності у вітчизняній історіографії.

1.6 Трансформації джерельної бази та методології дослідження в умовах повномасштабної війни з рф

Останні події в новітній історії України завдали впливу не лише на майбутнє українців, але й змінили наше сприйняття минулого. Триває війна, яка висвітлила нагальну потребу в оцифруванні культурної спадщини, що активно знищується окупантами. Ця необхідність виникла не вчора — її актуальність формувалася роками, відповідаючи на світові стандарти та практики.

Наразі, багато українських дослідників приділяють увагу збереженню культурної спадщини України, фіксуються археологічні пам'ятки, що зазнали пошкодження або знищення внаслідок збройної агресії рф. Також робляться спроби віднайти шляхи порятунку культурної спадщини, що знаходиться під великою загрозою. Цій темі присвячені роботи таких дослідників як С. О. Біляєва (Біляєва та ін., 2024), Г. М. Казакевич (Ivanysko, Kazakevych, Shydlovskyi 2024) та багатьох інших.

Можна констатувати, що російсько-українська війна оголила проблеми, які раніше залишалися поза увагою, зробивши їх актуальними та привернувши до них увагу. Війна триває, тому точна кількість втрачених і пошкоджених об'єктів культурної спадщини залишається невизначеною. Вчені фіксують декілька важливих тезисів, щодо збереження культурної спадщини України:

Уявлення про те, що епоха імперіалістичних завоювань і міжетнічних конфліктів завершилася і більше не повториться, принаймні в Європі, виявилось хибним. Варто визнати, що маніпуляція культурною спадщиною може використовуватися як потужний інструмент пропаганди. Саме тому наукова спільнота у всьому світі має зосередити зусилля на формуванні та популяризації історичних наративів, заснованих на цінностях гуманізму та рівності всіх народів і культур (Ivanysko, Kazakevych, Shydlovskyi 2024, p. 209).

Оцінка ситуації, що склалася з історико-культурною спадщиною після початку російської агресії проти України, демонструє не лише цілеспрямовані спроби знищення державності, незалежності та ідентичності українського народу, а й глобальні виклики для всього демократичного світу перед загрозою РФ. Військова агресія російської федерації виявила слабкість міжнародних механізмів захисту культурної спадщини та правових норм, що регулюють відповідальність за гуманітарні злочини.

Український спротив висвітлив справжню цінність цивілізаційного розвитку, його внесок у світову культуру, а також актуалізував питання національної ідентичності, деколонізації музейної сфери та переосмислення культурної спадщини (Біляєва та ін. 2024, с.102).

Війна між Росією та Україною наочно демонструє, якої шкоди об'єктам культурної спадщини може завдати сучасна війна. Повномасштабні бойові дії передбачають застосування потужної артилерії та ракетних ударів, що спричиняють масштабні руйнування будівель та археологічних пам'яток. Війна на відстані завдає значної шкоди також археологічним ландшафтам. Додатковою проблемою є знищення об'єктів унаслідок риття окопів, будівництва бліндажів, облаштування вогневих позицій та спостережних пунктів. Кургани, вали, рови та давні городища продовжують мати тактичне значення на полі бою. Крім того, об'єкти культурної спадщини часто стають жертвами мародерства та вандалізму. Йдеться не лише про розкрадання музейних колекцій окупантами, а й про нелегальні розкопки археологічних пам'яток, які залишаються беззахисними перед чорними археологами (Ivanysko, Kazakevych, Shydlovskyi 2024, p. 195-209).

Військові дії свідчать про цілеспрямоване знищення культурних пам'яток через бомбардування, мінування та інші форми військового впливу, а також систематичне розграбування музейних колекцій із подальшим їхнім вивезенням до Росії. В умовах триваючих бойових дій та після їх завершення надзвичайно важливим є формування нової моделі історико-культурного

простору, його захисту та розвитку. Невідкладним завданням сучасності є створення ефективної системи обліку, збереження, відновлення та повернення історико-культурної спадщини, що зазнала руйнування або була викрадена (Біляєва та ін. 2024, с.106).

Одним з вирішень завдання збереження культурної спадщини України є її цифровізація. Тривимірні моделі давно стали інструментом передових наукових досліджень і поступово інтегруються у повсякденні процеси фіксації та презентації матеріальної культури.

Методи тривимірного моделювання, однак, не є виключно археологічними — вони належать до технічних дисциплін і тісно пов'язані з фотографією, інформатикою та комп'ютерними науками. Це створює новий трансдисциплінарний виклик для української археології, що потребує опису, методологічного осмислення, протоколювання й аналізу переваг, недоліків, можливостей та обмежень цього підходу. Без загального розуміння сучасних методів фіксації й аналізу археологічного матеріалу важко уявити оновлення та конкурентоспроможність наших наукових результатів.

Археологам не потрібно ставати експертами в геоінформатиці чи фотографії, але знання основ цих підходів є критично важливим. Виникає потреба в методичних розробках і публікаціях, які адаптують новітні методи до потреб археологічної спільноти, перекладаючи їх зрозумілою мовою, роблячи їх звичними й доступними для практичного застосування.

В контексті теми середньовічних кочовиків степу України та пошуках їх ідентичностей, фотограмметрія, крім очевидної мети збереження артефактів цього періоду, може допомогти в фіксації точних параметрів об'єкту, що в свою чергу дозволяє зробити певну вибірку артефактів, приналежних до зазначеного періоду та таких, що можуть маркувати ідентичність тієї чи іншої групи кочового населення.

Впровадження фотограмметричних методів у світову археологічну практику за останні сорок років зумовлене усвідомленням важливості інтеграції досягнень технічного прогресу, необхідності пом'якшення дисциплінарних розривів і мінімізації стресу, який виникає у процесі взаємодії з цими розривами. Деякі галузі, такі як дослідження давнього мистецтва, продемонстрували значні успіхи у використанні цих методів, тоді як інші, зокрема археологія палеоліту, досягли менших результатів. Однак консенсус щодо ефективності фотограмметрії в археологічній методології загалом вже сформувався.

В Україні ситуація склалася дещо інакше. Незважаючи на успішну інтеграцію окремих фотограмметричних практик і їхнє застосування в конкретних дослідженнях, вони залишаються переважно поодинокими прикладами. Впровадження фотограмметрії почалося лише близько десяти років тому, із запізненням, і наразі ці методи не є масово представленими у структурі археологічних досліджень.

Проте фотограмметрія вже використовується в польових археологічних дослідженнях (Гнера 2017; Жигола 2020; Жигола, Скороход 2022; Радченко, Никоненко 2020), при аналізі архітектурно-археологічних об'єктів (Никоненко, Радченко, Волков 2017; Гнера, Пашковський 2018) і як інструмент для цифрової презентації та збереження археологічних пам'яток (Махортих та ін. 2020). Відповідно до світових тенденцій, є спроби використовувати тривимірні технології для дослідження давнього мистецтва (Radchenko 2022, 2023; Radchenko & Kiosak 2023), а також для вирішення методичних і технологічних задач високоточного 3D-моделювання (Радченко, Дудок 2023). Крім того, фотограмметрія демонструє значний потенціал у метрологічних дослідженнях археологічних матеріалів, зокрема кераміки (Веремейчик 2018; Жигола 2018; Жигола, Скороход 2021).

Однак помітною є відсутність оглядових і методичних матеріалів, які сприяли б популяризації фотограмметрії як практичного інструменту.

Одиничні публікації, як-от робота Жиголи та Скорохода (Жигола, Скороход 2019), не змогли забезпечити систематизацію цього підходу.

Невелика кількість таких праць, а також брак спеціалістів, знайомих із перспективами застосування фотограмметрії, сповільнюють розвиток методичної бази української археології. Це, у свою чергу, перешкоджає перетворенню дисципліни на конкурентоспроможну та міжнародно репрезентативну галузь науки. У контексті важливості фотограмметрії для цифрового збереження культурної спадщини, особливо в умовах воєнного часу, виникає нагальна потреба у створенні вітчизняних робіт, котрі залучають цей метод у своїх дослідженнях (Радченко, Ченцов 2025, с.122-123).

Користь фотограмметричних досліджень найбільш повно розкривається в поєднанні з іншими дисциплінами, які забезпечують інструменти для інтерпретації отриманих даних. Щодо розглянутих у цій роботі об'єктів, варто наголосити на значному дефіциті досліджень про середньовічних кочовиків українського степу та пошуки їх ідентичностей в сучасній українській історіографії. Навіть наявні матеріали, що свідчать про існування специфічних пам'яток і артефактів, вилучених із загального наративу про цю епоху, потребують кращої документації та більш повного висвітлення.

Щодо фотограмметричних методів та їх інтеграції в археологічні дослідження, важливим є створення умов для трансдисциплінарного діалогу — взаємодії фахівців різних напрямків, розробка навчальних і методичних матеріалів, а також тих, що допомагають «перекладати» технічні аспекти на мову потреб і вимог археологів та музеєзнавців. Саме такі ресурси стають основою для реальної цифровізації археологічних досліджень в Україні та допомагають перейти від випадкових методичних запозичень до ефективної міждисциплінарної комунікації. Сподіваємося, що цей текст стане одним із таких матеріалів.

Віртуальна репрезентація дозволяє представити феномен степового кочівництва в академічному та публічному дискурсах у принципово новому форматі — цифровому та тривимірному. Це набуває особливої важливості в умовах руйнувань, яких зазнали ці пам'ятки через бойові дії та окупацію під час російського вторгнення. Серед прикладів — привласнення окупантами колекцій Донецького краєзнавчого музею в 2014 році чи пошкодження й знищення половецьких кам'яних скульптур («баб») на горі Кременець поблизу Ізюма у 2022 році. Важливо розуміти, що на даний момент значна кількість археологічних пам'яток, в тому числі, середньовічних кочовиків назавжди зруйнована внаслідок дій РФ, ще більша частина знаходиться за межами доступу українських науковців – в окупації, доступ до колекцій евакуйованих установ та музеїв також наразі обмежений. Отже, одним з небагатьох виходів з ситуації є цифровізація культурної спадщини та її розвиток.

РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ КОЧОВИКІВ СТЕПУ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIII – XIV СТ.

2.1 Підходи до оцінки етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі

Етнічна ідентичність представляє собою особливий вимір самовизначення індивіда чи спільноти, що виникає внаслідок ототожнення себе з ширшою соціальною групою, яка протиставляється іншим на основі передбачуваних культурних відмінностей або спільного походження (Jones, с. 1). Таким чином, етнічність постає як усвідомлений вибір особистості. Але як бути археологам, котрі, не маючи доступу до письмових джерел, працюють виключно з матеріальними залишками? Чи можемо ми вважати, що такий особистий акт ототожнення відображається в створених об'єктах матеріальної культури? (Ченцов 2024, с.9)

У радянській археологічній традиції на це питання відповідали доволі прямолінійно: визначений набір типових артефактів дорівнює археологічній культурі, котра дорівнює конкретній етнічній спільноті. Натомість сучасна наукова думка надає перевагу складнішому підходу: хоча способи, якими елементи матеріальної культури залучаються до формування й вираження етнічності, можуть бути різними в кожній культурі, вони все ж не є випадковими і залежать від конкретного соціально-історичного контексту (Jones, с. 125).

Цей розділ зосереджено на спробі дослідити саме такі контексти в середовищі кочових народів, які населяли українські степи в середині XIII – XIV ст. Актуальність такого аналізу зростає на тлі того, що цей період у сучасній українській історіографії в основному розглядається крізь призму політичної та економічної історії (Черкас, 2015). Для досягнення мети було досліджено низку курганних поховань у степах сучасної України, котрі є

майже єдиною археологічною формою вираження кочових суспільств того часу. У цих похованнях виявлено чотири типи предметів матеріальної культури: вудила без перегину, арбу, срібні гривні (асоційовані відповідно з печенігами та половцями), а також бокку — артефакт, що насамперед пов'язується з монгольським етносом або його культурним впливом (Ченцов 2025, с. 9).

Поховання № 1 кургану 8 біля с. Плавні Одеської області. «Поховання було відкрито у 1979 р. під час робіт Ізмаїльської Новобудівної археологічної експедиції. Ось так його описують автори розкопок: Виявлено в 2.8 м. до південного заходу від центрального реперу, на глибині 0.97 м. Контури поховальної ями не простежувались. Над кістяками людини та коня спорадично зустрічались вкраплення деревини. Похований знаходився у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід, лицем до верху, дещо вліво. Руки витягнуті вздовж тіла та кистями прижаті до тазу, ноги також витягнуті. Справа від похованого — залишки черепу та кінцівок коня, орієнтованих у тому ж напрямленні. При ньому знаходились залишки залізних виробів — 2 наконечника дротиків, 5 наконечників стріл, три фрагмента пряжок — 1 повздовжній та 2 округлі; у голови коня — залишки вудил без перегину з залізним кільцем» [Ченцов 2024, с. 9]. «Під черепом похованого — золота кільцеподібна підвіска з проволочки діаметром 1.7 мм. Діаметр кільця — 1.8 см., має один розрив. Під кістяком — залишки дерева та сліди тростяної підстилки» [Ченцов 2024, с. 9]. (Рис.1).

«А. О. Добролюбський у своїй статті 1981 р. відносить обряд поховання до типу БХ за Г. О. Федоровим-Давидовим, що фіксується в Подністров'ї до кінця XII ст. та маркує печенізьсько-торчеську етнічну групу. Інвентар вчений характеризує так — удила без перегину належать до типу VI та були розповсюджені тільки у XII ст., що, як відзначає сам дослідник, дозволяє уточнити датування поховання. Для більшості наконечників стріл та дротиків, що збереглися фрагментарно, вчений відмічає схожість з типами VI, VII, VIII

та BIV, що мають широку хронологію – IX-XIII ст. Виділяється наконечник стріли, який А. О. Добролюбський визначає типом BXI, котрий пов'язується з монгольським впливом та датується другою половиною XIII – XIV ст. Інший матеріал не піддається вузькому датуванню, як наприклад: золота кільцеподібна підвіска з проволочи, як трактується дослідником як кільцеподібна сережка» [Ченцов 2024, с. 9]. «Тож, посилаючись на визначений ним обряд поховання та вудила, вчений визнає, що поховання могло би бути датовано XII ст., але все ж, за наконечником стріли типу BXI, по молодшій даті, відносить поховання до рубіжу XIII-XIV ст. – періоду панування Улусу Джучі на цих землях. Слід зазначити, що усі класифікаційні визначення вченого базувались на типології Г. О. Федорова-Давидова» [Ченцов 2024, с. 9].

«Тож, за думкою автора деякі висновки А. О. Добролюбського потребують уточнення. Тип поховання ВХ, до якого справедливо було віднесено поховання, в археологічній історіографії маркує таку етнічну групу як печеніги – з деяким відхиленням у вигляді південного розташування шкіри коня відносно кістяка людини. Печеніги кочували степами Північно-Західного Причорномор'я широкий проміжок часу – X-XIV ст., до такого висновку прийшов і сам А. О. Добролюбський у своїх більш пізніх роботах. Переходячи до інвентарю, потрібно відзначити, що у літературі вудила, що складаються з однієї ланки з кільчастими закінченнями, в які зазвичай вставлені рухомі трензельні кільця, дістали назву вудил без перегину або односкладних вудил» [Ченцов 2024, с. 9-10]. (Рис. 2).

«Ще в одній зі своїх ранніх робіт С. О. Плетньова відзначила тяжіння вудил, "зроблених з одного залізного прута", до поховань "першої групи" в неглибоких ґрунтових прямокутних або овальних могилах, зазвичай впускних, із західним орієнтуванням похованих і опудалом коня, які вона датувала в основному X ст., не виключаючи датування деяких комплексів IX-X або X-XI ст. і співвідносила з печенігами. Однак Г. О. Федоров-Давидов під час членування матеріалу на хронологічні групи відніс односкладні вудила (тип

В-1 за його класифікацією) до групи речей XII ст.» [Ченцов 2024, с. 10]. «Це помилкове датування односкладних уділ було прийнято деякими дослідниками. Проте гіпотеза про ранню хронологічну позицію удил без перегину не припинила існування. О. М. Кирпичников у своїй праці датував вудила без перегину (тип VI за його класифікацією) переважно X-XI ст. і пов'язував їх із печенігами, почасти з торками (огузами). В. А. Крігер на базі вивчення середньовічних курганів Заволжя і Приуралля виявив стійку взаємовизначуваність таких уділ з типами речей кінця IX - середини XI ст.» [Ченцов 2024, с. 10].

«С. О. Плетньова, повернувшись до питання датування односкладових удил на матеріалах кочівницького могильника біля Саркела-Білої Вежі, залишеного, на її думку, змішаним огузо-печенізьким населенням, зафіксувала їхні знахідки в комплексах X-XI ст. Г. М. Гарустович і В. А. Іванов у зведеній праці з огузо-печенізьких старожитностей євразійських степів зазначили, що вудила без перегину зустрінуті тільки в печенізьких похованнях і найбільше поширення мали в X-XI ст.» [Ченцов 2024, с. 10].

«Отже, вудила дають друге підтвердження віднесення похованого до печенізької етнічної групи, а також більш уточнену дату – X-XI ст. Але залишається наконечник стріли, типологізований А. О. Добролюбським як ВХІ – це плоскі зрізні у вигляді витягнутої лопаточки з короткими верхніми ударними гранями, що сходяться під тупим кутом. До монгольського вторгнення, такі наконечники у Східній Європі були невідомі. Вони з'явилися з походом хана Бату в першій половині XIII століття та досить швидко розповсюдились по території завоювань Монгольської імперії. Велика їх кількість знайдена і у слов'янських містах, зруйнованих монголами — Києві, Плеснеську, Ізяславлю та інших» [Ченцов 2024, с. 10].

«За думкою автора цей наконечник дійсно дуже схожий на тип ВХІ і може датувати поховання всупереч даті, що дають вудила. Також, слід зупинитись на кільцеподібній сережці – такий тип – І за Р. Р. Карімовою дійсно

широко хронологічно та територіально розповсюджений, але у цьому випадку важливий матеріал. Саме золоті сережки такого типу відносяться, за дослідницею, до маркерів дорослого чоловіка – воїна, бо мають чітку кореляцію з елементами озброєння у поховальному інвентарі. Така ситуація фіксується саме у період влади Улусу Джучі. У регіоні Північно-Західного Причорномор'я, як говорилося вище, печеніги зберігали обряди поховання з використанням певних типів матеріальної культури довгий час – з X по XIV ст.» [Ченцов 2024, с. 10]. «Можливо, для вудил без перегину, у конкретному регіоні, потрібно передивитись існуюче вузьке датування. Звісно, така інтерпретація дискусійна і потребує незалежних доказів, яким, наприклад, міг би стати радіовуглецевий аналіз кісток з поховання. Таким чином, розташування поховання в Північно-Західному Причорномор'ї, де спостерігається стабільно асоційований з печенігами поховальний, створює певний соціально-історичний контекст, у якому такий елемент матеріальної культури, як вудила без перегину, що використовуються в цьому поховальному обряді, може асоціюватися з печенізькою етнічною групою та вважатися певним маркером етнічної ідентичності» [Ченцов 2024, с. 10].

Також, задля більш точного типологічного визначення і унаочнення такого культурно ідентифікуючого предмету як вудила без перегину з цього поховання, було створено їх 3-D модель (Рис.3), завдяки котрій були проведені вимірювання параметрів артефакту (Табл. 1).

Дотичною до теми печенігів у Північно-Західному Причорномор'ї є тема **Чорних Клобуків**.

Об'єднання, відоме як Чорні клобуки, являло собою федерацію різноманітних тюркських племен і орд — зокрема торків, печенігів, берендеїв та інших, — які перебували у васальній залежності від київського князя. Вперше ця назва з'являється в Київському літописі під 1146 роком. Чорноклобуцькі племена оселилися переважно на лівобережжі річки Рось, притоки Дніпра, у регіоні Поросся. Вони займали укріплені прикордонні

городища, користувалися прилеглими луками та пасовищами. Адміністративним центром цієї федерації було місто Торчеськ, де разом із тюрками мешкали також руські удільні князі.

Головними функціями Чорних клобуків були охорона південних кордонів Русі від набігів половців — їхніх традиційних ворогів — та участь у військових походах київських князів. Землі Поросся часто надавалися київськими князями іншим руським володарям як "части" — володіння з умовою спільного захисту від кочівників. У 1190-х роках Торчеськ був резиденцією сина князя Рюрика Ростиславича і доньки половецького хана Беглюка, а в 1227–1228 роках там перебував Мстислав Мстиславич Удатний. Федерація Чорних клобуків була остаточно знищена монгольськими військами у 1238–1240 роках (Котляр, 2007).

І хоч, як сказано вище, політичне угруповання було знищене, більшість населення залишилася цілою та увійшло в підпорядкування монголам. Далі, за наказом монгольського хана це населення розділяється та більшою частиною переселяється у Поволжжя але, деяка його частка розселяється в Північно-Західне Причорномор'я (Федоров-Давидов 1966, с. 153). З цим населенням в історіографії пов'язується могильник біля с. Кам'янка на території невизнаної ПМР (Плетнева 2003, с. 315-316). Щодо матеріалів, які охоплює ця робота то А. О. Добролюбським опубліковано **поховання 9 кургану 10 біля с. Траповка**. Було виявлено під час роботи Дунай-Дністровської експедиції у 1977 р. А. О. Добролюбський відносить поховання до типу БХІІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим де Б це кістяк людини, зверненого головою на захід з кістками або остовом коня, а ХІІІ – поховання в широкій ямі, на північ від людини кістяк коня, зверненого головою на захід (Рис.4). Такий тип поховання з'являється в цьому регіоні тільки з середини ХІІІ ст., а до цього фіксується у Пороссі, що дозволяє дослідникам пов'язати його з Чорними Клобуками. Датування поховання підтверджує і наконечник однієї з стріл, який відноситься до типу ВХІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, що поширився

степами України разом з завоюваннями монголів (Добролюбский 1982, с. 168-173).

Дотичним до цього підрозділом є те, що вудила без перегину, що маркують печенізьську етнічну групу були розповсюдженні і в Пороссі у час перебування там Чорних Клобуків, що ще раз підтверджує печенізьську етнічну основу цього політичного угруповання. А ось чи презентують вони саме Чорних Клобуків на території Північно-Західного Причорномор'я чи місцеве, також печенізьське населення, що кочувало тут з X ст., питання котре ще чекає на відповідь. Ще одним цікавим питанням є можливі відносини між цими двома групами, що базуються на єдиній етнічній основі але були розділені на декілька століть. Нажаль, сучасний стан археологічного дослідження цієї території на вже відомих пам'яток, не дозволяє відповісти на це питання.

Поховання № 3 у кургані біля с. Чапайівка (зараз с. Благодатне Дніпропетровської області). «Поховання було відкрито експедицією Дніпропетровського університету у 1990 р. та опубліковано у статті Шалобудова В. М. 1992 р. Поховання було виявлено в 1.2 м на північний захід від умовного центру кургану. При установці на кургані геодезичного знаку східна частина могили була незначно пошкоджена. На дні була встановлений так звана «гратчаста» домовина, зверху якої лежали деталі розібраної повозки та частини туші бика або вола. Небіжчиця лежала на спині, орієнтована на південний захід. Поряд з її правим стегном стояла дерев'яна чаша напівсферичної форми з плоским дном. Паралельно з лівим передпліччям була покладена пара дерев'яних піхв, в меншому з яких знаходився залізний ніж, більші ж були пусті. Біля правої скроневої кістки виявлена мідна посріблена сережка та дерев'яні деталі головного убору. На рівні лівого плеча знаходився самшитовий гребінь» [Ченцов 2024, с. 11];(Шалобудов, 1992).

«Вивчення В. М. Шалобудовим «гратчастої» домовини дозволило йому встановити, що вона є кузовом двоколісної повозки або так званої арби від якої також зберіглись ступиця колеса та деталі кріплення. Судячи з усього, друге

колесо було знищено при встановленні геодезичного знаку. Дослідник, аналізуючи породу дерева та способи кріплення деталей приходить до висновку, що повозка використовувалась по призначення якийсь час, а не була створена спеціально для поховального обряду» [Ченцов 2024, с. 11].

«Те що, описані домовини, насправді представляють собою повозки – (арби) або їх замітники, вчені виявили досить давно та, визначивши регіон розповсюдження такого типу поховального інвентарю, співвіднесли його з відомими кочівлями половців, дійшовши таким чином до висновку, що цей елемент матеріальної культури маркує половецьку етнічну групу» [Ченцов 2024, с. 11].

«Цей висновок підтверджується відомостями письмових джерел про двоколісні повозки – вони зображені на декількох мініатюрах Радзивілівського літопису, на яких зображені половці. При цьому, тип поховання можна визначити як АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, а датує поховання, за В. М. Шалобудовим, дерев'яний двочастний гребінь, аналогії котрому зустрічаються у похованнях XIII-XIV ст. – періоду Улусу Джучі. Отже, виходячи з соціально-історичного контексту зафіксованого археологічними та письмовими джерелами використання половцями двоколісних повозок, можна стверджувати, що присутність їх у похованні може маркувати носіїв половецької етнічної групи» [Ченцов 2024, с. 11]. (Радзивілівський літопис).

Поховання біля с. Мар'янське Апостолівського району Дніпропетровської області. Було досліджено у 1979 р. експедицією Дніпропетровського університету та опубліковано А. П. Безверхім (Безверхий, 1991). Виникнення могильника визначається за присутністю ямних поховань епохою ранньої бронзи, основна ж маса курганів відносилася до скіфського часу. Пізньокочівницький курган № 4 входив до складу групи з 6 насипів, розташованих ланцюжком, орієнтованим у широтному напрямку. Висота насипу - 1,1 м, діаметр по зовнішньому краю кріпиди - 12 м. Могила, вириту з

рівня стародавнього горизонту в центрі підкурганного майданчика, оточував материковий викид.

Яма прямокутної форми розмірами 2,0х0,6 м орієнтована за віссю схід-захід, глибина до дна - 1,7 м. Поховання повністю пограбовано, частина кісток скелета чоловіка похилого віку була викинута з могили, інші переміщені так, що положення й орієнтація не відновлюються, що не дозволяє виділити тип поховання. Супутній інвентар представлений залізними цвяхами, фрагментами ножа, залишками берестяного сагайдака із залізною заклепкою і шматком срібного дроту, що походить від розпрямленої гривні. А. П. Безверхий, констатує відсутність у кургані та могилі решток коня віднесить поховання до IV групи за класифікацією С. О. Плетньової та датує його XIII-XIV ст. (Безверхий 1991, с.119-120).

А з на такому предметі інвентарю як срібна гривня слід зупинитися більш детально. Дослідниками досить давно виявлена кореляція між саме половецькими похованнями та присутністю в них гривень. Наприклад, вони присутні на багатьох так званих половецьких «бабах» - культових кам'яних скульптур половців. Проте, точились дискусії щодо хронологічного кордону їх використання. Виказувались версії, що він проходив на межі монгольського вторгнення, коли, як вважалось, монголи знищили усю половецьку аристократію, чийм атрибутом і були срібні гривні. Проте подальші дослідження показали, що можна говорити про повернення в XIII ст. деякої частини знаних половців, про це можуть говорити такі пам'ятки як поховання в Чингульському кургані або біля с. Виноградне, що будуть згадані у цій роботі. Також, були досліджені пам'ятки, котрі відносяться до періоду Улусу Джучі та мають в інвентарі срібну гривню, одна з таких пам'яток була описана вище. Щодо питання призначення таких гривень, В. М. Шалобудов припускає, що вони були певними символами соціальної знатності та особливості, котрі маркували поховання половецької аристократії, також не можна виділити

гривню як знак військової доблесті бо вони були виявлені і в жіночих похованнях (Шалобудов 1990, с. 118; Шалобудов 1987, с. 134-135).

Отже, безперечно, що срібні гривні в похованнях середньовікових кочовиків маркують саме половецьку етнічну групу, що підтверджено археологічними джерелами.

У 1981 р. експедицією ДГУ відкрила курганну групу ІІ, котра знаходилась біля с. Котовка. Вона налічувала 6 курганів, 4 з яких були насипані над кочівницькими похованнями. Пам'ятка була опублікована В. М. Шалобудовим у статті 1982 р. (Шалобудов, 1982).

Нас, в цьому підрозділі цікавить Курган 5. Як і в інших випадках цієї групи, підкурганний майданчик підстилав шар очерету, діаметром 14 м. В центрі нього знаходилась яма прямокутно-втягнутої форми розмірами 2.2 x 0.8 м, орієнтована по осі схід-захід. На глибині 0.7 м вздовж повздовжніх стінок були влаштовані заплечики, на їх рівні в стінках створений вузький підбій – паз, у котрий вводились кінці тонких та вузьких плашок у кількості 14 штук, котрі перекривали яму. Дно могили знаходилось на рівні 1.35 м. Поховання було здійснено в домовині з тонких дошок, небіжчик лежав втягнуто на спину, головою на захід (Рис. 5). На черепі простежені залишки головного убору типу «бокка», котрий складався з обтяжуючої череп шкіряної шапочки з прикріпленою до неї трубочкою з берести, шкіра та береста були обтягнуті парчовою тканиною з візерунком у вигляді сердечок або луски. У правої скроні була виявлена сережка, а на лівому плеч гудзик-бубенчик та амулет. У правого коліна стояв бронзовий посуд, під стінкою могили лежали вудила, а в південно-східному кутку – стремена (Рис. 6). Тип поховання, автором цієї роботи визначається як АІV за Г. О. Федоровим-Давидовим (Шалобудов 1982, с. 64-65).

В цьому похованні нас цікавить бокка, котра являє собою досить складну прикрасу з дерева і кори. Основу бокки зазвичай становить

арматурний каркас із тонких гілочок або прутиків. Зверху він обтягувався берестою, яку зшивали товстими нитками. За формою ця основа нагадує гостроносий чобіток завдовжки від 20 до 30 см. Зверху бокки могли бути увінчані пір'ям, дерев'яними або металевими прутиками і прикрашені намистом, нашивними бляхами, нитками перлів, циліндричними підвісками тощо. Для з'єднання бокки з шапкою-ковпаком досить було розпороти верхню частину виступу-чубчика, вставити в отвір, що утворився, берестяну трубку бокки і пришити її до матер'яної основи (Мыськов 1995, с. 36–43).

Часто зустрічаються в похованнях кочовиків південного Уралу. «У 34 жіночих похованнях євразійських кочівників епохи Золотої Орди нами були виявлені залишки берестяних трубочок для кіс» (Ямилова, 2009 с.121). Вони являють собою порожнисті циліндри, згорнуті з декількох шарів берести і прошиті по краю. Відрізняються в основному розмірами (довжиною).

Як бачимо, подібна трубочка присутня і в похованні в кургані 5 біля с. Котовка. Дослідники зазначають, що археологічно бокка фіксується тільки в похованнях жінок зрілого і старечого віку, а дівчата до 20 років носили шапки без навершя (Мыськов 1995, с. 36–43).

Аналізуючи бокки дослідники прийшли певних висновків: головні убори бокка зустрічаються в похованнях XIII-XIV ст. з найрізноманітнішим обрядом поховання, тому вважати їх етнічним маркером передчасно; поховань, надійно датованих XIII ст., дуже мало, тому складно судити, наскільки бокки широко використовувалися в це століття, коли монголи ще повністю не асимілювалися в середовищі кипчаків; бокки в похованнях кипчаків домонгольського періоду не зустрічаються; головні убори бокка були принесені монголами, вони трапляються не тільки в Улусі Джучі, а й у Китаї, у державі Хулагуїдів, в улусі Чагатая; бокки були широко поширені в Улусі Джучі в XIV ст. - це елемент «імперської» культури; популярність бокки пояснюється тим, що серед поліетнічної аристократії було багато нащадків монголів; бокка - показник соціального статусу. Цей факт аргументується

такими доводами: по-перше, на портретах династії Юань - усі ханші зображені з бокками, по-друге, бокки були виявлені в мавзолеях, а ці пам'ятки є показником високого соціального статусу похованих (могильник Маячний Бугор і Увек), по-третє, бокки виготовляли з дорогих матеріалів (зі срібла, парчі та шовку) (Ямилова, 2009 с.123).

Окрім бокки, датувати поховання, що нас цікавить можуть такі предмети інвентарю охарактеризовані В. М. Шалобуловим – срібна сережка у вигляді знаку питання типу VI за Г. О. Федоровим-Давидовим, котра також впевнено датує поховання періодом Улусу Джучі (Шалобудов 1982, с.64).

Тож, як ми бачимо бокка – елемент матеріальної культури, що був привнесений в українські степи монголами, поширився не тільки на цю конкретну етнічну групу, а й на багатьох інших підпорядкованих монголам. Як швидко відбулась ця зміна соціально-історичного контексту, наразі відповісти важко. Якщо говорити про пам'ятку яка тут була описана, то в цьому розділі буде представлена детальна характеристика усього курганного могильника, з якої видно, що його залишила певна група населення, що сповідувала однаковий поховальний обряд, а з урахуванням факту, що до нього була залучена бокка можна сказати, що ця група прийшла в українські степи разом з монголами або навіть була ними – цього ми довести не можемо.

Тож, наприклад якщо можна було б чітко датувати поховання кочовика в якому використана бокка серединою XIII ст. то скоріш за все можна було б говорити про належність небіжчика до монгольської етнічної групи. Далі за часом ситуація змінилась і бокка почала відігравати лише статусну роль в поліетнічному населенні Улусу Джучі. Хоча, у цій гіпотезі є і супротивники, котрі стверджують, що бокка таки може маркувати саме монгольську етнічну групу бо іншим етносам не дозволялось її носити, виключення могли складати тільки іноетнічні жінки, котрі були віддані заміж за знаного монгола (Хрипунов 2012, с. 383). Тож, питання етнічної виразності даного типу

матеріальної культури все ще дискусійне, на відміну від гендерного – бокка носились тільки жінками.

«Описані тут поховання та згадані вище предмети поховального інвентарю являють собою приклади, коли у двох випадках певний елемент матеріальної культури дійсно застосовувався як маркер етнічної ідентичності. Водночас, встановлення можливих трансформацій цієї ідентичності за допомогою тих самих артефактів не можна вважати настільки ж наочним та доведеним фактом» [Ченцов 2024, с. 11].

«Так, зокрема, навряд чи можливо однозначно стверджувати, що певний елемент – наприклад вудила без перегину, використовувався в однаковому етнічному та соціально-історичному контексті в регіоні з дуже непевними етнічними кордонами та мозаїчним етнічним складом протягом сотень років. Це стосується і використання арби в поховальному обряді - такий тип матеріальної культури є далеко не в кожному похованні, котре асоціюється з половцями. Отже, чи було використання арби маркером більш високого, порівняно з іншими, соціального статусу, чи відігравало іншу роль? Якою може бути тут роль хронологічного чинника. Наприклад, чи міг цей атрибут у певний період (наприклад, до монгольського вторгнення) асоціюватися з певними практиками, у в інший час – з іншими?» [Ченцов 2024, с. 11].

«Ще більш складна ситуація складається у питанні з етнічною виразністю бокки – деякі дослідники прямо та беззмінно ототожнюють її з монгольською етнічною групою, інші ж вказують на зміни, що відбулись з плином часу. Наразі на всі ці питання залишаються дискусійними, тому звернення уваги до складної та цікавої проблеми етнічної виразності окремих елементів матеріальної культури середньовікових кочовиків є актуальним для сучасної української археології» [Ченцов 2024, с. 11].

Розібравши тут найяскравіші приклади етнічної виразності типів матеріальної культури середньовічних кочовиків доцільним буде більш

широко роздивитись приклади поховань кочовиків середини XIII – XIV ст. – періоду Улусу Джучі задля встановлення їх етнічної приналежності. Також логічним буде розділити такий аналіз на дві великі географічні зони – Правобережжя та Лівобережжя р. Інгулець як західній межі кочівль половців на території степу України.

2.2 Особливості втілення етнічної ідентичності кочовиків Улусу Джучі на території правобережжя р. Інгулець

Потрібно сказати, що історія археологічного дослідження зазначених пам'яток охоплює період з 1888 р. по кінець 80-их рр. XX ст. - від становлення археології як науки до велетенських за масштабом новобудівних експедицій в СРСР. З цим пов'язана різна якість публікації матеріалів та звітів, котрі і були взяті за основу даної роботи. Так як від публікації навіть хронологічно останньої цікавлячої нас пам'ятки пройшло біля сорока років, автором був проведений аналіз, в тому числі з залученням сучасних методів та методик дослідження, котрий дозволив передивитись висновки, щодо великої кількості пам'яток золотоординського періоду, виявлених на території Правобережжя р. Інгулець. Також, для деяких доступних автору артефактів було виконано 3-D моделювання, яке дозволило розширити типологічну базу та підтвердити або спростувати висновки, щодо етнічної приналежності небіжчика похованого в певній пам'ятці. Цьому аналізу, а також створенню повного переліку пам'яток зазначеного періоду та території і присвячений даний підрозділ.

Задля зручності, поховальні пам'ятки часів Улусу Джучі на правобережжі р. Інгулець у даній роботі розподілені за територіальним принципом. Кількість вивчених пам'яток, ступінь дослідження та увага сучасних вчених до різних мікрорегіонів нерівномірна. Така ситуація створює особливості вивчення кожного такого регіону, котрі потрібно охарактеризувати. Також, варто зазначити, що деякі пам'ятки приналежні до цього регіону та до певної етнічної групи будуть детально аналізуватися в інших підрозділах цієї роботи, отже тут буде наведений тільки факт їх

існування. Також автором була створена мапа усіх оброблених в цьому дослідженні пам'яток кочовиків Улусу Джучі на території правобережжя р. Інгулець (Рис.7).

Дунай-Дністровське межиріччя. Найбільш дослідженим регіоном Правобережжя України, в контексті вивчення поховальних пам'яток середньовічних кочовиків, безумовно, є Дунай-Дністровське межиріччя або Буджак – історичний регіон на півдні України між гирлами Дунаю, Дністра та Чорним морем. Саме тут, біля с. Сарата у 1888-1889 рр. відбулися перші офіційні археологічні розкопки на території Північно-Західного Причорномор'я. Але найбільша кількість пам'яток була виявлена під час радянських новобудівних археологічних експедицій кінця 70-их – 80-их рр. XX ст.

Поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка. Виявлено Дунай-Дністровською експедицією в 1977 р. Автори розкопок звітують про нього: поховання виявлено на 3 м. північніше реперу на глибині 1.8 м. Воно сильно зруйноване: зберіглись лише хаотично розкидані кістки людини та різноманітний інвентар. Серед останнього: шість кістяних наконечників стріл, залишки меча або саблі та його руків'я, пластинчатого панциру з відбитками тканини на деяких фрагментах, залізне кільце від кінської зброї, плаский залізний наконечник стріли долотоподібної форми, з відбитками тканини на поверхні та залишком древка, велика кількість уламків кольчуги, фрагмент залізного леза ножа з залишком дерев'яного руків'я, пофарбованої у червоний колір, фрагмент залізного виробу, підкованого бронзовою пластиною та інші уламки залізних предметів невідомого призначення (Рис.8).

Також, автори публікацій припускають зв'язок поховання з пунктом 1 цього ж кургану який описується так: В 4.5 м. на північ від реперу на глибині 0.9 м. виявлено поховання черепу та двох кінцівок коня. Біля кісток знаходились невеликі фрагменти залізних виробів. На деяких з них

простежувались відбитки тканини. На кістках є сліди мідного окису світло-зеленого кольору. Яма не простежена (Субботин 1977, с. 4).

Поховання публікується А. О. Добролюбським у кількох його роботах. Найбільш повна характеристика дана у статті 1982 р., де дослідник, при допущенні факту зв'язку поховання з кістяком коня визначає його тип як БХХІ за Г. О. Федоровим-Давидовим та відносить до половецького етносу, а за наконечником залізної стріли, яку визначає як ВХ та фрагментами кольчуги характеризує поховання періодом Улусу Джучі (Добролюбський 1982, с.37-38).

Тип БХХІ де Б це кістяк людини, зверненого головою на захід, з кістками або остовом коня, а ХХІ це поховання в простій ямі, де в окремі ямі на північ від людини кістяк коня, зверненого головою на захід. Як можна побачити, враховуючи зруйнований стан поховання та відносний зв'язок поховання з кістками коня (у цьому ж кургані було виявлено ще одне поховання середньовічного кочовика – поховання 1) віднести цю пам'ятку до певного типу досить складно, тож питання про етнічну приналежність похованого все ще може бути відкритим. Що ж до датуючих предметів інвентарю, наконечник стріли, на думку автора більш схожий на тип ВІХ за Г. О. Федоровим-Давидовим, який проте, також був поширений тільки у період після вторгнення монголів (Рис. 9).

Для інвентарю з цього поховання була здійснена найбільш повна фіксація 3-D матеріалів, а саме: наконечника стріли типу ВІХ (Рис.10) (Табл.3), одного з кістяних наконечників стріли (Рис. 11; Рис.14) (Табл. 4) та фрагменту кольчуги (Рис. 13; Рис. 12) (Табл. 2).

Тож, тут ми бачимо доволі типічний приклад, коли наявної інформації недостатньо для відношення похованого до певної етнічної групи, хоча, в цьому випадку є можливість звужити звичне датування середньовічних кочовиків X – XIV ст. до середини XIII - XIV ст., що, беззаперечно також

виходить не завжди. Розуміння того, що так чи інакше інтерпретувати матеріали з поховання це дуже складана задача, а у випадку відсутності інвентаря або його хронологічної та міжетнічної розповсюдженості взагалі неможлива, допоможе в коректності аналізу етнічної ідентичності кочовиків середньовіччя на цій території.

Градешка 2/1. Пам'ятка була відкрита у 1983 р. Детально описана А. О. Добролюбським у його монографії 1986 р. Дослідник виділяє тип поховання як ЖІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, де Ж це кістяк людини, зверненої головою на південь, без кісток коня, а ІІ – поховання в ямі з підбоєм вздовж західної стінки. Кістяк в підбої. Поховання, за А. О. Добролюбським, належало знаному кочовику періоду Улусу Джучі. Датуючою поховання є монета Іонна І Люксембургського (1311-1318 рр.). Пам'ятка була пограбована, при чому, за припущенням вченого, грабіжниками були угорські солдати у 30-40-ві рр. XIV ст., котрі знали про нещодавнє поховання тут заможної людини і могли залишити західноєвропейську монету у похованні. Описана пам'ятка дає найбільш достовірну молодшу дату для усіх відомих у Північно-Західному Причорномор'ї кочівницьких поховань періоду Улусу Джучі. А. О. Добролюбський припускає, що небіжчиком була людина, яка, мабуть, здійснював керівництво військовими діями на західних кордонах за часів зіткнень з угорцями. З цього дослідник робить висновки, що одиничність таких пам'яток свідчить не тільки про високий соціальний статус похованого, ще вона підтверджує, що проникнення політичної влади монголів у XIV ст. в степи Дунай-Дністровського межиріччя було епізодичним і не могло сильно впливати на процес етногенезу в кочовому середовищі в даному регіоні (Добролюбський 1986, с.76-77). В автора немає причин, щоб не погодитись з висновками А. О. Добролюбського тож етнічна атрибуція похованого в описаній пам'ятці може бути пов'язана с прийшлими з монгольською навалою етнічними групами або навіть з самими монголами. Звісно, для точних висновків, щодо цього питання потрібно провести більш широкі

антропологічні аналізи, котрі, в даному випадку, залишаються єдиним джерелом для подальших розмірковувань, щодо етнічної приналежності похованого.

Поховання 1 кургану 7 біля с. Холмське. Пам'ятка відкрита під час Ізмаїльської новобудівної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1978 р. Оpubлікована А. О. Добролюбським у статті 1982 р. Поховальна яма мала прямокутну в плані форму, витягнута по довгій осі захід-схід. Вздовж північного краю – уступ шириною 0.5 м та висотою над дном ями 0.35 м, на котрому знаходились череп, мордою на захід та відчленовані кінцівки коня. Скелет людини зруйнований, зберіглися лише частини черепа. На дні ями були виявлені, 4 серцеподібних мозаїчних бусини з різнокольорового скла, шість синьо-блакитних шароподібних бусин з скловолокна та дві з каменю, бронзове ботало, фрагменти залізних пряжок та стремено (Рис. 15). А. О. Добролюбський відносить тип поховання до типу БІІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, що характеризує печенізько-торчеське населення та датує поховання по стременам типу ВІV, які були розповсюджені у другій половині ХІІІ-ХІV ст. – період Улусу Джучі (Добролюбський 1982, с. 36-37).

Отже, в цьому випадку ми бачимо визначення приналежності до певної етнічної групи за типом поховання. Нажаль, хоча такий метод і не дає остаточної впевненості в етнічній атрибуції похованого, за браком потрібного для таких визначень інвентарю, він залишається єдиним можливим. Слід зазначити, що так як в цьому регіоні на момент середини ХІІІ ст. – вторгнення монголів та встановлення їхньої політичної влади, так званим «місцевим» населенням були саме представники печенізько-торчеської етнічної групи, а тип поховання БІІІ зустрічався тут і до монгольської навали, вірогідність такої атрибуції досить висока.

Варто згадати тут і **поховання 2 кургану 2 біля с. Новокам'янка**, аналіз котрого буде використаний в іншому підрозділі, а тут слід зазначити схожість пам'ятки з похованням 9 кургану 10 біля с. Трапівка та вірогідну

етнічну атрибуцію пам'ятки як чорноклобуцької. Ширше про історію Чорних Клобуків в регіоні вже було сказано в цьому розділі.

Також, попередніми дослідниками було визначено ряд поховань у цьому мікрорегіоні, котрі ними відносились до періоду Улусу Джучі та атрибутувались з різними етнічними групами, в основному з печенізьсько-торчеською. Автор цієї роботи не згоден з хронологічною атрибуцією вказаних пам'яток, тож вони будуть охарактеризовані в окремому підрозділі.

Межиріччя Дністра та Інгульця. Цей географічний регіон характеризується більшою територією за попередній і, при цьому, меншою кількістю виявлених поховальних пам'яток періоду Улусу Джучі. В першу чергу це пов'язано з меншим ступенем дослідження курганів на цій території, а не з історичним контекстом.

Серед пам'яток кочовиків зазначеного періоду в цьому регіоні виділяється так звана **«Тираспольська» група поховань**, досліджена І. Я. Стемпковським з 1896 по 1910 рр. Відносно інших поховань цього періоду ця група є добре вивченою та знаною у науковій літературі. Хоча сам І. Я. Стемпковський звітів не вів та так і не здійснив жодної публікації, В. І. Гошкевич – директор Херсонського краєзнавчого музею, до якого і надходили знахідки археолога-ентузіаста, частково опублікував матеріали цих розкопок. Згодом, вони привернули до себе увагу таких видатних вчених та знавців питання кочовиків як Г. О. Федоров-Давидов та С. О. Плетньова, у роботах котрих ця група згадувалась та відносилась ними до населення, що жило у період з середини XIII – XIV ст. і за обрядом та інвентарем була дуже схожа на Чорних Клобуків, які до монгольського вторгнення фіксувались тільки у Пороссі. Це дозволило вченим зробити висновки про переселення у монгольські часи частини чорноклобуцького населення на більш південну територію. Такої ж точки зору послідовно у своїх роботах дотримувався А. О. Добролюбський. На сучасній території України з цієї групи знаходяться пам'ятки з двох пунктів – біля с. Великоплоске Одеської області (у 1898 р. -

Плоске) та с. Слов'яносербка Одеської області (у 1899 р. – Сербка). Проте, хоча А. О. Добролюбським у монографії 1986 р. визначено IV періодом – часом, що нас цікавить, два поховання біля с. Сербка (зараз Слов'яносербка), а саме поховання в курганах під номерами 258 та 270 - обидві пам'ятки насправді відносяться до с. Паркани, що зараз знаходиться в невизнаній «ПМР». Слід зазначити, що поховання, за інвентарем та типом, дійсно належать до періоду Улусу Джучі і складають з пам'ятками, що знаходяться на території сучасної України, єдиний комплекс. Також, А. О. Добролюбським у монографії 1986 р. **два поховання кургані 226** віднесені до с. Плоске (Великоплоске) Одеської області але це помилка. І. В. Фабріціус (донька В. І. Гошкевича) у своїй публікації матеріалів розкопок І. Я. Стемпковського відносить курган 226 до того, що знаходиться біля с. Терновка, котре розташовано у невизнаній «ПМР» (Фабрициус 1951, с.25). Слід відмітити, що поховання 2 кургану 226 дійсно також належить до періоду Улусу Джучі, що можна визначити за наявністю сережок типу VI.

Поховання в кургані 247. А. О. Добролюбським у монографії 1986 р. поховання у цьому кургані віднесені до с. Плоске (Великоплоске) Одеської області але це помилка, як і у випадку з похованнями у кургані 226. І. В. Фабріціус у своїй публікації матеріалів розкопок І. Я. Стемпковського відносить курган 247 до того, що також знаходиться біля с. Терновка, котре розташовано у невизнаній «ПМР» (Фабрициус 1951, с.25). Слід відмітити, що поховання кургану 247 дійсно також належить до періоду Улусу Джучі, що можна визначити за наявністю сережок типу VI.

Змальовуючи ці поховання які були розкопані І. Я. Стемпковським у 1898-1900 р.р. та вперше опубліковані В. І. Гошкевичем у 1903 р., потрібно сказати що вони не можуть бути розглянуті відірвано від сусідніх пам'яток цього ж періоду і типу, що знаходяться на території невизнаної «ПМР».

Отже, для даної роботи є релевантною тільки група пам'яток, дійсно розташована біля с. Плоске. Тут буде залишено короткий опис поховань зазначеної групи, які допоможуть унаочнити їх можливу етнічну атрибуцію.

Поховання з кургану 212. Висота насипу 0.4 м. У ній була велика кількість каміння різного розміру. В центрі кургану – могила коня, чий скелет був пошкоджений грабіжниками, а голова відсутня. В 0.4 м на південний захід від коня знаходилась могила людини, головою направленою на північний захід. Біля скронь – фрагменти дротяних срібних сережок у вигляді знаку питання. Біля правого плеча – ножиці та половина металевого дзеркала з хрестоподібним орнаментом та вушком посередині, а також частину срібної золотоординської монети, яка не піддається визначенню.

А. О. Добролюбський визначає тип поховання як БХХІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. Датує поховання сережка у вигляді знаку питання, що була розповсюджена саме у постмонгольський час та має тип VI, частина дзеркала з хрестоподібним орнаментом (ілюстрації для цього артефакту відсутні але по опису нагадують тип Е за Г. О. Федоровим-Давидовим) та частина «джучідської» монети (Добролюбський 1986, с. 86). Слід відмітити, що зазначений тип поховання є специфічною «регіональною ознакою» для Нижнього Подністров'я – одного з центрів куди з Поросся монголами були переселені Чорні Клобуки. Проте, такий тип в самому Пороссі не зустрічається, дослідниками така ситуація пояснюється змішанням чорноклобуцького населення з місцевим, також кочовим населенням Нижнього Подністров'я – етнічну атрибуцію котрого ще слід встановити. Отже, можна говорити про складну та заплутану етнічну ситуацію на цій території після монгольського вторгнення. Але, можна сказати з високою долею вірогідності, що у небіжчика, який залишив описану пам'ятку, було частково чорноклобуцьке походження.

Поховання з кургану 217. Висота насипу 1 м. Був виявлений скелет людини у зігнутому положенні та кістки коня. Голова людини була звернена

на північний захід. Інвентар складав : монету хана Токтогу з зображенням птиці під тамгою; дзеркало, орнаментоване розеткою та ручкою збоку; частина срібного полого шарику від сережки; мідний перстень з вирізаною на щитку птицею та хрестиком; залишки залізних предметів (Гошкевич 1930, с. 108).

Тип поховання у даному випадку, по опису, встановити досить складно але інвентар у вигляді монети хана Токтогу (1291-1313 pp.) та дзеркала типу ДІ за Г. О. Федоровим-Давидовим (за інтерпретацією автора) чітко датує поховання періодом Улусу Джучі, що, проте, не допомагає з етнічною атрибуцією. Загалом, зігнуте положення кістяка людини нетипове для поховань середньовічних кочовиків. Можливо, справа в методах фіксації матеріалу дослідником кургану, що на кінець XIX ст. були далекі від сучасних і навіть радянських стандартів.

Поховання в кургані 228. Знаходилося на південь від дороги з с. Бугай до с. Плоске. Висота насипу 1 м. Могила прямокутна, її розміри 2.5 x 0.8 x 2.0 м. Кути закруглені. З правої від людини сторони знаходилися кістки коня, між ними – пара залізних стремен та вудила. Скелет в гробу, котрий був оббитий залізними цвяхами. Голова людини звернута на північний захід. Інвентар представлений залізною кольчугою, залізним шоломом з шишаком та козирком, котрий був орнаментований двома паралельними основі кругами зі сталених пластинок, прикрашених пунктирними піднесеннями у вигляді гудзиків та з таких же чотирьох пластинок, які спускались радіально та розділяли шолом на чотири рівні частини (Рис. 16). По середині, між шоломом та кольчугою знаходився мідний посуд у вигляді стакану з залишками залізної дужки, висотою 0.04 м при діаметрі 0.06 м., без орнаменту. Біля коліна лівої ноги – дві залізні стріли різної форми. Біля тазових кісток – шість залізних наконечників стріл та срібна монета хана Токтогу з зображенням звіра під тамгою. На грудині скелету виявлено ще дві монети хана Токтогу, одна з них, відчеканена в місті Крим – з зображенням звіра, а друга – з затертим зображенням під тамгою. Під часу просіву також знайдені: ніж в дерев'яних

пiхвах, велика кiлькiсть залiзних гробових цвяхiв, золота, сильно обрiзана вiзантiйська монета Iоана II Комнiна, подковоподiбнi залiзнi вироби, залiзна втулка спису, залiзний топорик (Гошкевич 1930, с. 109).

Ця пам'ятка, без сумнiву, є прикладом поховання знаного воїна-кочовика, такi поховання – з повним комплектом озброєння достатньо рiдко зустрiчаються в українському степу. Монети хана Токтогу (1291-1313) та Iона II Комнiна (1118 – 1143) чiтко датують поховання перiодом Улусу Джучi. Нажаль, багатий iнвентар представлений лише двома iлюстрацiями шолома та мiдного стакану, а по опису якось типологiзувати iншi артефакти досить складно.

Тип поховання, з обмовкою, про складнiсть iнтерпретацiй з iснуючого опису, можна визначити як БП за Г. О. Федоровим-Давидовим, котрий можна вiднести як до печенiзьського-торчеського так i до чорноклобуцького населення. Виходячи з мiсця розташування поховання, можна припустити бiльшу вiрогiднiсть останнього варiанту але для впевненостi потрiбнi додатковi дослiдження.

У монографiї 1986 р. А. О. Добролюбським охарактеризовано ще одне поховання бiля с. Плоске, воно позначено як «Плоское, 15.1902». Ймовiрно, опис цього поховання взятий дослiдником з щоденникiв I. Я. Стемпковського, доступу до яких, як вже вiдмiчалось, автор не має. Сам А. О. Добролюбський ось так характеризує поховання: Скелет людини в прямокутнiй ямi 2.7 x 1.4 x 1.2 м), головою на захiд. На пiвнiч вiд нього, ну сходинцi (висота 0.4 м, ширина 0.7 м) – в безладi кiстки коня, черепом на захiд. Скелет людини перекритий деревиною. При ньому: з лiвої сторони бiля поясу – шабля з iклом кабану бiля рукiв'я (довжина 1.15 м), три залiзних наконечника стрiли; на грудях – золота монета Iоана II Комнiна. Серед кiсток коня – кiстяна фрагментована пластинка зi слiдами мiдних цвяхiв в отворах. З перелiченого iнвентарю, дослiдник дає iлюстрацiю трьох наконечникiв стрiл (Добролюбський 1986, с. 95).

Тип обряду дослідник визначає як БХІV, а стріли ВХІ за Г. О. Федоровим-Давидовим та датує поховання періодом після вторгнення монголів. З визначенням обряду та приналежності поховання до періоду Улусу Джучі автор повністю згоден. Тип поховання БХІV маркує чорноклобуцьку етнічну групу та до середини ХІІІ ст. зустрічався тільки в Пороссі, тож, вкотре свідчить про переселення цієї групи в Північно-Західне Причорномор'я та надає можливість етнічної атрибуції цього поховання. Також варто зазначити, що два наконечника стріл – під номерами 19 та 21, принаймні з огляду на якість ілюстрації, дійсно належать до типу ВХІ то третя – номер 20, явно відноситься до іншого – дворогий зрізень типу 60 за А. Ф. Медведєвим, класифікація котрого більше підходить у даному випадку.

Петровське (Біляївський р-н). В.І. Селіновим у 1937 році під час досліджень Одеського історичного музею в Біляївському районі біля с. Петровське (зараз с. Петрове), в кургані 3 під насипом навколо центрального поховання виявлено кромлех з вапнякових плит. У могильній ямі глибиною до метра містилося майже повністю зотліле дерев'яне гробовище з цвяхами та скобами. Кістяк лежав у випростаному стані. Зліва від нього знайдено срібну з позолотою орнаментовану чашечку (діаметр 12, висота 3 см) (Позивай 2011, с. 30).

Тут же знайдені фрагменти залізної кольчуги, орнаментовані кістяні накладки на сагайдак, фрагменти черешкових залізних стріл. К. А. Раєвський зіставив поховальний обряд і типи інвентаря з Тираспольськими курганными похованнями, описаними В. І. Гошкевичем та датованими джучідськими монетами і виявив їхню ідентичність. Тож, відніс це поховання до того ж періоду – середина ХІІІ – ХІV ст. Щодо етнічної інтерпретації небіжчика то тут усе складніше. Відсутність у поховання коня та фіксації орієнтації похованого не дають нам можливості для впевнених висновків. Хоча, наявність кам'яного закладу над могилою та таж сама відсутність коня скоріш ставлять під питання його приналежність до печенізько-торчеської або

чорноклобуцької етнічної групи. Можливо небіжчик належав до його якогось, прийшлого з монголами етносу – наприклад половецького. Проте, це тільки припущення для підтвердження або спростування котрих потрібні більш широкі спеціалізовані дослідження (Раевский 1939, с. 142).

Також, потрібно зазначити, що у цьому підрозділі детально не будуть описані два поховання з кургану біля с. Нерубайське Одеської області, котрі мають невстановлену етнічну приналежність; парне поховання біля с. Гольма Одеської області з цікавим та унікальним обрядом поховання, що може трактуватися як результат змішання різних етнічних груп; поховання у кургані 26 біля с. Каменка Очаківського району Миколаївської області, котре, скоріш за все належало представнику чорноклобуцької етнічної групи; Усі зазначені пам'ятки детально розбираються в інших розділах цієї роботи.

2.3 Особливості втілення етнічної ідентичності кочовиків Улусу Джучі на території лівобережжя р. Інгулець

Варто сказати, що історія археологічного дослідження пам'яток цього регіону охоплює період з кінця 19 сторіччя по 90-і рр. ХХ ст. - від становлення археології як науки до масштабних новобудівних експедицій в СРСР та експедицій незалежної України. З цим пов'язана різна якість публікації матеріалів та звітів, котрі і були взяті за основу даної роботи. Створенню переліку пам'яток періоду Улуса Джучі та спробі визначення їх етнічної атрибуції і присвячений даний підрозділ. Також була створена авторська мапа досліджуваних в цій роботі пам'яток кочовиків періоду Улусу Джучі (Рис. 17).

Зелений Гай. Групу впускних «пізньокочівницьких» поховань, було відкрито В.А. Ромашко під час дослідження курганного могильника доби енеоліту—бронзи біля с. Зелений Гай Широківського району Дніпропетровської області (правий берег середньої течії р. Інгулець) у 1999 році. Ці матеріали було опубліковано у 2003 році в колективній монографії (Ковалева, Марина, Ромашко, 2003). Впускні поховання середньовічних

кочовиків з цих курганів було якісно досліджено та представлено П.П. Лісничим у 2002 році (Лісничий, 2002).

Курган № 3, насипаний в добу бронзи містив впусене «пізньокочівницьке» поховання (№ 10) на відстані 2,5 м на північ від умовного центру насипу. Могили не було простежено через однорідність ґрунту, що заповнював яму, та частково зрізано в її нижній, південно-західній частині, що виходила за межі центральної бровки. Її контури зафіксовані в придонній частині — з рівня перекриття. На глибині 1,5 м від умовного рівня впуску було розчищено три широкі (до 0,25 м за товщини до 0,02 м) дошки, що лежали вздовж ями та перекривали розташовану нижче «гратчасту труну». На крайній дошці на північ знайдено значно фрагментований берестяний сагайдак із набором із п'яти стріл, звернених наконечниками вгору (Рис. 17).

П. П. Лісничий, вслід за іншими дослідниками інтерпретує «гратчасту труну» як легкий віз, використаний як поховальна споруда. Небіжчика витягнуто на спині, головою на північний схід. Його руки дещо відведені від тулуба і злегка зігнуті в ліктях. Положення ніг не зафіксовано. Біля лівої скроневої кістки і правого плечового епіфіза знайдено срібні дротяні сережки. Ліворуч від похованого, на рівні руки, уздовж тіла, клинком донизу покладено шаблю. Праворуч, у районі попереку, розчищено залізну каблучку з відбитком тканини на внутрішньому боці, ліворуч — розшарований черешковий ніж. У безпосередній близькості від труни після розбирання поховання було виявлено великий фрагмент ліпної посудини з лощеною поверхнею, який, за припущенням авторів розкопок, не пов'язаний із похованням (Лісничий 2002, с. 112-113).

П. П. Лісничий інтерпретує поховання як приналежне до періоду Улусу Джучі та підсумовує, що хронологічно, поховання можна визначити в межах другої половини XIII ст. за такими факторами: орієнтація, «татаро-монгольські» типи наконечників стріл, відсутність решток коня і предметів кінської упряжі, розміщення частини комплексу інвентарю на похоронній

споруді та атрибутувати за присутністю «гратчастої труни» як таке, що відноситься до половецької етнічної групи (Лесничий 2002, с. 112-113).

Тип поховання, за інтерпретацією автора цієї роботи можна визначити як VI за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Погоджуючись з висновками дослідника, вважаємо за потрібне дещо детальніше зупинитись на одному з інтерпретуючих наконечників стріли з поховання, для якого у колективній статті автора була створена 3-D модель (Радченко, Ченцов 2025, рис. 18). Змодельований наконечник стріли типологічно близький до двох інших з цього поховання — асиметрично-ромбічний «зрізний» з лопаточкою, що розширюється, та тупокутним вістрям, має кільцевий упор в основі пера. Наконечник має досить чисельні аналогії та тяжіє до типу В-ХІ за Г.О. Федоровим-Давидовим (Федоров-Давидов 1966, с. 27-28). До монгольського вторгнення, такі наконечники у Східній Європі були невідомі. Вони з'явилися з походом хана Бату в першій половині XIII століття та досить швидко розповсюдились по території завоювань Монгольської імперії. Велика їх кількість знайдена і у слов'янських містах, зруйнованих монголами — Києві, Плеснеську, Ізяславлю та інших (Медведев 1966, с. 75). Подібні наконечники були, зокрема, знайдені і на Золотарьовському поселенні, де у 1237 році відбулась велика битва монгольських військ з військами Волзької Булгарії (Белорыбкин, 2001). Тож обраний об'єкт є досить типовим, з типологічно монгольським походженням, наконечником стріли, що були у вжитку в кочового населення на українських землях з середини XIII століття. Модель даного артефакту дозволить створити точні типологічні виміри, котрі, в свою чергу, можуть бути використані задля зіставлення подібних наконечників стріл з пізньокочівницьких поховань, що допоможе в їх подальшій атрибуції.

В насипаному в енеолітичні часи кургані № 6 було відкрито «пізньокочівницьке» поховання (№ 9), частково порушене під час встановлення опори геодезичного знаку.

Контури могили були простежені з глибини 0,4 м від поверхні насипу, де яма мала витягнуто-прямокутну форму розмірами 2,6 x 1,06 м. Дно — на глибині 1,35 м від поверхні. На дні було встановлено прямокутну труну — ящик з дошок завдовжки 2,35 м і завширшки 0,65 м. У труну покладено скелет жінки в положенні витягнутому на спині, орієнтований на північний схід. Лицьовий відділ черепа звернено на південний схід. Руки притиснуті до тулуба, ноги випрямлені. У північно-східному кутку труни знайдено одноручковий глек. Поблизу голови покладено туго згорнуту тканинну сорочку з тонкого сукна. Праворуч, біля скроневої кістки, знайдено сережку, фрагменти аналогічної виявлено після розбирання поховання у перевідкладеному стані, за труною. На кістках рук і грудного відділу померлої фіксувалися окремі фрагменти червоної шовкової тканини. Біля правої кисті лежав необроблений камінь. Ліва рука лежала на дерев'яній, округлої форми скриньці, що містила кармінні рум'яна та була прикрашена золотими накладками на зовнішньому боці (Рис.19).

По характеристиці дослідника, за ознаками поховального обряду (орієнтування, труна складної конструкції, відсутність решток коня і предметів кінської упряжі) і присутністю в речовому наборі глечика поховання датується у межах XIV ст (Лесничий 2002, с. 117). Язичницький характер обряду (відхилення лицьового відділу черепа на південний схід має вочевидь випадковий характер унаслідок просідання кришки труни) дає змогу атрибутувати його етнічну приналежність як пізньополовецьку та, за інтерпретацією автора цієї роботи віднести до типу VI за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Присутність глека у кочовому похованні, досить нетипова для золотоординського періоду, тож автором була здійснена 3-D фіксація цього артефакту у колективній статті (Радченко, Ченцов 2025, рис. 17). Об'єкт має вузьке, відбите у давнину горло та одну втрачену ручку, яка кріпилася від горла до плічка. Знайдений артефакт був закупорений дерев'яним

просмоленим корком, вміст був відсутній. (Лесничий 2002, с. 118). П. П. Лісничий характеризує глек «добре сформованим, роздутим та овоїдним, зі злегка асиметричним присадкуватим тулубом, що розширюється від основи горла і плавно звужується до широкого плаского дна, у центрі якого помітні відбитки дерева, а також невеликі вдавлення місцем з'єднання з ручкою».

Черепок щільний, у зламі одноколірний. Тісто без видимих домішок, з окремими включеннями шамоту, крихт вапняку, дрібнозернистого піску, органіки. Колір посудини цегляно-червонуватий, випал рівний, наскрізний, але інтенсивніший у придонній частині. Поверхню глека вкрито симетричними діаметральними борозенками від шаблону-лекала, лицьовий бік сильно закопчений. Посудина декорована розсіченим пальцевим вдавленням і валиком, що оперізує горло в місці верхнього приліпа ручки, частково заходячи на неї. По нижньому приліпу і під ним прокреслено подвійний зигзаг, який формує серію знаків «X».

Глек належить до золотоординського періоду і не має значної кількості аналогій, але може бути асоційований з золотоординською керамікою, знайденою в міських центрах Пруто-Дністровського межиріччя XIV століття — зокрема глеками з Білгорода-Дністровського, описаними як «червоно-жовта стрічкова кераміка 1 та 2 типів» (Кравченко 1986, с. 52, рис. 19: 7) та зі Старого Орхея та Лозового, визначеними як червоно-жовта кераміка XIV століття (Полевой, Бырня, с. 19, рис. 8: 2). Також типологічно близька посудина є, за С. О. Плетнєвою, «масовою керамікою золотоординських міст» (Плетнева 1981, рис. 101: 26; Ибрагимова, 2013).

3-D фіксація глеку має значення для створення типологічних вимірів та унаочнення артефакту. Це дозволить використовувати модель для подальшого вивчення присутності посуду в кочівницьких похованнях золотоординського періоду.

с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (сучасне с. Григорівка Запорізького району Запорізької області). У 1883 р. Д. Я. Самоквасов дослідив велику курганну групу. В 5 курганах цієї групи досліджено п'ять основних поховань періоду Улусу Джучі під номерами з 12 до 16. Курганні насипи розташовані групами та поодинокі, висотою 0,7 – 4 м, діаметром 28 – 70 м. На підшві насипів зафіксовані викладки з тонкого шару глини, вкритої поверх очеретом, іноді зі слідами вогню, товщиною 1,3 – 5 см. Могильні ями навкруги обставлені вапняком, діаметром до 11 м. Поховальні конструкції це прямокутні ями, розмірами 1,77 – 2,85 x 0,7 – 1,4 м, глибиною 1,77 – 2 м, витягнутими за орієнтацією північ-південь. В західних стінках могил виявлені підбої шириною 0,7– 1,4 м, перекриті 4 – 5 плитами вапняку або дошками та брусами. Усі поховання були пограбовані у давнину, судячи з усього, небіжчики лежали головою на північ (Самоквасов, 1886). Інвентар представлений предметами озброєння: сагайдак, наконечники стріл і списа, ножі, спорядженням коня: стремена, вудила і пряжки, прикрасами та залишками одягу: золоті гудзики і бляшки, перлини, скляне намисто, залишки золотої тканини, нажалі, ілюстрації такого багатого інвентарю відсутні. Автор розкопок датував поховання XIV ст. за аналогіями з могилами кочівників біля р. Вороної у Надпорожжі, де були виявлені монети ханів Узбека і Джанібека. Г. О. Федоров-Давидов зазначає, що тип поховань Новогригорівського могильника – ДП, за його ж класифікацією, це свідчить про те, що його залишила якась прийшла зі сходу група племен, яка не втратила цієї специфічної риси поховального обряду, тож конкретна етнічна атрибуція, в цьому випадку, ускладнена (Федоров-Давидов 1966, с. 160).

Григорівка. З 1903 по 1905 рр. Д. І. Яворницький біля с. Григорівка, котре зберегло свою назву і зараз знаходиться в Запорізькому районі Запорізької області, проводив розкопки курганного могильника, котрий складався з 6 курганів, в кожному з яких знаходилося по одному основному похованню, котрі дослідник інтерпретував як тюрсько-татарські та датував

XIII-XIV ст. (Яворницький 1907, с. 115-117). З такою атрибуцією погоджується і М. В. Єльніков, котрий додає могильник у перелік золотоординських пам'яток (Ельніков 2015, с. 485-486).

Хоча у часи розкопок рівень археологічної фіксації матеріалів був інший ніж у сучасності, публікація матеріалів, здійснена у «Трудах XIII археологического съезда в Екатеринославе» заслуговує на увагу, тож роздивимось поховання дещо детальніше.

Курган 1. У «чорній плямі» в центрі кургану були знайдені кістки коня, залізні вудила, двоє залізних різнотипних стремен, 3 залізні наконечники стріли та у тому ж місці витягнутий на спині скелет людини, орієнтований на південь.

Курган 2. Поховальна яма була орієнтована з північного сходу на південний захід. В ній знаходився череп коня з вудилами у зубах, звернений на південний захід. Під черепом знаходився дерев'яний настил-перекриття «все заложено деревом», під яким був скелет людини. Біля правої ноги, нижче коліна лежало три залізних листовидних списа, шматок шкіри та залізна чашечка, біля лівої ноги такий ж листовидний спис.

Курган 3. В поховальній ямі знаходиться настил, під яким були череп та кінцівки коня, а ще нижче – скелет людини у витягнутому положенні, орієнтований на південь. Біля лівої руки покладений кремій, біля лівого коліна шматок шкіри, за припущенням автора розкопок від сумки; на лівому коліні мідний наколінник, а між гомілковими кістками кінцівка коня, під самим скелетом – залишки білої підстилки.

Курган 4. В поховальній ямі череп коня з залізними уділами та парою стремен. Далі (за автором незрозуміло скелет людини був під черепом коня чи поряд) йде скелет людини, орієнтований на південь. Біля голови залишки колчану з берести, по кісткам та біля голови рештки парчі; біля лівої руки осколок бронзового дзеркала, а над пальцями лівої руки невелика мідна

чашечка. Цікаве в цьому похованні те, що частина дзеркала, котре є виключно жіночим предметом інвентарю, про що буде сказано у наступних розділах, а колчан є виключно чоловічим атрибутом. Можливо, в цьому випадку, автор розкопок допустив помилку і так як він називає колчан саме як залишки то призначення цих берестяних залишків було інше – наприклад це могло бути частиною головного убору – бокки.

Курган 5. В поховальній ямі настил-перекриття, а далі в невідомому порядку, череп коня, орієнтований на південний захід та скелет людини, орієнтованої у тому ж напрямку, з правою рукою, що лежить на животі та лівою – вздовж тіла. З інвентарю шматки берестяної кори, ймовірно від колчана та біля пальців правої руки осколки бронзового дзеркала і невелика мідна чашечка. Тут, та сама ситуація з колчаном, що була описана в попередньому похованні.

Курган 6. В поховальній ямі скелет людини, орієнтований головою на південь. Біля голови знаходились мідна чашечка, залізне шило, мідна паличка поганої збереженості та сережка з мілкими перлинами (Яворницький 1907, с. 146-147).

М. В. Єльніков, коментуючи могильник зазначив, що залишки парчі біля голови небіжчика у кургані 4 є рештками головного убору типу «бокка», котрий є впевненим свідомством того, що поховання відбулось у час Улусу Джучі. Про дискусійну етнічну виразність бокки вже було сказано в цьому розділі. Так як впевнено датувати поховання серединою XIII ст. не можна, то і етнічна інтерпретація небіжчика ускладнена.

Нажаль, ілюстрацій вказаних артефактів автор розкопок не надав та багато з них, зберігаючись в фондах ДНІМ, були втрачені у період Громадянської та Другої Світової воєн (Сердюк 2020, арк. 7) тож впевнено атрибутувати їх немає можливості.

Перейдемо до визначення типу поховань, котре автор цієї роботи здійснює за допомогою типології Г. О. Федорова-Давидова. Слід зазначити, що покладення одного небіжчика в курган, насипаний саме для нього, широко розповсюдилось в українських степах саме в золотоординський час, кочовики попередніх епох зазвичай використовували вже насипані кургани для своїх впускних поховань.

Тільки одне поховання з могильника – у кургані 6 не містило кісток коня, воно характеризується типом ЖІ, де Ж це кістяк людини, зверненої головою на південь, без кісток коня, а І – поховання в простій ямі. С. О. Плетньова саме це поховання віднесла до третьої групи кочівницьких старожитностей змішаного типу, поховальний обряд якої був характерний для гузько-торчеських і чорноклобуцьких союзів (Плетнева 1958, с. 171).

Інші п'ять поховань належать до відділу 3 – кістяк людини, зверненої головою на південь, з кістками або остовом коня, при цьому поховання у кургані 1 дещо виділяється тим, що кістки коня покладені не зверху, а поряд з людиною. Інші ж чотири поховання відносяться до типу І – над людиною череп та чотири ноги коня, розкладені в анатомічному порядку, черепом на південь. Хоча, слід зазначити, що саме кінцівки коня були присутні тільки у кургані 3 (Федоров-Давидов 1966, с. 127-128).

Обидва зазначених типи, за Г. О. Федоровим-Давидовим, з'являються тільки у період Улусу Джучі, що підтверджує датування могильника.

Цікавою є ще одна деталь, пов'язана з даним комплексом. В каталозі «Екатеринославского Областного Музея имени А. Н. Поля» за 1910 р. в переліку артефактів, знайдених Д. І. Яворницьким в одному з курганів (без номеру) біля с. Григорівка згадуються орнаментовані кістяні накладки на колчан, котрі використовувались середньовічними кочовиками. Вони зберіглися у фондах ДНІМ та згадуються у присвяченій цьому типу артефактів роботі Малиновської Н. В. (Малиновская 1974, табл. XIII, номер 41). Про

складну проблему пов'язану з атрибуцією орнаментованих накладок на колчан ще буде згадано у цій роботі. Зазначимо тільки, що певного датування або культурної інтерпретації в даному випадку, за думкою автора, вони не несуть.

Отже, можна досить впевнено сказати, що описана група поховань належала до однієї етнічної групи, про що свідчить схожість обряду поховання та інвентарю, проте, впевнено сказати яка саме група залишала по собі цю пам'ятку, наразі неможливо.

Курган **біля с. Велика Знам'янка** Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. У 1991 р. експедицією Запорізького державного університету в кургані під номером 15 відкрито п'ять впускних поховань часу Улусу Джучі (Андурх 1995, с. 89). Поховання були опубліковані в роботі, присвяченій курганам, а також у статті М. В. Єльнікова, котрий аналізував саме поховання золотоординського періоду.

Курган був створений в епоху бронзи. Поховання 62 знаходилося в Південно-західній частині кургану, інші ж – в центральній та північно-східній частині курганного насипу – поховання 5, 11, 28, 76. З похованням 76 авторами пов'язується рів у вигляді округлого напівсегменту, що розташований на північ від нього. У більшості поховань могильні ями не простежені, деякі мали прямокутну форму розмірами до 2,15 x 0,5 м. В одному похованні над кістяком виявлені частини тліну коричневого кольору та дрібні фрагменти дерева.

Усі небіжчики лежали випростано на спині з переважаючи північною орієнтацією та відхиленнями на захід - у трьох випадках або на схід в одному випадку, що відповідає типу ДІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. В одному з поховань кістяк лежав головою на південь та відхиленням на захід, що характеризує тип ЖІ. Кістки ніг витягнуті, рук – вздовж тулуба. В похованні 28 ноги були трохи зігнуті у колінах і покладені праворуч. У трьох похованнях - 5, 62, 76, знаходився інвентар, який був представлений прикрасами, предметами побуту, озброєнням та кінською зброєю. В нього входили скляна

намистина та нашивна залізна бляшка, залізні кільця, залізна пряжка прямокутної форми, кресало, бронзові бубенці, кістяна лопатка дрібної рогатої худоби з закріпленням на одному з кінців срібним ланцюжком. обоюдогострий меч, залізні стременами та кістяні орнаментовані накладки на сідло. Датуючим матеріалом тут можуть виступити стремена, котрі відносяться до типу ДІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим – він мав поширення у другій половині XIII – XIV ст. (Федоров-Давидов, сс. 12, 116, рис. 1). Автори розкопок датують поховання Великознам'янського могильника XII – XIV ст. (Андрух 1995, с. 89), але орієнтація небіжчиків на північ та південь та інвентар дозволяє звзвити цю дату до середини XIII – XIV ст. (Єльніков, 2012).

Питання етнічної виразності описаних поховань залишається відкритим. Вони могли належати як прийдешнім з монголами етнічним групам, про що можуть свідчити типи поховань, котрі фіксуються в українських степах тільки після монгольської навали але при цьому не виключена і зміни обряду так званим «місцевим» половецьким населенням, котре з часом могло перейняти обряди та традиції загарбників.

Василівка. У 1989 р. був відкритий курган 6 курганної групи II. Він був насипаний над єдиними кочівницьким похованням. Пам'ятка була опублікована Безверхім у 1991 р. Поховальна яма була орієнтована по осі північний схід – південний захід. Довжина могили складала 2.5 м, а ширина зверху 0.95 м. На глибині 0.9 м, під повздовжніми стінками виявлені заплечики шириною 0.1 м, які зумовили звуження ями до 0.78 м. Дно знаходилось на глибині 1.35 м, у північно-східній частині могили було здійснено поглиблення шириною 0.3 м та глибиною 0.15 м, воно було призначено для елементів кінської зброї – стрепен, вудил та підпружної пряжки (Рис. 20).

Поховання було пограбовано в давнину та зруйновано, судячи з положення кісток ніг, орієнтація небіжчика була північно-східною. Інвентар складав шаблю, що лежала зліва від небіжчика, а також залізні кільця та

пряжки, сережка, гудзик-застібка та наконечники стріл (Безверхий 1991, с. 126).

Датуючим поховання предметом інвентарю є стремена, котрі автор публікації, по аналогії зі стременими знайденими в похованні біля с. Котовка, датує XIV ст., інші ж артефакти мають більш широкий хронологічний діапазон. Також, дослідник зазначає, що похований належав до половецького етносу, з чим можна погодитись. За визначенням автора цієї роботи тип поховання можна віднести до відділу Д за Г. О. Федоровим-Давидовим але в цьому відділі дослідником не визначений тип, котрий характеризувався б заплічками.

У 1981 р. експедицією ДГУ відкрила курганну групу III, котра знаходилась **біля с. Котовка**. Вона налічувала 6 курганів, 4 з яких були насипані над кочівницькими похованнями. Пам'ятка була опублікована В. М. Шалобудовим у статті 1982 р.

Курган 2. На насипу кургану простежені виходи обпаленого ґрунту діаметром 0.5 м. В кургані відкрито три кочівницьких поховання (Рис. 21).

Навколо основного **поховання 2** була створена огорожа з стовбурів, що складали прямокутник 7.5 x 0.2 м. На цих стовбурах та всередині огорожі лежав тонкий шар очерету. Поховальна яма мала прямокутну форму розмірами 3x2.4 м та була орієнтована по осі схід-захід (Рис. 22). Поховання було пограбовано, тож відстежити положення небіжчика неможливо, під піденною стінкою залишились лежати ребра та мілкі кістки вівці (Шалобудов 1982, с.60-61). Інвентар, що зберігся складали обламаним дзеркалом та залізним шилом, за визначенням В. М. Шалобудова дзеркало належало до типу БІІ за Г. О. Федорови-Давидовим та має широкі хронологічні рамки, а шило не є датуючим предметом але в південно-східному куту огорожі був виявлений розвал крупного червоноглиняного глека, котрий дослідник атрибутував золотоординським періодом (Рис. 23).

Поховання номер 3. Для поховання була здійснена досипка обпаленим ґрунтом. Могила мала витягнуто-прямокутну форму розмірами 2.8 x 1.2 м та була орієнтована по осі схід-захід. На глибині 0.9 м вздовж повздовжніх стінок були створені заплечики. Дно знаходилось на глибині 1.8 м, поховання також було пограбовано але орієнтація похованого відновлюється як західна, хоч тільки за цією ознакою точний тип поховання встановити досить складно. Інвентар складав кресальний кремій, срібний амулет, кістяна ворварка, один цілий та два фрагментованих наконечника стріл, пінцет, крюк для колчану та дві залізні пряжки. В цілому, інвентар має хронологічний діапазон з XII по XIV ст. (Рис. 24).

Поховання 1 було виявлено в плямі обпаленого ґрунту без слідів поховальної ями, орієнтація небіжчика була південно-східною. При тому автор публікації відмічає неприродню позу небіжчика та припускає в нього перелом хребта. Далі дослідник, беручи до уваги відсутність інвентарю, при тому що поховання не було пограбовано, припускає, що воно супроводжувало поховання 3.

Характеризуючи усі поховання кургану В. М. Шалобудов, відзначає наявність вогняного ритуалу називає часом насипу кургану - XIV ст.

Курган 3. На давньому горизонті споруджений підкурганний майданчик, котра складалася з колод, розташованих шістьма концентричними колами, загальним діаметром 10.5 м. На північному краю майданчика знаходилось кострище площею 1.8 x 0.4 м. В центрі цього майданчика була вирита могильна яма витягнуто-прямокутної форми, розмірами 2.9 x 1.2 м, орієнтована по осі схід-захід (Рис. 25). На глибині 0.8 м вздовж повздовжніх стінок були створені заплечики, на котрих лежали частини перекриття – дерев'яних плах. Дно знаходилось на глибині 1.75 м. Поховання було пограбовано але орієнтація небіжчика відновлюється як західна, інвентар, що зберігся складався з бронзового рибацького гачка, наконечників стріл, ножа,

кресала з кременем, пряжок, залізного кільця, вудил, списа та стремен (Рис. 26).

Датуючими предметами з них можуть бути кресало – типу А-ГІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, тип був розповсюджений в XIII - XIV ст. та стремена типу ЕІ, котрі також відомі у шарах XIV ст. Тож, таким часом можна продатувати і всю пам'ятку.

Курган 4. На глибині 0.8 м простежений шар очерету, діаметром 14 м. В кургані досліджено два поховання. В центрі підкурганного майданчику була збудована огорожа з чотирьох колод, котрі лежали попарно вздовж коротких стінок могильної ями, котра знаходилась між ними (Рис. 27). Це поховання отримало **номер два** та було прямокутну форму, з орієнтацією схід-захід та розмірами 2.7 x 0.8 м. Дно знаходилось на глибині 1.6 м. Під південною стінкою був влаштований підбій висотою 0.6 м, глибиною 0.9 м та довжиною 2.8 м. Похований був в дерев'яній домовині, поганого стану збереженості. Небіжчик лежав витягнуто на спині, з західною орієнтацією. Перед лицем похованого лежала кінцівка вівці, а під черепом виявлена сережка. На грудині зібрані фрагменти бронзового дзеркала. Біля тазу виявлений ніж та амулет, а на ногах стояв невеликий котел. В ногах, за колодою лежали непарні стремена, пряжка, залізне кільце та вудила (Рис. 28).

Характеризуючи інвентар В. М. Шалобудов виділяє такі датуючі предмети – сережка у вигляді знаку питання – тип VI за Г. О. Федоровим-Давидовим, зустрічаються починаючи з XIII ст.; дзеркало з орнаментом у вигляді концентричних кіл типу VI, котрий також з'являється у золотоординський період, котелок типу BIV, аналогії котрому відомі в матеріалах XIV ст. Тож, поховання можна впевнено датувати золотоординським часом. Тип поховання В. М. Шалобудов визначає відповідним типу AV за Г. О. Федоровим-Давидовим, що підтверджує датування (Шалобудов 1982, с.62-63).

Поховання 1. Форма ями витягнуто-прямокутна по осі схід-захід, розмір ями 2.7х0.8 м. Вздовж південної стінки на рівні поховального ґрунту був вкладений викид материкової глини площею 2.9 х 1.2 м, з цього В. М. Шалобудов робить висновок про одночасність поховання 1 та поховання 2.

Дно могили знаходилось на глибині 1.2 м, під північною стінкою влаштований підбій висотою 0.9 м, глибиною 1.2 м та довжиною 3.3 м, вхід в нього був закладений дошками. Поховання було скоєно в колоді, кришка якої була розчавлена. Скелет знаходився в витягнутому положенні з західною орієнтацією, з лівої сторони грудини були виявлені пінцет та амулет, у правого стегна збереглися залишки берестяного колчана та стріли наконечниками вверх. Виявлені також деталі кріплення колчану та залізне кільце. Під тазом був знайдений шкіряний гаманець, а у лівого стегна ніж, кресало та кремений, в ногах був покладений спис. За колодою знаходились залишки виробу з чорної шкіри на котрому лежали непарні стремена, велика пряжка, кістяне руків'я ногайки та скляна бусина (Рис.29). З цього набору датуючим може бути один з наконечників стріл, котрий В. М. Шалобудов визначає як тип VXIV за Г. О. Федоровим-Давидовим, він з'являється тільки у золотоординський час. Але, якщо це поховання було синхронним іншому у цьому кургані то і воно може датуватися в рамках XIV ст. Тип поховання дослідник визначає як AVII (Шалобудов 1982, с.62-63).

Поховання з кургану 5 вже було охарактеризовано в даному розділі та висновки с приводу етнічної приналежності похованого можна розповсюдити і на інші поховання могильнику. Безперечно, його залишила якась компактна та вірогідно, моноетнічна група населення яка, проте, не може бути чітко встановлена. Скоріш за все, йдеться про прийшлу з монголами або навіть приналежну до них самих етнічну групу.

Широке. В 1986 р. в розпаханому кургані 4 курганної групи I було виявлено основне поховання кочовика. Матеріали з поховання були опубліковані Безверхим у статті 1991 р. (Безверхий, 1991).

Поховальна яма мала прямокутну форму та була розмірами 2.2 x 0.5 м. На глибині 0.7 м знаходилось дно і на цьому рівні під південною стінкою був виявлений підбій, прохід в котрий був закритий 9 колодами. Дно підбою було на 0.5 м нижче ніж дно вхідної ями, а площа камери складала 2.3 x 0.7 м.

Поховання було скоєно в ґратчастій домовині. Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на схід та лицем на південь. З правої сторони кістяка починаючи з плеча була покладена шабля в піхвах. З лівої сторони грудини виявлені залишки сагайдаку з луком всередині. Під шаблею та на стегні була стрічка з парчі з берестяною прокладкою всередині. В ногах похованого лежали стремена, розпірки сідла та пряжка (Рис. 30).

Автор публікації, характеризуючи тип поховання зазначає, що ґратчасті домовини фіксуються починаючи з XII ст. та переходить до інвентарю, де до нього додаються нові пункти, котрі, чомусь, не були зазначені в описі самого поховання, як то: срібний ланцюжок з дротяних кілець, довжиною 8 см, кістяні накладки на лук, наконечники стріл та гудзики-бубенці. Попри відсутність цих артефактів в описі, для них наявні ілюстрації. Датуючим предметом для цієї пам'ятки є стремена типу ЕІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, також автор публікації відзначає належність небіжчика до половецького етносу, з чим можна погодитись, а за нашим визначенням, ти поховання належить до BV за типологією того ж дослідника (Безверхий 1991, с.122-123).

Павлоград. Поховання 1 впущене в енеолітичний курган №7 біля м. Павлоград. Похований знаходився в могилі з підбоем. Скелет лежав витягнуто на спині в орієнтації схід – південний схід. Під ним зберіглись залишки «ґратчастої» домовини. Вздовж правої руки руків'ям на рівні плеча була покладена шабля. У лівого стегна було знайдено кресало, а під кистю правої руки – обрубок гривни. Вхід в підбій закривали стінки та дно повозки, що складалися з щільно підігнаних дошок. Поруч стояло два колеса, між якими зберіглись залишки з'єднувальної осі.

На сходинці, залишеній вздовж північної стінки вхідної ями, лежали кінцівки коня та череп з вудилами в зубах. У тому ж місці знайдені парні стремена та залізне кільце зі скобою. Тип поховання нами визначається як ГІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим (Рис. 31).

В. М. Шалобудов, котрий і опублікував пам'ятку у своїй статті 1990 р., так характеризує інвентар: шабля з рівномірно вигнутим клинком довжиною 98 см. Перехрестя асиметрично відносно руків'я. На правій стороні наверх прикріплено залізне портупейне кільце. Використовуючи класифікацію Г. О. Федорова-Давидова, дослідник відносить шаблю до типу А1-В1 та знаходить їй аналогії у похованнях ХІІІ-ХІV ст.

Кресало – дволезвійне, прямокутне з щілиноподібною прорізу, за визначенням автора цієї роботи – тип АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, що був досить широко розповсюджений хронологічно.

Гривна виготовлена з срібла, покладена у поховання в зламаному виді. Краї обрубу акуратно згладжені та петелька на кінці випрямлена. Довжина фрагменту 8.5 см.

Стремена – парні, з вузькою прямою підніжкою та широкою арочною дужкою з щілиноподібним отвором. По визначенню В. М. Шалобудова, використовуючи типологію А. М. Кірпи́чнікова стремена належать до типу VIIa, та на території Подніпров'я, де і знаходиться пам'ятка, датуються ХІІ-ХІV ст.

Залізне кільце було продіто у вузьку скобу з двома клепками, також всередині скоби зберіглись залишки деревини, що дозволило В. М. Шалобудова припустити, що кільце було частиною нагайки або батога.

Повозка або арба в цілому близька до подібних їй у половецьких похованнях, що надає похованню етнічну атрибуцію (Шалобудова 1990, с. 116-118).

В. М. Шалобудов на основі відносить поховання до періоду Улусу Джучі на основі аналізу інвентарю. На думку автора, в даному випадку, цього недостатньо, тому доцільним буде проаналізувати і тип поховання. Якщо звертатись до класифікації Г. О. Федорова-Давидова то дане поховання найбільш близьке до типу ГІІІ, де Г це кістяк людини, зверненої головою на схід, з кістками або остовом коня, а ІІІ – поховання в ямі з уступом вздовж північної сторони. На уступі розкладені в анатомічному порядку череп та чотири ноги коня, черепом на захід (Федоров-Давыдов 1966, с. 126). Даний тип поховання з'являється саме з середини ХІІІ ст., що підтверджує датування В. М. Шалобудова.

Поховання 3 кургану 30, біля с. Виноградне, Токмацького р-ну, Запорізької області. Досліджене у 1985 р. Запорізькою експедицією за участі Рассамакіна Ю. А. та Отрощенко В. В. та опубліковано Рассамакіним Ю. А. (Рассамакин, 2003). Курган був розташований на правому березі р. Молочної, за 8 км на південь від Чингульського кургану.

Поховання було влаштоване у центрі кургану заввишки 1.6 м і діаметром 48 м, насипаного в добу бронзи над похованнями ямної та катакомбної культур. Поховальна споруда являла собою прямокутну яму з уступами по периметру, залишки яких виявлено лише в її східній частині завдяки тому, що край конструкції потрапив у брівку розкопу. Глибина уступів становила 0.75 м від сучасної поверхні кургану, ширина – 0.2 – 0.3 м. Основна частина поховальної конструкції була зафіксована на глибині 1.4 м, унаслідок просідання перекриття нижче рівня уступів. Первісна глибина уступів, ймовірно, була значно більшою, проте верхня частина конструкції була частково зруйнована внаслідок багаторічного розорювання вершини кургану.

Основа перекриття складалася з двох великих коліс воза, укладених горизонтально та частково перекритих у центрі ями. Поверх них, уздовж довгих стінок, було покладено ряди тонких, добре оброблених дерев'яних планок: на північному боці довжиною до 1.2 м, на південному – до 1 м. У

центрі ями, поперек, лежав прямокутний брус, який перекривав довгі планки і заходив під короткі (Рис. 32).

Вздовж північної стінки ями, на планках, було покладено опудало коня, розташоване в анатомічному порядку. Відповідно до класифікації способів членування кінцівок відноситься до типу II (по п'ястковому суглобу) (Атавин 1984, с.139). У зубах коня збереглися залишки двочленних вудил з великими рухомими кільцями, точні розміри яких встановити неможливо через поганий стан збереження. Під нижньою щелепою виявлено орнаментовану кістяну ворварку. Біля південної стінки, в центрі, було покладено сідло з симетрично розташованими залізними стременами та двома залізними пряжками. Розташування стрімен свідчить про наявність путлиць і підпружних ременів. Обидва стрімена належать до типу ГІV за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова, хоча дещо різняться формою та пропорціями.

Уздовж південної стінки ями, над східним колесом, знайдено дерев'яне вістря, один кінець якого загострений, інший - зрізаний і сплюснений, із отвором . Усі елементи перекриття були вкриті товстим шаром камки.

Нижче рівня уступів поховальна яма мала прямокутну форму зі закругленими кутами, орієнтація - Північний схід - Південний захід. Усередині містила дерев'яну труну. У ногах похованого, між східною стінкою ями і торцевою стінкою гробовища, стояли мідний котел і дерев'яна миска.

Гробовище виготовлене з видовбаної колоди з рівно обрізаними торцями, стінки якої були ретельно обтесані. Верхній край зрізано горизонтально для накладання перекриття з семи дощок (довжина до 0.6 м, товщина 3–4 см). Торцеві стінки кріпилися трьома дерев'яними штифтами. Дощки фіксувалися залізними цвяхами, за винятком однієї над головою, яка залишилася незакріпленою і мала поперечний напрям волокон (Рассамакин 2003, с. 212).

Небіжчик був похований у каптані з малинового шовку, який заорювався вліво і застібався бронзовим дзвіночком-бутоном. Уздовж запаху була нашита поліхромна стрічка, а нижче пояса – візерунчаста тканина. На ногах – поножі з товстої шкіри. Біля черепа лежав хребець тварини (вівці?). Праворуч – сагайдак із трьома стрілами, поруч – кістяна петля, залізні пряжки, гачок і мідне кільце. Під сагайдаком простежено фрагменти дерев'яного стрижня (0.55 м завдовжки), ймовірно – батіг або жезл.

На лівій руці, руків'ям до плеча, лежала залізна шабля у дерев'яних піхвах з металевим наконечником. Руків'я завершувалося ковпачком з кільцем; перехрестя – у вигляді стрижнів з потовщеннями. Довжина шаблі – 1.17 м. Біля її наконечника виявлено уламки глиняної посудини (висота – 16.4 см) і дерев'яну миску з фігурною ручкою. На тілі небіжчика лежав складносоставний лук, що складався з п'яти елементів, скріплених унакладку й обклеєних берестою, з кістяною центральною накладкою (довжина – 26.5 см). У правій руці небіжчика затиснута срібна гривна (довжина – 17.5 см). Під скелетом знайдено залишки тонкої золотистої фольги (Рис. 33).

Аналіз інвентаря, конструкції поховальної споруди та ритуальних особливостей засвідчує її близькість до поховання з Чингульського кургану: наявність уступів, дерев'яної труни, розташування посуду в ногах за межами гробовища, орієнтація похованого та система розміщення речей. Це дозволяє припустити етнічну, соціальну та хронологічну спорідненість з подібними комплексами. Ураховуючи аналогії як із Чингульським курганом (домонгольський час), так і з похованнями, що містять джучидські монети, дане поховання можна датувати проміжком між серединою XIII – початком XIV ст. Воно належить до пізнього етапу половецької історії, що співпадає з раннім періодом існування Улусу Джучі (Рассамакин 2003, с. 215-226).

Дубовкі. На протязі 1988-1989 рр. експедицією Дніпропетровського університету було відкрито курган біля с. Дубовкі. Курган бронзової епохи був спеціально досипаний для кочівницького поховання номер 3, котре було

впущено в центр первинного насипу. Поховання було опубліковано у статті В. М. Шалобудова, котрий і був автором розкопок, у 1990 р. Яма з сильно закругленими кутами мала розміри 3.7х2.1 м. На глибині 1.7 м з рівня впуску, вздовж стінок поставлений уступ, нижче якого могила зменшилась до розмірів 2.65х1.05 м. На уступ спиралося перекриття у вигляді щита з тонких дошок шириною 5-10 см та лубу, при цьому поперечні дошки лежали впритул одна до одної, а повздовжні вплітались між ними. Обидві поверхні цього щита обпалені (Рис. 34).

На уступі у північно-східній частині могили стояв котел, поряд с котрим лежали уламки гривни. В 0.7 м від нього знайдені залізні вудила. Під протилежною стінкою знайдені два ключа. Більша частина речей, покладених на перекриття, просіла разом з ним у могилу, а частково була знищена при пограбуванні могили. У заповненні виявлені шабля, шолом, наконечники стріл, фрагменти кольчуги, золоті бляшки, кістяні накладки для колчана, застібка-гудзик, бронзові бубенці, залізна пряжка, фрагменти врізних замків, а також грифельна кістка та ребро коня. Дно могили знаходилось на глибині 1.7 м від уступу. Поховання дорослого чоловіка виконано в прямокутній домовині розмірами 2.3х0.75 м та висотою 0.3 м. Орієнтація похованого південно-західна, частина кісток грудного відділу зміщена грабіжниками. Під скелетом була розстелена кольчуга, ще одна, звернута, лежала зліва від ступні. На лівій частині груді була знайдена підвіска з бурштину, у правого крила тазу – ще два бронзових бубенця. Між стегновими кістками лежав уламок кістяної накладки, а ближче до лівого коліна – дві золоті бляшки, аналогічні знайденим у заповненні (Рис. 35).

Домовина мала складну конструкцію. Її стінки були зібрані з тонких дошок товщиною 1 см, з'єднаних в два шари, між котрими зберіглися залишки клею та шпаклівки. Між собою стінки додатково закріплювалися залізними полосами та кутками. Кришка домовини була зірвана та розбита грабіжниками. Вона кріпилась до домовини на рухомих петлях, котрі були

виготовлені з двох залізних стрижнів, звернутих вдвоє. Врізні замки були закріплені на кришці та зберіглися фрагментарно. Дно складалось з чотирьох підігнаних одна до одної дошок. Дуже схожа домовина, що закривалась на чотири циліндричних замка та тип поховання були описані у попередньому похованні в Чингульському кургані (Шалобудов 1990, с. 111-118).

Попри чисельність інвентарю, всі його компоненти датуються досить широко. Наприклад, шабля, котру автор розкопок відносить до відділу Д по класифікації С. О. Плетнєвої, датується кінцем XII – початком XIII ст. Виключенням у цьому випадку стають деякі наконечники стріл з колчанного набору, ілюстрація котрих є в публікації – її автор слушно датує набір XIII – XIV ст., бо серед наконечників трапляються такі, котрі з'явилися в українських степах тільки з монгольським завоюванням – тип VIХ за Г. О. Федоровим-Давидовим (класифікація автора цієї роботи).

В. М. Шалобудов датує поховання серединою XIII – XIV ст. на основі співвіднесення його з комплексом Чингульського кургану, виділяючи такі його спільні риси – поховання було впущено у насип кургану бронзового часу з наступною його досипкою; заплічки-уступи розташовані навколо усіх стінок ями; домовина закривається на замки; однакова орієнтація похованих; близький по типам інвентар; відсутність випрямленої гривни в похованні біля с. Дубовіки В. М. Шалобудов пояснює його пограбуванням. Також дослідник припускає, що похований, як і небіжчик Чингульського кургану, належав до половецької знаті, котра у часи стабілізації Улусу Джучі на цих землях, повернулась у свій рідний степ (Шалобудов 1990, с. 117-118).

Поховання 3 кургану 2 групи I біля с. Чаплинка Дніпропетровської області. Було відкрито експедицією Дніпропетровського університету та опубліковано В. М. Шалобудовим у 1993 р. (Шалобудов 1993, с.100-101).

Поховання було пограбовано, тому встановити положення та орієнтацію скелета небіжчика було неможливо але знахідки фрагментів амфори, за

визначенням дослідника говорять про проведення тризни. Кістки людини та коня були зміщені в західну частину ями, тож тип поховання встановити неможливо. Під східною стінкою непорушеними залишилися лежати ліпний горщик баночної форми, на венчику якого був нанесений орнамент у вигляді наколів палички. За визначенням автора публікації матеріалів, такі горщики належали до срубної культури епохи бронзи але в могилу він був покладений спеціально тож залишається припустити, що він був знайдений при облаштуванні могили у насипу кургану та був включений до поховального інвентарю. До безпосередньо середньовічного інвентарю цього поховання належали стремено з широкою слабо вигнутою підніжкою; залізна пряжка; кістяні накладки на лук та петля для колчану; У заповненні могили зустрічалися обривки золотої фольги (Рис. 36). Також був виявлений уламок чавунного котла з вертикальним вушком (Шалобудов 1993, с.100-101).

В. М. Шалобудов визначає, що такі котли відомі на пам'ятках з кінця XIV ст. Тим ж часом датуються і уламки амфори, котрі були знайдені у заповненні, у степ вони попадали з Трапезундської імперії. На одному з фрагментів процарапані буква «А» та цифра «Х», подібні знаки зустрічаються на кераміці з Херсонесу XII-XIV ст. Також був виявлений великий кружальний червоноглиняний глек заввишки 55 см, подібний був виявлений у поховальному комплексі часу Улусу Джучі у с. Котовка (Шалобудов, 1982).

Тож, увесь комплекс матеріалів беззаперечно датує поховання періодом Улусу Джучі. Нажаль, по причині пограбування пам'ятки, точно встановити етнічну приналежність похованого неможливо.

Поховання в кургані 6 групи «Гостра могила» біля с. Шолохове Нікопольського району Дніпропетровської області. 12 насипів групи споруджено у скіфський час і 2 кургани належали до епохи бронзи. Поховання опубліковано В. М. Шалобудовим у його статті 1984 р. Зовні насип пізньокочівницького кургану нічим не відрізняється від скіфських і не випадав із загального плану могильника. При сучасній розкопкам висоті 0.7 м,

початковий діаметр кургану дорівнював 10 м, що встановлюється за кільцевим ровом, який оточував насип ровом шириною 2.2-2.3 м і глибиною 0.7 м. Дно останнього слугувало основою крепіді, укладеної по схилу насипу на висоту 0.3-0.5 м від рівня стародавнього горизонту. Могила знаходилася в центрі підкурганного майданчика і була оточена дугоподібним викидом із проходом у східній частині. Прямокутна яма розмірами 2.7x1.3 м орієнтована за віссю схід-захід, глибина до дна – 1.7 м. Поховання зруйновано під час пограбування могили колодязем зверху, за кістками грудного відділу, що збереглися в первісному положенні, орієнтація відновлюється як східна (Рис. 37). В заповненні та на дні могили було знайдено уламки залізних предметів і кістяних обкладок сідла і сагайдака, що лежав під південною стінкою разом з підколчаним ножем; під західною стінкою знайдено овечий астрагал (Шалобудов 1984, с. 166-167). Тип поховання можна реконструювати як VI за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Інвентар: кресало однолезвійне, овальне з таким самим прорізом, типу А-П за Г. О. Федоровим-Давидовим. Має аналогії в Новгороді в шарах XIII-XV ст.

Наконечники стріл виготовлені з заліза, мають черешкову конструкцію та пласку форму. За спостереженнями В. М. Шалободува, один з них – з верхніми ударними гранями, що сходяться під тупим кутом, та злегка округленою нижньою частиною – не вписується в типологію Г. А. Федорова-Давидова. Два інші наконечники мають ромбічну форму з видовженою нижньою частиною і належать до типу В-IV за тією ж класифікацією. Ілюстрації подані лише для цих двох останніх. Водночас, автор даного дослідження відносить їх до типу В-XI, поширеного у період Золотої Орди. Наконечники подібної форми та пропорцій відомі з поховань XIV ст. поблизу села Котовка.

Ніж виготовлено із заліза, він однолезовий, з прямою спинкою. Лезо від черешка відокремлює бронзова обойма. Подібні ножі трапляються в комплексах XIV ст. з Котовського могильника.

Кістяні обклашки сагайдака представлені вузькими пластинами – як гладкими, так і прикрашеними орнаментом – що оздоблювали краї, та ширшими тонкими пластинами з плоскорельєфною різьбою і гравіюванням. За збереженими фрагментами реконструйовано загальний візерунок: у верхній частині – олені, що прямують праворуч на білому тлі; середня зона прикрашена спіралеподібним і рослинним орнаментом; у нижній частині зображено лежачих оленів із головами, повернутими ліворуч (Рис. 38). Символіка оленя, важлива у світогляді тюркських кочових народів, зумовила його поширення в мистецтві степових культур (Шалобудов 1984, с. 167-168).

С. О. Плетньова зазначає, що кістяні пластини зі звіриним і геометричним орнаментом з'являються у кочовиків на початку XIII ст., а найбільший розквіт їх виготовлення припадає на другу половину XIII – XIV ст. (Плетнева 1958, с. 176). За результатами досліджень Н. В. Малиновської, такі сагайдаки вироблялися у містах Золотої Орди у згаданий період (Малиновская 1974, с. 159).

Складне питання атрибуції накладок на колчан та лук вже підіймалось у даній роботі та буде детально вивчено у наступній частині цієї роботи.

Але, датування поховання часом Улусу Джучі може бути здійснено за наконечниками стріл типу ВХІ. Не суперечить цьому датуванню і похоронний обряд: східне орієнтування похованого, відсутність у кургані останків коня. Зрідка в насипах курганів цього періоду зустрічаються кам'яні обклашки, але в даному випадку можливо припускати, що влаштування крєпиди було продиктовано сусідством чотирьох розташованих поруч скіфських курганів, що зберігали видимі на поверхні кам'яні обклашки насипів.

Питання атрибуції поховання дискусійне, проте за сукупністю таких факторів як інвентар та реконструкція типу поховання, можна зробити припущення, що похований належав до половецької етнічної групи.

Поховання біля с. Миколаївка Дніпропетровського району, на р. Суха Сура. Досліджений у 1983 р. експедицією Дніпропетровського університету та опублікований В. М. Шалобудовим у 1984 р.

Група з 5 насипів включала 3 кургани епохи бронзи і 1 скіфський. Невеликий насип кочівницького кургану № 2 було розорано до викиду, сучасна висота - 0,3 м. Початковий діаметр - 12 м, відновлюється за крепідною з рідких гранітних каменів. У центрі підкурганного майданчика знаходилася могила, орієнтована по осі північний захід-південний схід. Довжина - 2,7 м, ширина в північно-східній частині - 1,4 м, у південно-західній - 1,0 м, кути викривлені, підкреслені вертикальними жолобками. Дно знаходилося на глибині 1,4 м з рівня впуску. Поховання пограбовано, але за кістками правої ноги, що зберегли первісне положення, орієнтація відновлюється як північно-західна, що характеризує поховання типом ДІ за Г. О. Федоровим-Давидовим (Шалобудов 1984, с. 169).

Поховальний інвентар, що зберігся, представлений фрагментами шолома з кольчужною бармицею, ножем, накладками на лук, залізними пряжками і кільцями, сагайдачним гаком, застібками, залізною бляхою, кресальним кременем і великою кількістю залізних цвяхів. Первісне положення зберегли кресало і берестяний сагайдак із фрагментами кістяних накладок і уламками двох стріл. Залізний шолом зберігся погано, що не дає змоги відновити його форму і тип (Рис. 39).

В. М. Шалобудов так характеризує інвентар: До найпоказовіших знахідок належать два уламки лобної кістки з виступаючим краєм, що за формою нагадує надбрівну дугу, та фрагмент кольчужної бармиці. Ніж — типовий, залізний, з черешком, вигнутим лезом і прямою спинкою. Кістяні

накладки на лук мають плоско-опуклий профіль; поверхня навмисно зроблена шорсткою. Три залізні пряжки — сегментовидної форми, типу II-A-II за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, аналогічні пряжкам із поховань XIV ст. біля села Котовка. Ще одна пряжка — видовжено-овальна (тип II-A-IV), притаманна пам'яткам VIII–IX ст., але також трапляється у мордовських могильниках XIV ст.

Сагайдачний гак виготовлено з дроту круглого перерізу; розклепана частина прямокутна, з чотирма отворами для кріплення до пояса. Залізні S-подібні застібки, ймовірно, слугували елементами кріплення сагайдака. Виявлено також залізну бляху з ажурним краєм і напівсферичною центральною опуклістю, крізь яку проходить стрижень із кільцем — подібні бляхи, за Ю. С. Худяковим, були деталями сідла; аналогії відомі з монгольських поховань XIII–XIV ст. у Південному Сибіру. Виявлено 34 залізних цвяхи з акуратно зробленими напівсферичними капелюшками, імовірно, використовувалися для оббивки сідла. Кресало — однолезове, з прорізом у центрі, належить до типу АII за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова.

Особливу цінність мають кістяні накладки сагайдака двох видів: перші — з гравійованим спіральним орнаментом, другі — вузькі довгі накладки з геометричним візерунком, що обрамлюють основні елементи. У поглибленнях орнаменту на широких накладках з геометричним візерунком містилися вставки з чорної пасти, яка чергувалася з білою та жовтою. На жаль, більшість накладок зміщено або втрачено внаслідок пограбування могили. Найближчою аналогією за стилістикою орнаменту є накладки сагайдака з поховання XIV ст. у Нижньому Поволжі (Шалобудов 1984, с. 170).

Тож, за сукупністю факторів дослідник відносить поховання до періоду Улусу Джучі. А ось етнічна інтерпретація доволі складна, враховуючи регіони розповсюдження аналогій в інвентарі небіжчика, можна припустити, що він

належав до певної етнічної групи, котра прийшла в українські степи разом з монголами.

Поліванівка Магдалинівського району, група 22, курган 2, впускне поховання № 2. Досліджено експедицією ДГУ у 1975 р. та опубліковано В. М. Шалобудовим у 2012 р. У насипі на глибині 1.18 м простежено прямокутну могилу розмірами 3 на 2.25 м орієнтована довгою віссю північний схід-південний захід. Дно встановлено на глибині 0.55 м. Поховання зроблено в кузові воза, від якого збереглися шість добре оброблених поперечних плашок і частина борту з отворами під вертикальні стійки. Під час пограбування скелет був переміщений у південний кут могили, зберігши анатомічну цілісність, що свідчить про її пограбування незабаром після похорону. На дні виявлено фрагмент кольчуги розмірами 0.9 на 0.43 м. Під північно-західною стінкою могили знаходилося «опудало» осідланого коня з кінцівками, відчленованими біля верхніх суглобів, зверненого черепом на південний захід. Крім вудил, знайдено парні стремена з плоскою ромбовидною підніжкою, завширшки 6.5 см і овальна залізна пряжка. Серед кісток коня були уламки кістяних накладок від сідла і круглий гудзик-застібка орнаментований зигзагом із 7-ми здвоєних кутів. Тип поховання, найбільш близький до БІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим (Рис. 40).

Датування поховання визначають двоскладові вудила з великими зовнішніми кільцями. Подібні до них у досліджуваному регіоні зустрічаються в могилах XIII - поч. XIV ст. За класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, стремена з витягнутою прямокутною петлею і широкою плоскою підніжкою типу ВІ або ВІІ датуються XII - поч. XIII ст. Кістяні гудзики-застібки широко представлені в половецьких пам'ятках, на відміну від кольчужного обладунку, характерного для важкоозброєних латників монгольського часу. Аналогічні вудила, стремена та обладунок зустрінуті в половецькому похованні кургану 1 біля ст. Дмитрівська Кавказького району Краснодарського краю, яке М. В. Горелик відносить до половецьких монгольського часу, переконливо датуючи

рубежем XIII - XIV ст. (Шалобудов 2012, с. 94-96). Таким чином, поховання біля с. Поліванівка відносилось до періоду Улусу Джучі та може інтерпретуватися як половецьке.

Одинківка Новомосковського району, група 1, курган 7, впускне поховання № 2 зруйновано під час пограбування. Відкрито експедицією ДГУ у 1977 р. та опубліковано В. М. Шалобудовим у 2012 р.

Могила прямокутної форми розмірами 2.8 на 1.83 м орієнтована за віссю схід-захід. Можливо, у могилі було влаштовано заплечики, оскільки з глибини 1.25 м від рівня виявлення її розміри зменшилися до 2.1 на 0.75 м. Кістки скелета чоловіка разом із кінськими та залишками поховального інвентарю зустрінуті на різних рівнях, тому тип поховання встановити неможливо. Інвентар включав залізний черешковий асиметрично-ромбічний наконечник стріли, кістяну сагайдакову застібку та петлю, срібну кільцеподібну сережку та фрагментований дзвіночок. Датування визначає характерний наконечник стріли, аналогічні йому знайдені у складі сагайдачного набору в похованні кінця XIII ст. біля с. Дубовики (Шалобудов 2012, с. 99-100). За визначенням автора цієї роботи наконечник належить до типу VXI за Г. О. Федоровим-Давидовим, котрі розповсюдились степами України після монгольської навали. А ось встановити етнічну атрибуцію поховання, нажаль, за браком джерел інформації, неможливо.

Чорноглазове, група 4, курган 10, основне поховання № 1. Досліджено експедицією ДГУ у 1985 р. Опубліковано В. М. Шалобудовим у 2012 р. Могила прямокутної форми розмірами 2.5 на 0.65, орієнтована північний схід-південний захід. На дні, встановленому, на глибині 0.9 м містилася масивна дубова колода розмірами 2.35 на 0.55 м і висотою 0.3 м. Скелет дорослої людини зруйнований під час пограбування. За збереженим хребтом і окремими кістками, орієнтація відновлюється як північ-північний схід, що найбільш близько до типу поховання ДІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. Інвентар включав ніж із вузьким лезом завдовжки 23 см, що

лежав біля правої гомілкової кістки. У заповненні знайдено шматочки берести, пофарбованої в червоний колір, фрагменти шкіри від взуття зі слідами мідних оксидів і залізне руків'я шаблі (Рис. 41). В. М. Шалобудов за аналогією похованню, відкритому біля с. Дмухайлівка та датованому за джучидськими монетами 80-ми рр. XIV ст. відносить і цю пам'ятку до цього часу (Шалобудов 2012, с. 103). Для етнічної атрибуції бракує інформації.

Благодатне, група 6, курган 3, основне поховання № 1. Виявлено експедицією ДГУ у 1986 р. та опубліковане В. М. Шалобудовим у 2012 р.. Пограбоване в давнину. Початковий діаметр насипу визначається ровиком діаметром 9,5 м, шириною вгорі 0,7 м і глибиною 0,5 м. У центрі підкурбанного майданчика знаходилася прямокутна могила розмірами 2,5 x 1,2 м і глибиною 0,3 м, орієнтована схід-захід. Скелет чоловіка зруйновано, кістки переміщено під південну стінку, що унеможливило визначення типу поховання. З інвентарю збереглися: бронзова пряжка із втраченим язичком, кресало овальної форми, два залізні портупейні кільця, кістяний гудзик-застібка і фрагмент бронзової пластини. Для датування поховання В. М. Шалобудов залучає дволезвийне укорочено-овальне кресало (Шалобудов 2012, с. 103-104). Схожі кресала А. В. Євглевський виділяє у II відділ, 3-й варіант і відзначає пік їхнього побутування на XIII - XIV ст. (Євглевский 2000, с. 183-188). Через пограбування, нажаль, етнічний образ похованого не реконструюється.

Там само **в кургані 4 досліджено впускне поховання № 2.** На глибині 0.3 м зафіксовано могилу розмірами 2.3 x 1.4 м, глибиною 1.5 м орієнтовану схід-захід, її заповнював затічний ґрунт, у якому зустрічалися уламки плах перекриття. Скелет похованого чоловіка не порушений, за винятком черепа, що лежав на грудях. Положення - витягнуте на спині, орієнтація східна. У північно-західному кутку могили покладено кінцівку і хребці коня, що найбільш нагадує тип ГП за Г. О. Федоровим-Давидовим. З інвентарю збереглися кістяна петля від сагайдака і два черешкові асиметрично-ромбічні

наконечники стріл. В. М. Шалобудов відзначає, що східна орієнтація скелета і стріли сагайдачного набору характерні для половецьких пам'яток монгольського часу, тож небіжчик може бути приналежним до цієї етнічної групи (Шалобудов 2012, с. 105). За визначенням автора цієї роботи наконечники стріл можуть належати до типу ВХІ за Г. О. Федоровим-Давидовим – поширені у період Улусу Джучі.

Грушівка, Дніпропетровської області. Два поховання у двох різних курганах досліджені тут Д. Т. Березовцем у 1953 р., коли він проводив розкопки 13 курганів у цьому районі. Сам дослідник визначає їх як поховання середньовічних кочовиків без певної атрибуції, але М. В. Єльников у своїй оглядовій статті атрибутує їх саме як золотоординські, хоча і не приводить аргументів чому саме (Ельников, 2015).

Курган 8, поховання 3. Поховання було впускним у курган попередніх епох. Похований покладений у довгій прямокутній ґрунтовій ямі розмірами 2.2 на 0.8 м і глибиною 1.1 м. Небіжчик був покладений в довбану колоду, котра була покрита лубом. Кістяк у випростаному положенні, головою на захід – тип поховання АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Біля голови знаходилося по сережці з тонкого бронзового дроту, на який нанизані кульки з дутого тонкого скла. Біля кисті правої руки залізний ніж з ручкою з дерева, біля гомілки лівої ноги знаходився берестяний сагайдак, в якому були три залізні наконечники стріл та один кістяний. Сагайдак мав трапецієвидну форму, що розширялась у верхній частині, біля нього також було виявлено кілька залізних кілець.

На сагайдаку лежало залізне стремено з широкою нижньою частиною, інше таке саме стремено було у ногах небіжчика, на них були також м'які чоботи від яких залишились нижні частини халяв, нижня частина з швом посередині та вузьким загнутим до гори носком. Підошов у чоботах не було (Березовець 1961, с. 60).

Нажаль, ілюстрації до стрепен відсутні але наявні фото наконечників стріл, які у цьому випадку можуть бути датуючими (Рис. 42). Один з наконечників, за атрибуцією автора цієї роботи, належить до типу ВХІІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, котрий розповсюдився українськими степами тільки з монгольською навалою, тож впевнено визначає поховання періодом Улусу Джучі. Проте, етнічна атрибуція у цьому випадку досить складна бо тип поховання не зовсім типовий для «місцевого» для цього регіону половецького населення, а скоріш відповідає печенізьсько-торчеській етнічній групі. Але, основуючись тільки на цьому факті робити «етнічні» висновки не видається можливим.

Поховання в іншому кургані біля цього населеного пункту буде охарактеризовано і наступних розділах.

Кут, Дніпропетровська область. Два впускних поховання в двох різних курганах епохи бронзи досліджені Д. Т. Березовцем протягом 1951-1952 рр. під час розкопок курганного могильника. Автор розкопок визначає поховання як приналежні до середньовічних кочівників без чіткої атрибуції. Її надає М. В. Єльников у своїй оглядовій статті, перелічуючи поховальний інвентар (Ельников 2015, с. 497).

Курган 10, поховання 2. Впускне в центр кургану та знаходилося на глибині 1.4 м. Небіжчик лежав у ящику з тонких дощечок, обтягнутих зовні корою. Поперек ящика були покладені сім вузьких та тонких дошок. Під шийними хребцями кістяка бокові планки сходились кутом, а з другого боку ящик закінчувався планкою, що, за припущенням автора розкопок могло символізувати човен. Голова небіжчика знаходилась за межами ящика. Під черепом зберіглися залишки тонкою та густої вовняної тканини, що була згорнута в кілька рядів, під тканину були підкладені дерев'яні планки. Кістяк лежав у випростаному становищі, з орієнтацією на північ.

Біля плечової кістки правої руки знаходились великі залізні ножиці, під кистю лівої руки – кругле бронзове дзеркало діаметром 7.9 см. Біля скронь виявлені дві бронзові сережки, під черепом – бронзове дротяне кільце. На правій стегновій кістці лежав залізний ніж з дерев'яною ручкою, біля ступні правої ноги – сильно окислений предмет з бронзи – за припущенням автора розкопок це міг бути наколінник. На ногах небіжчика були шкіряні чоботи. Від ступні до колін зберіглися залишки товстої вовняної тканини типу повсті. Безпосередньо над кістяком у засипці могили лежали залізні двосоставні вудила.

Лице похованого було закрито тканиною по типу парчі з золотими нитками, що йшли в одному напрямі. Тканина закривала частину тім'я, лоб, очі та спускалась до рота (Березовець 1960, с. 60).

Нажаль, проілюстровані були лише три предмета інвентарю – ніж, ножиці та дзеркало (Рис. 43). Датуючими предметами могли, у цьому випадку бути ножиці та дзеркало, але, за інтерпретацією автора цієї роботи, ножиці належать до типу II за Г. О. Федоровим-Давидовим – шарнірні, з відігнутими скобами, котрий був поширений з IX-X ст. та був дуже розповсюджений територіально, тож не дає вузької дати. Дзеркало ж, найбільш схоже на тип АII за Г. О. Федоровим-Давидовим і також не має короткого періоду побуту. Отже, предмети інвентарю не можуть допомогти нам з атрибуцією пам'ятки.

За типом, це поховання може належати до ДІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, котрий вже був згаданий у цій роботі. Цей тип розповсюдився степами України саме з монгольською навалою, тож за цією ознакою поховання можна віднести до середини XIII – XIV ст.

Що ж до етнічних визначень, їх можна зробити за наявністю в похованні дзеркала. Такі дзеркала були розповсюджені саме серед носіїв половецької етнічної групи, в тому числі до монгольської навали. Широке розповсюдження дзеркал серед кочового населення степів України почалось саме після приходу

монголів на ці землі, проте вони налічували широкий ряд типів, жоден з котрих не підходить під згаданий артефакт. Тому, можна припустити належність небіжчика до половецької етнічної групи.

Курган 26, поховання 2. Знаходилось у центрі кургану, в прямокутній ямі розмірами 2.3 на 1.1 м та глибиною 1.4 м від сучасної поверхні, з орієнтацією зі сходу на захід, в своєрідній споруді у вигляді плетеного з берести короба розмірами 1.7 на 0.7 м. Зверху короб перекритий поперечними тонкими дошками, під якими була парча з синіми квітками. Усе тіло небіжчика було повністю покрито цією тканиною. Дно короба, як і могильної ями було встилено очеретом або рогозою.

Похований був у випростаному стані, черепом на захід, що відповідає типу АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. В ногах знаходився перевернутий великий залізний казан з опуклим дном і прямими стінками, діаметром 0.5 м та висотою 0.25 м. Під казаном були два залізних стремена з широкою овальною нижньою частиною але у дуже поганому стані. На лівому плечі лежало кругле бронзове дзеркало полірованою частиною вниз. Діаметр – 7.8 см, на зворотній стороні дзеркала по краю шов бортик шириною 5 мм, на відстані 1 см від нього, а також на відстані 7 мм від центра йшли два концентричних рельєфних кола. Між цими колами містились зображення чотирьох птахів, що летять один за одним. На тій же стороні є куфічні написи. Дещо нижче дзеркала було свинцеве пряслице. Біля обох скронь виявлено по одній підвісці чотирикутної форми з безкольорового скла в бронзовій оправі. Навколо черепа та на ньому були білі плями. Під нижньою щелепою знаходились шматки бронзового дроту, плоского з одного боку та опуклого з іншого, що був зігнутий. З правого боку від кістяка, біля ребер, виявлені ножиці з штифтом у поганому стані. Нижче від них виявлена велика скляна чорна с білими прожилками намістина, а на грудині лежав срібний круглий предмет, схожий на монету, з припаяним для нитки вушком. Також, в могильній ямі над кістяком – 0.7 м вище від нього, був знайдений кінський

череп але відношення його до поховання під питанням (Березовець 1960, с. 72).

Найбільш датуючим предметом інвентаря в цьому похованні безумовно є дзеркало з зображенням чотирьох птахів, котрі летять один за одним, що найбільш близько до типу КІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. Такі дзеркала з'являються тільки з приходом Улусу Джучі на ці землі. А ось етнічна атрибуція ускладнена. За сукупністю типу поховання та інвентарю, нажаль, провести її неможливо.

Чугуно-Крепинка. Курган 4, поховання 1. В центральній частині кургану на глибині 0.3-0.5 м простежена округла в плані накидка з плит піщаника.

Під насипом у центрі було виявлено єдине в кургані поховання кочовика. Могильна яма в плані мала форму неправильного прямокутника 2.57 на 1.13 м, орієнтована по лінії захід-схід. На глибині 0.94 - 1.4 м знаходилося просіле перекриття з плит піщаника. На дні, на глибині 1.62 м, витягнуто на спині лежав кістяк дорослої людини, головою на захід та лицем на південь, тип поховання АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. Ліва рука була витягнута вздовж тулуба, а права зігнута у лікті. На північ від лівої руки були виявлені вудила та стремено. Між лівим передпліччям та грудиною знаходився залізний ніж, а на груді бронзова підвіска-застібка. На правій стегновій кістці лежав залізний наконечник стріли, а вздовж правої ноги виявлені кістяні накладки з орнаментом. Під кістяком простежений настил з повздовжньо покладених тонких дошок з зазорами між ними (Рис. 44).

О. В. Євглевський так характеризує інвентар: двускладні вудила чотирьохкутні в перерізі з невеликими кільцями типу ГІ за Г. О. Федоровим-Давидовим; стремено арочної форми з вузькою прямою підніжкою типу ГІ; залізний черешковий наконечник стріли у вигляді лопаточки типу ВІХ; черешковий ніж підтрикутний в перерізі з горбатою спинкою; кістяні накладки

колчану з круглими скрізними отворами; кістяна петля з одним великим овальної форми отвором у центрі та невеликими круглими, типу AIV; бронзова підвіска-застібка у вигляді шарику з петелькою (Евглевский 1992, с. 108).

Атрибуція цієї пам'ятки як приналежної до періоду середини XIII – XIV ст. відбулась завдяки наконечнику стріли ВІХ, котрий з'явився на цій території тільки після монгольської навали, а ось етнічні визначення за браком потрібної інформації провести неможливо.

Полкове. Курган 3, поховання 3. З похованням кочовика, пов'язана кам'яна огорожа овальної в плані форми – 14x11.5 м по зовнішньому діаметру та 10x8.5 м по внутрішньому, витягнута по лінії північ-південь. Огорожа, що складалась з накиданих уламків граніту та піщаника, своєю основою залягала на глибині – 0.7-0.8 м. Серед каміння зустрічаються кістки тварин, а у південній частині кільця під камінням на глибині 0.6 м виявлено стремено арочної форми типу ЕП за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Поховання виявлено в центрі кургану. Воно було пограбовано у давнину, тому конструкція могили частково порушена. Частина, що зберіглася, представляла вузьку прямокутну яму у дна, довжиною 2.5 м та шириною 0.75 м, орієнтовану з північного сходу на південний захід. Вздовж довгих сторін на висоті 45 см від дна створені невеликі сходинки шириною до 0.25 м. Могила майже до самого дна була заповнена уламками каміння. В заповненні зустрічались кістки коня, фрагменти деревини та частина предметів поховального інвентаря, які були утрачені грабіжниками. Серед них виявлені: фрагменти прикрас жіночого головного убору у вигляді «рогів», два дзвіночка та кістяна накладка. На дні могили, яке було на глибині 1.87 м, на трьох повздовжніх дошках довжиною до 45 та шириною 5 см, котрі були розташовані у центрі могили з проміжками 15-18 см, витягнуто на спині та головою на північний схід лежав кістяк жінки. В північно-східному куті ями був виявлений белемніт. У ногах, в південному кутку ями, знаходився

невеликий мідний казан, з ребрами великої тварини в середині, тип поховання встановити дуже складно (Рис. 45).

О. В. Євглевський так характеризує інвентар: фрагмент гладкої кістяної накладки з круглим отвором; ніж с довгим вузьким лезом; клепаний мідний казан поганого стану збереження, висота 16 см, а діаметр 20.5 см; два маленьких срібних дзвіночка; напівкруглі випуклі прикрашені бронзові пластини; фрагменти тонких нашивних бронзових пластин з прямими краями; фрагменти двох нашивних розеток з тонких бронзових пластин, що покриті позолоченою фольгою; круглий кістяний гудзик; (Євглевський 1992, с. 108-110).

Дослідник, судячи з усього, відносить поховання до періоду Улусу Джучі завдяки стременам типу ЕП, хоча у Г. О. Федорова-Давидова, до класифікації котрого звертається вчений, такі стремена не відносяться до тих, що поширились тільки з приходом монголів. Проте, фрагмент жіночої прикраси у вигляді «рогів», скоріш за все є частиною головного убору бокка, котрий, безсумнівно є маркером та датує цю пам'ятку, не даючи проте, підстав для визначення етнічної атрибуції.

Житенко. Курган 5, поховання 2. В паханому слою та дещо нижче від нього на глибині 0.4 м від реперу знаходилась рідка вимостка з мілкого каміння. Розмір вимостки 8 на 9 м.

Поховання виявлено в центрі кургану. Поховальна конструкція була прямокутної в плані форми та складалась з уступу та підбою, що був влаштований в південній стінці могили. Сходинка, що різко знижувалась до підбою, мала ширину від 0.35 до 0.55 м. На ній знаходився цілий остов коня, орієнтований на південний захід. Біля ребер було виявлено стремено. Дно могили знаходилось на глибині 1.76 м. На ньому лежав витягнуто на спині кістяк чоловіка, головою на схід та лицем на південь. Біля кисті правої руки були кресало та фрагмент вудил, кістяні накладки на колчан знаходились

вздовж правої руки, ніж біля тазу, залізний наконечник стріли біля правого плеча та срібна сережка під лівою скронею. Тип поховання досить оригінальний та за відділом відноситься до Г за Г. О. Федоровим-Давидовим, проте точної аналогії типу поховання не зафіксовано (Рис. 46).

Опис інвентарю за О. В. Євглевським: стремено яйцеподібної форми з овальною в плані підніжкою, шириною 3.6 см, тип ГІV за Г. О. Федоровим-Давидовим; фрагмент двосоставних вудил з невеликим круглим кільцем, тип ГІ; Підпружна залізна кругла пряжка типу ІІА-ІІІ; залізний черешковий наконечник стріли – ВІХ; кістяна петля від колчану з одним великим овальним отвором в центрі та шістьма круглими, тип АІV; кістяні гладкі та дугоподібні в перерізі накладки на колчан з круглими отворами; черешковий ніж, трикутний в перерізі; срібна сережка – тип 1 за Г. О. Федоровим-Давидовим; (Євглевский 1992, с. 110-111).

У цьому випадку атрибуція поховання періодом Улусу Джучі відбулась завдяки наконечнику стріли типу ВХІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, котрі розповсюдились в українських степах з приходом монголів, а ось для етнічних інтерпретацій в нас замало даних.

Огородне (Мічуріно). Курган 4, поховання 5. Впускне поховання виявлено в 3.2 м на південний схід від центру та було створено на глибині 1.06 м у прямокутній ямі. На дні знаходилось ґратчасте гробовище, на котрому у випростаному стані лежав кістяк людини, головою на схід. На черепі небіжчика автором розкопок зафіксовані сліди шабельних ударів. Біля кісток рук знаходився уламок клинку шаблі. Під черепом лежала круглий бронзовий гудзик у вигляді бубенцю. У лівої руки виявлений фрагмент виробу з золота, а в ногах лежала верхня щелепа вівці. Над похованням, перекриваючи його північну частину, на глибині 0.9 м від реперу були виявлені кістки коня – череп та кінцівки, вичленовані по колінні суглоби, головою на захід. Кістки коня лежали на настилі з п'яти повздовжніх плашок, дещо похилених в бік поховання. Біля кісток коня виявлені уламки вудил, стремено та підпружна

пряжка (Рис. 47) . Тип поховання автором цієї роботи визначається як ГІ за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Опис інвентарю за О. В. Євглевським: стремено арочної форми з вузькою прямою вгнутою всередину підніжкою, шириною 3.5 см, тип ЕІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим; підпружна пряжка овальної форми, тип ІІА-ІІІ; бронзовий гудзик у вигляді бубенця; (Євглевский 1992, с. 112).

Автор публікації відносить поховання до джучидського за наявності стремени типу ЕІІ, котрі відомі в пам'ятках XIV ст. Етнічна атрибуція може бути виконана за наявності в похованні ґратчастого гробовища, котре маркує носіїв половецької етнічної групи.

Шахтарськ. Курган 8, поховання 8. Поховання було впущено в південно-східну частину кургану та перекривалось зольником та камінням. Під кам'яним закладом, на збитому з дошок без зазорів гробовищі лежав витягнуто на спині кістяк людини, головою на північний захід. Кисть правої руки знаходилась на тазі, а ліва була витягнута вздовж тіла. На північ від небіжчика, частково на дошках гробовища лежали кінцівки коня, відчленовані по колінні суглоби, орієнтовані на північний захід, що найбільш нагадує тип БІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. Разом з конем були виявлені фрагменти вудил, пару стремени, підпружні пряжки та кільця. Зліва від тазу небіжчика знаходились срібна монета та залізне кільце, таке саме кільце було виявлено і справа під тазом. Поруч з стегном лівої ноги були ніж та кресало (Рис. 48).

Характеристика інвентарю за О. В. Євглевським: стремени арочної форми з вузькою пласкою підніжкою, тип ГІ за Г. О. Федоровим-Давидовим; дві залізних підпружних та чотирикутних в перерізі пряжки; фрагмент залізного черешкового наконечника стріли, пласкої в перерізі; черешковий трикутний в перерізі ніж; дволезвийне овальної форми кресало з овальною прорізью, тип АІІ; залізна кована бляха полусферичної форми, тип АІ; дирхем хана Узбека (1312-1342 рр.) (Євглевский 1992, с. 112-113), який, безумовно

датує поховання але, нажаль, разом з іншими відомими факторами не дає підстав для етнічної атрибуції.

Курганний могильник біля с. Самойлово Донецької області. Розкопувався в 1970-80-их рр. Новобудівними експедиціями Інституту археології АН України та Новоазовською експедицією але матеріали з нього тільки частково були опубліковані. Остаточне введення в науковий обіг матеріалів цих робіт було здійснено М. Л. Швецовим у статті 2003 р.

Нас, у цьому могильнику цікавить впускне поховання 2 кургану 2. Знаходилося в центрі кургану та зафіксовано на глибині 0.9 м від реперу. Опудало коня але з наявністю частини хребців, лежало в анатомічному порядку в орієнтації схід-захід, черепом на південний захід. Під ним знаходилося два дерев'яних колеса від повозки, в одному з колес зберіглося 12 спиць (Швецов 2003, с. 244).

Під колесами, на глибині 1.7 м від реперу, в ґратчастому гробовищі знаходилося поховання чоловіка у випростаному положенні, головою на північний схід. Біля голови справа був виявлений шолом, а на тіло небіжчика була надягнута сорочка та шовковий халат з парчовим поясом та кольчуга. Зліва вздовж руки знаходилася шабля у руків'я якої та під нею були виявлені залишки берестяного колчану. Ще нижче були наконечники стріл та залізна пряжка. З правої сторони, нижче тазу виявлені залізний ніж та кресало, а у ніг великий червоноглиняний глек, а зліва від них ворварка та залізна пряжка. Тип поховання автором цієї роботи визначається як ГІ за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Характеристика інвентарю від М. Л. Швецова: залізний конічний шолом з забралом, тип V за Г. О. Федоровим-Давидовим; залишки тканини від сорочки з коміром; шматки шовкового халату з срібними фольговими нашивками на рукавах; залізна кольчуга; однолезвійна шабля, слабо вигнута. Піхви, овальні в перерізі, дерев'яні з залізною оковкою, зберіглися частково;

наконечники стріл – 9 артефактів, з яких 5 бронебійних ромбовидних в перерізі, ще 3 подібних але підквадратних в перерізі та один дворогий зрізень; залізна пряжка з язичком від колчану; два залізних ножа; кресало; червоноглиняний глек – ойнохоєподібний з коротким та широким горлом, тулуб прикрашений в широкій частині невеликим виділенням валиком; кістяний гудзик – ворварка, частина сідла; залізна поясна пряжка; залізна збруйна пряжка підквадратної форми; залізна пряжка округлої форми; фрагмент золототканого поясу; (Швецов 2003, с. 244).

М. Л. Швецов характеризує поховання, доходить висновку, що небіжчик був воїном – представником важкої кінноти та, в першу чергу завдяки наявності в похованні дворогого зрізня, датує поховання періодом Улусу Джучі. Також дослідник зазначає, що цьому періоду не суперечить наявність кольчуги та золототканого поясу, котрий має аналогію в похованні Чингульського кургану. Ґратчасте гробовище та деталі повозки вказують на приналежність небіжчика до половецької етнічної групи (Швецов 2003, с. 244).

В 2011 р. експедицією Донецького краєзнавчого музею було досліджено групу курганів, котра отримала назву **Попов Яр-2**, публікація авторів розкопок, присвячена цій курганній групі вийшла у 2013 р. Нас у цій групі цікавлять одне впускне поховання **3 кургану 5**.

Поховання було влаштоване у ґрунтовій ямі підбійного типу. Конструкція складалася з вхідної ями майже прямокутної форми з плавно заокругленими кутами. Її довжина становила 2.0–2.15 м, орієнтація — по осі схід–захід. У північній частині ями влаштовано сходинку шириною 0.3–0.5 м з плоским дном, яка різко спадала в поховальну камеру на глибину 0.12 м. Камера також мала майже прямокутну форму із заокругленими кутами, рівним дном, розмірами 0.77–0.88 на 2.28 м. Стінки підбою були склепінчасті по периметру.

Перекриття складалося з поперечних дерев'яних дощок, фрагменти яких збереглися на глибині 0.84–0.87 м. Найширша дошка мала приблизно 17 см у ширину. У західній частині виявлено ще одну дошку шириною 8 см, укладену по діагоналі. Вхід до камери в західній частині перекривався половиною дерев'яного колеса, яке спиралося ободом на сходинок, а маточиною — на склепіння підбою. З колеса збереглися чотири спиці завдовжки до 45 см та маточина.

На глибині 0.43–0.47 м від сучасної поверхні було зафіксовано два камені, які частково перекривали північно-західний край вхідної ями. На дні камери, на дерев'яному ґратчастому гробовищі, лежав жіночий кістяк у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Права рука простягнута вздовж тіла, кисть лежала на рамі гробовища; ліва — відведена до північної стінки, також витягнута. Ноги випрямлені, ступні зведені. Під рештками скелета, особливо під лівою частиною таза, виявлено шар жовтого тлену завтовшки 1–2 мм, ймовірно, від одягу. Під ним, на дошках гробовища, простежено тлен зелено-бурого кольору. Тип поховання відповідає AVII за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова (Полідовіч, Усачук 2013, с. 69-70).

Між головою і лівим плечем, частково під кістками, знайдено залізну шийку гривню з кінцями, оберненими назовні. Біля верхньої частини лівої стегнової кістки виявлено масивне світлометалеве кільце. Під черепом, біля правої скроні, — скронева підвіска зі світлого металу. Трохи вище кільця збереглися залишки прикраси яскраво-червоного кольору завширшки 6 см. У ділянці шийки знайдено бронзову прикрасу.

Гробовище являло собою дерев'яну прямокутну раму, до якої знизу було прикріплено 10 поперечних дощок завширшки 8–10 см і завтовшки близько 1.0–1.5 см. На південному боці другої та шостої згори дощок виявлено пази, куди ті були вставлені.

Інвентар, за описом авторів розкопок, включає: шийну гривню - виготовлену з залізного крученого прута майже квадратного перерізу, погано збережену, з втраченими, ймовірно прямими кінцями; відноситься до типу II за Г. О. Федоровим-Давидовим, датується кінцем XII — початком XIII ст.; Скренеу підвіску — у вигляді незамкнутого дротяного кільця, тип I за Федоровим-Давидовим; Перстень — дротяний, з кінцями, що заходять один в одного, тип XII.; Бронзову сережку — у формі знака питання, з тонкого дротяного стрижня, що переходить у незамкнуте кільце, обвитого тонким дротом; збережена довжина — 1,8 см, тип VI за Федоровим-Давидовим. (Полідовіч, Усачук 2013, с. 69-70).

Попри те, що автори називають поховання просто загальним терміном — середньовічне, сережка типу VI чітко датує цей комплекс періодом Улусу Джучі, а шийне гривня свідчить про належність небіжчика до половецької етнічної групи.

В 1901 р. Є. П. Трефільєв під час так званої археологічної «екскурсії» розкопав, в тому числі, ряд курганів біля **с. Нижня Дуванка**. Звіт з цих розкопок увійшов до матеріалів 12 Археологічного з'їзду в Харкові.

У цій курганній групі було наявно 8 курганів, кожен з яких був розкопаний дослідником. В шести курганах досліджено єдине основне поховання, в одному було три небіжчика та ще в одному два. Курган номер 2 виділявся тим, що небіжчик лежав в колоді з дубу, що була накрита повздовжніми дошками, в кургані номер 3 було гробовище з бокових та верхньої дошок, а в інших випадках було наявне тільки верхнє перекриття могили повздовжніми або поперечними дошками. Усі поховані були у випростаному становищі, головою на схід, що характеризується типом VI за Г. О. Федоровим-Давидовим. В трьох похованнях, в курганах під номерами 2, 3 та 4 були виявлені бронзові дзеркала, за визначенням автора цієї роботи вони належать до типів CI та TI за Г. О. Федоровим-Давидовим (Рис. 49).

Цікавою деталлю є те, що в кургані 3 знаходився кістяк жінки, а на північ на південь від неї на відстані 0.8 м були покладені два дитячих кістяка, інвентар цих поховань складався з овечих астрагалів, половинки раковини Уніо та срібних сережок у вигляді знаку питання.

Курган номер 4 також виділявся тим, що на похованні чоловіка, зверху лежав кістяк дитини у такому ж положенні (Трефільєв 1905, с. 141-144).

Нажаль, окрім загального визначення, що характерними для усієї групи курганів є знахідки сережок у вигляді знаку питання – тип VI за Г. О. Федоровим-Давидовим та дзеркал автор розкопок не уточнює в яких саме курганах, окрім 2, 3 та 4 вони були зроблені. Тож, за наявним інвентарем, з впевненістю можна віднести до періоду Улусу Джучі названі кургани, а що інших п'яти з цієї групи, залишається тільки здогадуватись. Також, особливо враховуючи незвичне розташування пам'ятки – лісостепова зона, можна зробити припущення що курганну групу залишила компактна та моноетнічна група населення, проте, для більш розлогих висновків бракує матеріалів.

Слід зазначити, що у даному підрозділі не висвітлений ряд поховань, котрі мають чітку етнічну атрибуцію та належать до періоду Улусу Джучі, наприклад до таких відноситься знамените поховання в Чингульському кургані, котре асоціюється з носієм половецької етнічної групи. Усі такі поховання були або будуть детально охарактеризовані в інших розділах, в тому числі з етнічною атрибуцією.

Отже, у цьому розділі був охарактеризований широкий ряд поховань кочовиків, котрі можна визначити певними хронологічними рамками, а саме серединою XIII – XIV ст. Ця характеристика, окрім необхідного для будь яких висновків, загального опису пам'ятки, містила припущення автора з приводу етнічної приналежності похованих, в деяких випадках ці припущення співпадали з думками авторів розкопок або публікацій пам'яток, а інколи ні. В ряді випадків, такий аналіз в цій роботі відбувся вперше.

В цьому розділі також були висвітлені артефакти, що мають чітку етнічну виразність та наявність їх у похованні може маркувати певні етнічні групи середньовічних кочовиків. До таких об'єктів належать: вудила без перегину, срібні віті гривни, двоколісні повозки «арби» та бокка.

Загалом ми бачимо дві «місцеві» етнічні групи – печенізьсько-торчеська для правобережжя р. Інгулець та половецька для лівобережжя тієї ж річки, котрі нікуди не ділись після монгольського вторгнення, а більшою частиною залишились кочувати в «своїх» регіонах. Підтвердження існування цих груп на проміжку з середини XIII – XIV ст. ми бачимо і у цій роботі.

Також, з аналізу пам'яток визначаються прийдешні або переміщені після монгольської навали етнічні групи кочового населення. Це стосується Чорних Клобуків, котрих монголи, захопивши їх території, переселили частково у Поволжжя, а частково у Північно-Західне Причорномор'я. Також, в основному, на території лівобережжя р. Інгулець фіксуються окремі групи населення, котрі можуть асоціюватися з монголами або, зважаючи на їх нечисленність, з прийдешніми з монголами з степів Середньої Азії етнічними групами кочовиків, що відтепер також кочували українськими степами. Таке етнічне розмаїття, з складною фіксацією мінливих у часі типів поховань та аналізом інвентарю, звісно, потребує подальших досліджень задля виявлення більш сучасних та характеризуючих саме українські степи факторів за якими ми можемо впевнено фіксувати певну етнічну групу за допомогою археології.

РОЗДІЛ 3. АРТИКУЛЯЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ, СТАТУСОВОЇ, РЕГІОНАЛЬНОЇ ТА СПОТВОРЕНОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЛЕННЯ СТЕПУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ УЛУСУ ДЖУЧІ

Для аналізу у цій роботі були відібрані перелічені вище типи ідентичностей тому що вони, як правило, відображаються у масовому археологічному матеріалі, що пов'язаний з повсякденною культурою та щоденними справами кочовиків Улусу Джучі, саме тому, для археолога, задача їх реконструкції стає більш реальною.

3.1 Регіональна ідентичність печенігів-торків та половців середині XIII-XIV ст.

Питання регіональної ідентичності в контексті історії кочовиків середини XIII – XIV ст. складне та дискусійне. В ньому, як і багатьох інших, що стосуються цього періоду відчутний брак джерел. Також, це був період, коли більш менш усталені за попередні століття кордони були порушені монгольською навалою, котра окрім зміни політичної мапи світу спричинила масові етнічні міграції та зміни. Деякі з них відбувались у процесі бойових дій, а деякі унаслідок політики монголів та захоплених ними територіях. Звісно, це стосувалось і підкорених ними номадів, що кочували степами України у цей час. Тож, у цьому підрозділі буде здійснена спроба за археологічними джерелами, що представлені курганными похованнями, віднайти приклади регіональної ідентичності у цей буремний історичний період.

Першим регіоном який можна виділити у цьому підрозділі є Північно-Західне Причорномор'я, в цій роботі буде розглянута та його частина, що лежить у кордонах сучасної України, тож західна частина регіону буде обмежена саме ним, південна Чорним морем, північна кордоном степу та лісостепу, а східна р. Інгулець.

У досліджуваний період – середина XIII – XIV ст. – на території сучасної України сформувалася складна й виняткова історична ситуація. Ще на межі IX–X ст. печеніги, зазнавши поразки від огузів, змушені були залишити свої попередні землі та переселитися в українські степи, витіснивши звідти угрів. Уже в середині X ст. вони стали вагомим гравцем у геополітиці регіону, здійснюючи систематичні набіги на Хозарський каганат. Як зазначає візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний, саме союз із печенігами гарантував безпеку Візантії, оскільки ті постійно загрожували її ворогам – болгарам, уграм і русам (Немировський, 2021).

Перші князі Русі також були змушені шукати порозуміння з печенігами, аби забезпечити собі безпеку під час воєнних кампаній. Так, князь Ігор у 944 р. уклав з ними союз для спільного походу на Константинополь. Святослав Ігорович безперешкодно проходив через їхні землі, воюючи проти хозар. Однак згодом стосунки між Руссю та печенігами загострилися: у 968 р. вони обложили Київ, змусивши Святослава терміново повернутися з Балкан, а 972 р. влаштували засідку на дніпровських порогах, у якій князь загинув.

Період князювання Володимира Святославича ознаменувався особливою активністю кочовиків – саме тоді Русь зазнала нападів у 993, 996 та 997 рр. У відповідь Володимир, а згодом і Ярослав Мудрий, почали реалізовувати стратегію оборони, зводячи прикордонні укріплення – сторожові фортеці та Змієві вали. Ці заходи дали результат: у 1036 р. Ярослав завдав печенігам нищівної поразки, після чого загроза з їх боку остаточно зникла (Немировський, 2021).

Під тиском половців у ці ж часи до українських степів перемістилися гузи (торки), які витіснили залишки печенігів до Північно-Західного Причорномор'я. Унаслідок цього саме Візантія опинилася під ударом, довго не спроможна ефективно протистояти їхнім нападам. Лише завдяки союзу з половцями, підкупленими імперією, у 1091 р. печеніги зазнали нищівної поразки. Частину з них було знищено, інші – розсіялися. Деякі роди

залишилися на землях Русі під її патронатом, зокрема на Пороссі, увійшовши до спільноти Чорних Клобуків, про яких ще йтиметься далі.

Джерела свідчать, що вже у XII ст. печеніги перестають існувати як окрема етнічна спільнота: одні асимілювалися серед балканських народів, інші оселилися в Угорщині, де їх згадують аж до кінця століття. Проте постає важливе питання: що сталося з тією частиною печенігів, яка залишилася в Північно-Західному Причорномор'ї й не пішла ні до Візантії, ні до Угорщини, а залишилася на місці?

Чи справді твердження про зникнення печенігів як народу є цілковито справедливим? Чи, можливо, окремі групи змогли зберегти свою ідентичність, культурну спадковість і традиції навіть після монгольського вторгнення, аж до середини XIV ст.? Це могло б свідчити про існування в регіоні особливої форми ідентичності, унікальної в контексті інших земель.

Певну відповідь на ці питання можуть дати археологічні матеріали – насамперед курганні поховання. Як зазначалося в попередніх розділах, пам'ятки цієї категорії в регіоні прийнято відносити до печенізько-торчеської етнічної групи, що дозволяє окреслити межі збереження елементів їхньої матеріальної культури на цих теренах.

Тож, буде обґрунтованим проаналізувати тут поховання, які асоціюються з печенізьськими або печенізько-торчеськими, що виявлені за межами Північно-Західного Причорномор'я та ті, що виявлені в цьому регіоні але не належать до періоду Улусу Джучі.

Курган 3 2-ої курганної групи біля с. Великомихайлівка Дніпропетровської області. Курган був відкритий у 1983 р. експедицією Дніпропетровського університету та містив одне поховання, котре було опубліковано В. М. Шалобудовим у його статті (Шалобудов, Яремака 1985, с. 140).

Насип був майже повністю зруйнований розорюванням. На поверхні було розкидане каміння, що походило з облицювання насипу або з кільцевої крєпиди. Могила була витягнуто-овальна в плані, розмірами 1.8 на 0.8 м. У ній була похована дівчинка-підліток, котра лежала витягнуто на спині, черепом на захід. Інвентар був представлений срібною сережкою, скляними бусами, що входили до складу намиста, свинцевим важелем, що був покладений біля правого передпліччя та трьома бронзовими бубенцями, що лежали на кістках тазу, а також залишками залізних ножа та пряжки. Поховання супроводжувалось черепом та кінцівками коня, що лежали зліва по відношенню до людини. В роті у коня були виявлені вудила (Рис. 50).

Ось так автор публікації характеризує інвентар: сережка з круглої в перерізі срібної проволочки, що, за Г. О. Федоровим-Давидовим відноситься до типу I, котрий був широко територіально та хронологічно розповсюджений; Буси трьох основних типів: крупні кільцеподібні – 11 екземплярів, мілкі пірамідальні з скла печінково-червоного кольору – 3 екземпляри та такі ж, але з трьома жовтими плямами – 15 екземплярів; квадратна в перерізі фрагментована бусина печінково-червоного кольору з залишками жовтого орнаменту на одній з площин – такі бусини датуються X-XI ст.; усичено-конічний свинцевий важіль. Поле між основами розподілено на шість секторів, всередині котрих розміщено від однієї до трьох опуклих точки, по аналогіям, цей важіль також датується X-XI ст.; суцільнолиті бронзові бубенці грушеподібної форми з хрестоподібною проріззю та петлею та бронзовою горошиною всередині (Шалобудов, Яремака 1985, с. 140). За Г. О. Федоровим-Давидовим тип I групи I, що має широке розповсюдження в X-XI ст. Тож, цілком обґрунтовано поховання включається в такі самі хронологічні рамки. С. О. Плетньова включає поховання такого типу до I групи печенізьських пам'яток з датуванням X ст.

Курган 12, поховання 4 біля с. Плавні. Було відкрито під час Ізмаїльської новобудівної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1980 р.

під керівництвом А. В. Гудкової та за участі А. О. Добролюбського, Г. М. Тощєва, М. М. Фокєєва (Гудкова та ін., 1980). Поховання було згадано в праці А. О. Добролюбського 1986 року. Кургани, що містив поховання входить до так званої «Новосільської курганної групи», що була розташована на північній околиці с. Новосільське Ізмаїльського району Одеської області (у монографії А. О. Добролюбського та на позначках у місці зберігання артефактів з поховань, дані кургани значаться як розташовані біля с. Плавні, яке знаходиться по сусідству від с. Новосільського) (Добролюбський 1986, с. 99), що знаходиться у Північно-Західному Причорномор'ї – регіоні, що нас цікавить.

Поховання середньовічного кочовика знаходилось в 3 м. до північного сходу від центру, на глибині 0.7 м. Авторами розкопок приналежність похованого визначена як печенізьсько-торчеська. Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід та лицем на північ. Руки, дещо зігнуті в ліктях, кистями біля тазу. Ноги витягнуті паралельно. Зліва та вище від черепу знаходився череп коня, мордою на захід. В зубах коня були залізні удила. Біля лівого ліктя знайдені уламки виробів з заліза з залишками деревини. Кістяк був перекритий засипкою у котрій була знайдена кістка ноги коня.

Поховання теж було охарактеризовано у роботі А. О. Добролюбського (Добролюбський 1986, с. 99), який, використавши вже згадану тут класифікацію та періодизацію Г. О. Федорова-Давидова, визначив тип поховання як БХ та визначив його II періодом. При цьому Б означає кістяк людини, повернутого головою на захід, з кістками або остовом коня, а Х це поховання у широкій ямі де к півдню від похованого лежать череп та чотири ноги коня, розкладені в анатомічному порядку, черепом на захід.

Обряд поховання: Якщо характеристика поховання як того, що відноситься до відділу Б не визиває сумнівів, то з визначенням його типом Х автор цієї роботи не згоден. По перше на рисунці зі звіту чітко видно, що голова коня розташована на північ від похованого, а також у поховання

відсутні три ноги коня, яких і бракує для відтворення анатомічного порядку – шкури. Загалом, за обрядом поховання відноситься до типово печенізьських, саме завдяки місцю розташування черепу коня та західній орієнтації похованого.

Інвентар: У цьому випадку з детальною атрибуцією пам'ятки нам може допомогти інвентар. Якщо залізні уламки з залишками деревини не можуть бути проінтерпретовані по причині поганої збереженості то удила без перегину, знайдені у роті коня, є датуючим предметом. Складне питання пов'язане з таким типом вудил вже було підняте у цій роботі, тож спираючись на наведені там висновки дана пам'ятка, без додаткових аналізів, може бути датовано досить широко X-XIV ст., що досить типово для археології середньовічних кочовиків та підіймає проблему атрибуції таких пам'яток. Але, для нашого підрозділу та питання регіональної ідентичності важливо простежити унікальну збереженість печенізької етнічної групи на території Північно-Західного Причорномор'я аж до XIV ст., що нам допоможе зробити наступна пам'ятка.

У 1980 р. біля с. Вишневе, Одеської області під час Дунай-Дністровської експедиції ІА НАН УРСР було відкрито поховання 5 кургану за номером 54.

Це поховання було згадане у монографії А. О. Добролюбського 1986 р. але там, визначалась IX-XI ст. та відносились до печенізьсько-торчеського населення, завдяки визначеному дослідником типу поховання БІІ, за типологією Г. О. Федорова-Давидова (Добролюбский 1986, с. 100).

Більш детально ця пам'ятка була опублікована у 1998 р. у монографії Л. В. Субботіна, О. М. Дзиговського та А. С. Островерхова (Л. В. Субботін, О. М. Дзиговський, А. С. Островерхов 1998, с. 37).

Поховання було визначено як пізньокочівницьке. Могильна яма прямокутна, витягнута по лінії захід-схід. Похований лежав витягнуто на

спині, головою на захід. Кисть правої руки була повернута на стегно. Зліва від небіжчика були поховані голова та нижні частини ніг коня. Біля його голови були знайдені уламки невизначених залізних виробів, а у проміжку між кістками ніг, навпроти лівого стегна похованого, лежав залізний висячий замок з циліндричним корпусом. Судячи з усього, деякі його елементи були бронзові

Тож, автори останньої публікації не згодні з А. О. Добролюбським у встановленому ним періоді поховання та датуючи знайдений замок типом В за Б. О. Колчіним, котрий в свою чергу був розповсюджений у XIII – XIV ст. відносять пам'ятку до золотоординського періоду, враховуючи, що за самим А. О. Добролюбським печенізько-торчеський тип поховання зберігався у цьому регіоні дуже довго. (Л. В. Субботін, О. М. Дзиговський, А. С. Островерхов 1998, с. 37). Автор цієї роботи цілком згоден з висновками дослідників.

Ніде, окрім Північно-Західного Причорномор'я більш не зафіксовані поховання, що асоціюються з печенізько-торчеською етнічною групою, що датуються пізніше ніж XII ст. Факт наявності тут таких поховань робить цей регіон особливим. Чим був зумовлений такий стан речей? По-перше, звісно, історичними подіями, такими як витіснення половцями та київськими князями печенігів на цю територію. Але, наприклад, відповісти на питання чому деяка частина печенігів тут залишилась, в той час як більша їх частка попрямувала далі на захід де або була знищена або асимільована іншими народами майже неможливо – нам бракує історичних джерел з цього приводу. Іншим важливим фактором було те, що саме на цій території не було постійних кочівль половців – вони обмежувались р. Інгулець, чому є низка доказів, таких як розповсюдження половецьких кам'яних статуй – «баб». Хоча, існують як історичні так і археологічні свідчення перебування половців на цій території під час їх походів на захід, з'ясувати чому вони не створили тут своїх кочівль та формат їх відносин з вже місцевим для цього регіону печенізько-

торчеським населенням також неможливо. Принаймні свідоцтв про військові конфлікти в нас немає, тому можливо припустити якийсь рівень лояльності місцевого населення до переміщень половців їх регіоном. Тож, щоб відповісти на питання чому саме в Північно-Західному Причорномор'ї утворилась унікальна ситуація збереженості у часі певної етнічної групи наразі досить важко, потрібні додаткові історичні та археологічні дослідження.

Неабияку роль в історії Північно-Західного Причорномор'я грає і така етнічна група як **Чорні Клобуки** про яку вже йшлося в даній роботі. В контексті регіональної ідентичності цікавим буде простежити чи відбулись якісь зміни в житті Чорних Клобуків після їх насильного переміщення монголами у цей регіон з Поросся – лісостепоного регіону де кочовики печенізько-торчеського походження мешкали з XI ст.

Окрім наведених вже в цій роботі прикладів розберемо цікавлячі нас поховання у «рідному» регіоні Чорних Клобуків – Пороссі та поховання періоду Улусу Джучі на території Північно-Західного Причорномор'я.

Поховання кочовика з **кургану № 106 (261) біля с. Бурти** сучасної Київської області. Розкопано у 1891 р. М. Ю. Бранденбургом (Бранденбург, 1908). Поховання знайдено в одному з кількох курганів, розташованих групою в північній частині села, на березі пересохлої р. Кагарлик. Воно було здійснено в могилі, вирізаній у материка і прикритій зверху насипом, розміри ями: довжина 250 см, ширина 80 см, глибина 70 см. У могилі знаходилася дубова труна, збита великими - завдовжки 25 см, залізними милицями. На кришці труни лежав спис із вузьким гранованим пером і лійкоподібною тулією. Судячи з розміру могили, довжина древка списа дещо перевищувала 2 м. У труні виявлено погано збережений чоловічий кістяк, одягнений у кольчугу завдовжки близько 60 см з короткими рукавами. При похованому знайдено такі речі: шолом із залишками бармиці, висота корпусу якого - 20 см, ширина 25x20 см, котрий стояв біля правого плеча, шабля в піхвах, що лежала вздовж кісятка. Клинок шаблі рівномірно вигнутий. Від піхов залишилися наконечник

і два кільця для пристібання до ремня. На кольчuzі виявлено наконечник пласкої широкої стріли з частиною збереженого древка, обгорнутого тонкою смужкою берести. Там же знайдено: прямокутне замкнуте кресало, залізну пряжку, уламки заліза і дерева.

Поруч із труною з північного боку знаходився остов осідланого і занурданного коня. Кінь лежав животом на землі з підігнутими ногами, морда занурена в землю, це, за думкою дослідників, свідчить про те, що коня було вбито тут же. У зубах коня - колінчасті вудила. Крім цього, поруч з кістяком коня лежали стремено кільовидної форми, незначні залишки вуздечки зі слідами прикрас із бронзового дроту. У труні і біля скелета коня виявилися кістяні пластинки, одна з яких, завдовжки 14 см і завширшки 1,6 см, являє собою, очевидно, серединну накладку від лука. Людина і кінь були орієнтовані головою на захід.

В ногах людського скелета лежав бронзовий тонкостінний казан із залізною дужкою, а в самому курганному насипі із західного і східного боків знайдено по одній відрубаній кінській голові.

Всі знайдені предмети складають, безумовно, повний набір озброєння кінного воїна-лучника, очевидно, представника знаті (Кирпичников 1959, с. 219-225).

У 1985 р. Дністро-Бузька експедиція ІА АН України відкрила курган біля **с. Гольма** Балтського району Одеської області. В ньому було відкрито парне середньовічне поховання, котре було ретельно опубліковано А. О. Добролюбським та А. С. Островерховим у статті 1992 р. (Добролюбський, Островерхов 1992, с. 117-128).

Приведемо тут основні риси поховання. Трапецієвидна у плані могильна яма, витягнута із заходу на схід на 2.8 м містила решітчасте гробовище під якими знаходились два людських кістяки – чоловічий і жіночий. На одній з верхніх плах у центрі могили – сліди вогню, в заповненні під нею

зустрічаються вуглинка і шматочки обпаленої землі. Кістяк дорослого чоловіка лежав біля північної стінки ями випростано на спині, головою на захід. На південь від нього в такому ж положенні знаходився кістяк жінки, права рука її була ледь зігнута в лікті. У чоловіка зліва, на стегні – залишки берестяного сагайдака (Рис. 51). Зліва на дні уздовж стінки ями знайдено: чотири наконечники стріл різних типів, залізний стрижень, залізна застібка для сагайдака, гачок для підвішування сагайдака, залишки шаблі чи залізного ножа із слідами дерев'яних піхов, залізна пряжка і кілька колець від зброї біля лівої ноги, біллонові втік і накладки на вузду. Біля поясу – ажурна лита бляха і залишки орнаментованої тканини з шиттям золотом. У жінки: біллонове округле кільце біля лівого виска, астрагал вівці біля черепа, округле срібне дзеркало в шкіряному футлярі біля правої кисті і вотивна залізна чашечка біля правого коліна, Біля ніг померлих – двоє стремен і вудила (Рис. 52).

Автори зазначають, що обряд поховання дуже рідкісний та зустрічається регіоні тільки ще у двох випадках – один з них знаходиться в сучасній Молдові, інший на території невизнаної «ПМР». Загалом, за подібністю до цих двох комплексів, які чітко датовані серединою XIII – XIV ст., автори відносять до нього і вказану пам'ятку, зазначаючи при цьому і вірогідне датування цим періодом дзеркала типу ЖІ за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Також автори визначають змішаний обряд поховання, наприклад решітчасте гробовище, за думкою більшості дослідників (Болдін 1976, с.26-28) маркує половецький етнос, а звернення небіжчиків головою на захід – печенізько-торкський. Відзначаючи змішаність обрядовості автори демонструють схожість пам'ятки на поховання з Кам'янського могильника та окремих поховань з Тираспільської групи (обидві пам'ятки зараз на території невизнаної «ПМР») та пов'язують її з нащадками чорноклобуцького населення, переміщеного на цю територію після завоювання монголами (Добролюбский, Островерхов 1992, с.117-127).

Тож, якщо взяти, наприклад, поховання 9 в кургані 10 біля с. Траповка, котре вже аналізувалось в даній роботі та порівняти його з похованням в Поросі то ми побачимо неабияку схожість в типі поховання, що і доводить переселення клобуків на територію Північно-Західного Причорномор'я, більш складна ситуація складається якщо дивитись на поховання біля с. Гольма або деякі з поховань тієї ж Тираспільської групи, котрі розташовані не на території України. Можна припустити дяку видозміну або принаймні часткове та ситуативне доповнення деталей поховального обряду в іншому регіоні – Північно-Західному Причорномор'ї. З чим саме це пов'язано відповісти досить складно. Як вже було зазначено, частина обряду з поховання біля с. Гольми – «ґратчасті» гробовища асоціюється з половецьким впливом якщо не з самими половцями, бо саме цей тип матеріальної культури є доведено етнічно виразним. Але, при цьому, в ньому присутні і чорноклобуцькі риси, що, у сукупності з регіоном знаходження пам'ятки, вслід за дослідниками, дозволяє нам віднести його до цієї етнічної групи. Чи був саме новий регіон кочівлі причиною такої видозміни обряду або це окремий, разом з ще двома подібними, випадок переплетіння культурних рис двох етнічних груп унаслідок випадкових подій – питання відкрите. Як ми бачимо зміна природно-кліматичних умов, а саме лісостепу на степ у видимій формі ніяк не змінили археологічну виразність пам'яток. Але, регіон Північно-Західного Причорномор'я беззаперечно посприяв новим міжкультурним контактам Чорних Клобуків, котрих сюди переселили – з місцевим печенізько-торчеським населенням, з мультиетнічними (в тому числі половецькими за походженням) військами монголів, котрі знаходились тут задля захисту західних кордонів Улусу Джучі. Якщо пам'ятки схожі за обрядом на Пороські можна проінтерпретувати як ті, що були залишені у перші роки після переселення то можливо саме зазначені контакти в решті решт і призвели до деяких видозмін в поховальному обряді цієї етнічної групи. Хоча говорити про достатній для формування комплексних особливостей час – одне століття з

середини XIII до середини XIV ст., коли Улус Джучі втрачає контроль над територією Північно-Західного Причорномор'я не приходитьсья.

Інший регіон, що буде аналізуватись в цьому підрозділі степна частина України з кордонами – річка Інгулець на заході, Чорне та Азовське море на півдні, лінія степу та лісостепу на півночі та кордони сучасної України на сході.

Особливістю цього регіону в порівнянні з Північно-Західним Причорномор'ям в контексті регіональної ідентичності є відсутність індикаторів які б відрізняли домінуючу тут в середині XIII – XIV ст. етнічну групу – половців від тієї ж групи в більш східних регіонах їх кочування.

Половці, відомі на Заході та у Візантії як комани або кумани, а в східних джерелах здебільшого під назвами кипчаки чи кімаки, із початку XI століття до монгольського вторгнення домінували в євразійських степах — від Алтаю до Нижнього Дунаю. Ці простори були знані як Дешт-і-Кипчак, або Кипчацький степ. У сучасній історичній літературі під терміном "половці" зазвичай мають на увазі ту частину цього народу, яка потрапила у сферу впливу Русі і мешкала на захід від Волги.

Першим із половців, що вступив у контакт із Київською державою, був хан Блуш, який у 1055 році підійшов до меж Переяславського князівства. Вже з 1060-х років літописи регулярно згадують напади кочовиків на руські землі. Зокрема, у 1061 році хан Сокал здійснив перший задокументований напад, а в 1068-му половці розгромили війська Ярославичів. Однак у тому ж році чернігівський князь Святослав Ярославич завдав їм поразки на річці Снов.

Починаючи з 1070-х років, окремі руські князі почали використовувати половців як союзників у своїх міжусобицях, а також у походах на Польщу, Угорщину та інші сусідні землі. З 1090-х років відомі випадки шлюбних союзів між руськими князями і половецькими ханами. Половці також

підтримували політичні та воєнні зв'язки з Візантією, Грузією, Аланією, Угорщиною, Болгарією та Волзькою Булгарією.

Протистояння та періодичні союзи між Руссю і половцями тривали до монгольської навали. У 1222 році монголи завдали поразки половцям на Дону, а наступного року — у 1223-му — розгромили спільне русько-половецьке військо на річці Калка. Під час великої навали 1236–1240 років половецькі землі були остаточно підкорені. Багато половців змушені були мігрувати до Візантії, Болгарії, Валахії, Угорщини, Кавказу та Галицько-Волинського князівства.

З середини XIII століття половецькі території увійшли до складу Улусу Джучі. У XIV столітті назва "половці" зникає з руських джерел, але нащадки цього народу, що залишилися під владою Золотої Орди, стали однією з основних етнічних складових її населення (Квітницький, 2011).

Досить широкий ряд прикладів поховального обряду половців середини XIII – XIV ст. вже був охарактеризований в цій роботі але роздивляючись проблему регіональної ідентичності варто розглянути приклади поховань цієї етнічної групи в інших регіонах.

У 1979 році Теміжбекський загін Північно-Кавказької експедиції Північно-Осетинського державного університету під керівництвом А. І. Семенова провів дослідження поховання середньовічного кочовика (Чхаидзе, Дружинина 2010 с. 425-436). Поховання №1 було виявлено в кургані №2, що входить до групи з десяти насипів, розташованих за 3 км на північний схід від околиці селища Лосєве, поруч зі станицею Теміжбекською Кавказького району Краснодарського краю. Курган №2 мав округлу форму діаметром 35.5-38 м і висоту 0.65 м. Крім вивченого поховання, у кургані були чотири поховання епохи бронзи, а також одне поховання з невизначеною хронологічною і культурною приналежністю.

Із середньовічним кочівницьким похованням пов'язаний виявлений у західній і південно-східній частинах насипу кільцевий ровик, впусканий у курган. Ровик мав округлу форму з діаметром по зовнішньому краю 15.2 м (північ-південь) і 16.6 м (захід-схід), ширину 0.8-1.2 м і глибину 1.49-1.62 м від вершини насипу. Тільки найглибші його ділянки злегка заглиблювалися в материк. У східній частині рову, на глибині 1,49 м, було знайдено фрагментований череп коня, орієнтований мордою на північ.

Поховання №1 знаходилося в центральній частині насипу на глибині 2.79 м від вершини кургану. Південний край вхідної ями підбійної могили, орієнтованої за сторонами світу, розташовувався за 1,80 м на північ від центру насипу. На глибині 0,64 м від вершини кургану було зафіксовано форму і розміри могильної ями. Вхідна яма овальної форми, розмірами 2.63 на 1.0 м, орієнтована по лінії захід-схід. Стіни вхідної ями прямовисні. На глибині 2.39 м уздовж північної стіни вхідної ями була сходинка завширшки 0.28 м на східному боці та 0,52 м на західному. У південній стіні ями був вхід у підбій, перекритий дерев'яним закладом із трьох вертикальних дубових плах прямокутних у перерізі. Одна з плах, завдовжки 126 см, має перетин 9 на 4 см, а відстань між плахами становить 44-45 см. Сліди горизонтальних плах видно між вертикальними, частково збереженими пазами шириною 2-3 см, що використовувались для з'єднання.

Нижні кінці вертикальних плах спиралися на дно підбою біля основи другої сходинки, висота якої 5 - 7 см, ширина - 20-36 см. Підбій має овальну форму в плані, його ширина – 0.85 м, висота - 0,45 м, довжина – 2.95 м. У нижній частині заповнення вхідної ями було знайдено залізний ніж, орієнтований вістрям на південь.

Похований був головою орієнтований на схід-південний схід. Руки витягнуті вздовж тіла, ноги були зведені і закріплені бронзовими дуговими пластинами. На залишках шолома видно сліди кілець для бармиці з

кольчужних фрагментів. На лицьовій частині черепа виявлено сильно окислені залізні пластини - ймовірно, залишки наносника.

Небіжчик був одягнений у залізну кольчугу завдовжки до таза і з рукавами до ліктів, виконану в техніці плетіння, де кожне кільце з'єднане з двома кільцями верхнього і нижнього ряду. Під кольчугою знайдено залишки шовкової тканини. Зліва від скелета лежала залізна шабля завдовжки 105 см, вістрям повернута на захід. Поруч виявлено дерев'яну основу лука з берестяним покриттям і кістяними накладками. Біля правого боку знаходився сагайдак із залізними наконечниками стріл. На грудях - два бронзові гудзики з петлями, біля голови - срібна сережка і кругла залізна пряжка. Знайдено бронзовий казан висотою 16.5 см із залізною ручкою.

Під кістками похованого виявлено рештки дерев'яної ґратчастої конструкції, ймовірно, від носилок. На дні підбою біля південної стіни знайдено сліди дерев'яних плах, що розташовувалися паралельно і поперек.

Знахідка належить до кочівницького типу поховань із підбоєм, BV за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова. Комплекс датується XIII - першою половиною XIV століття. Наявність срібної гривні та східне орієнтування свідчать про приналежність похованого до половецької аристократії (Чхаидзе, Дружинина 2010 с. 425-436).

У 1982 р. Олександрівський загін Ставропольської експедиції Інституту археології АН СРСР проводив дослідження курганного могильника Калинівський. Цей могильник розташований на півночі Олександрівського району Ставропольського краю, в районі Прикалауських висот, між селами Калинівське і Грушевське. Його площа становить близько 10 км², а кургани розміщені хаотично.

Дослідження охопило десять курганів доби бронзи, один курган сарматського часу та один середньовічний курган № 10, у якому виявлено кочівницьке поховання. Поховальна конструкція знаходилася на глибині 0.62

м у шарі світлої глини овальної форми. Вхідна яма мала прямокутні обриси із заокругленими кутами, була ширшою на заході, ніж на сході, і орієнтована вздовж осі захід-схід. На її дні, в центральній частині, був поріжок, від якого на південь йшло поглиблення камери, а на північ - поглиблення підбою.

У підбої еліпсоїдної форми, глибиною до 2.17 м, лежав повністю збережений кістяк коня, похованого в анатомічному порядку: тварина лежала на животі, з підігнутими під себе ногами і головою, зверненою на захід. Кінь був загнuzданий: виявлено залізні вудила з рухомими кільцями.

У камері трапецієподібної форми на глибині 2.15 м містився скелет чоловіка віком 35-45 років, який лежав на спині, головою на захід. Поруч із похованим виявлено багатий інвентар: залізні стремена, кресало з кременем, кольчугу, залізний шолом, мідну миску, кинджал, сагайдак із залізними наконечниками стріл, фрагменти берести та інші предмети, що свідчать про статус похованого.

За особливостями похоронного обряду, що включає поховання коня із західною орієнтацією, це поховання належить до кочівницького типу з елементами золотоординської традиції XIII-XIV століть. Етнокультурна приналежність комплексу з високою ймовірністю вказує на половців, що підтверджується аналогіями з інших могильників, включно з «Оленем-Колодезь» і знахідками в Краснодарському краї (Чхаидзе, Дружинина 2008. с. 79-88).

Як бачимо, зазначені тут поховання, хоча і різні за типом, проте з високою вірогідністю відносяться до одного періоду, а небіжчики походять з половецької етнічної групи. У цій роботі вже були широко описані поховання, що асоціюються з половецькою етнічною групою та схожі з зазначеними тут, вони дійсно дечим відрізняються вони від приведених тут прикладів але в першу чергу ці відмінності пов'язані не з регіоном де знаходилась пам'ятка, а з питаннями статусу, гендеру чи хронологічного періоду під час якого група

набувала певний нових для себе матеріальних типів, як то пласкі наконечники стріл – зрізні, що з'явилися тільки після монгольського вторгнення і т.д. Такий стан речей може бути спричинений різними факторами. Наприклад, як в цьому так і в більш східних регіонах де кочували половці вони витіснили місцеве населення, змусивши його мігрувати з тих територій далі на захід, тож воно ніяк на них не вплинуло, принаймні в нас немає археологічних чи письмових джерел, що могли б свідчити на користь цього. Також, важливо відмітити, однаковість природно-кліматичних умов майже на всьому протязі згаданого тут величезного Дешт-і-Кипчак, що перекладається як Половецький степ та вже дає розуміння про умови цього регіону. Тож, можна говорити про те, що в різних відносно невеликих регіонах, котрі виділялись в середині цього Половецького степу, кочовикам не потрібно було змінювати свій спосіб життя та пристосовуватися до нових умов проживання.

Отже, ми бачимо, що в Північно-Західному Причорномор'ї склалася унікальна ситуація збереження печенізько-торчеської етнічної групи до періоду Улусу Джучі, на відміну від інших регіонів, де вона зникла раніше. Це пояснюється як історичними подіями (вимушене переміщення), так і відсутністю сталих половецьких кочівель у регіоні.

Також присутні зміни в поховальних обрядах Чорних Клобуків після їх переміщення в цей регіон, які демонструють певну трансформацію обрядовості під впливом місцевих та монгольських факторів, але зберігають основні риси етнічної належності.

На противагу цьому, у степовій частині на сході України не зафіксовано специфічних регіональних рис половецької ідентичності — їх поховальні пам'ятки демонструють однорідність на великому просторі, що свідчить про стабільність їх культурної традиції в межах єдиного природно-кліматичного поясу .

Таким чином, регіональна ідентичність у період функціонування Улусу Джучі на цих територіях виявляється лише в окремих випадках, як-от у Північно-Західному Причорномор'ї, тоді як більшість кочових спільнот зберігали цілісну етнічну та культурну ідентичність незалежно від регіону проживання.

3.2 Прояви статусу у номадів на території степу України в середині XIII-XIV ст.

Питання статусу у номадів степу України середини XIII – XIV ст., себто часу після монгольської навали та створення держави «Улус Джучі» досить складне. Відомо, що монголи цілеспрямовано знищували кочову родову аристократію підкорених ними номад, наприклад, після їх вторгнення вже не фіксується використання так званих половецьких «баб», котрі маркували статусні поховання кочовиків цієї етнічної групи. Але, все ж таки, певна внутрішня ієрархія серед підкорених кочовиків зберігалася, а деякі члени верхівки половецького суспільства могли повертатись у рідні степи під владу монголів зі своїх міграцій. Поодинокі свідчення цього ми можемо знайти в археологічних джерелах. Також, звісно, ми можемо простежити різницю у статусі на більш низьких рівнях.

Статус у середньовічних кочовиків України можна простежити по облаштуванню їх поховань. Тож, тут, ми проаналізуємо декілька з таких пам'яток.

Чингульський комплекс. У 1981 році Запорізька експедиція Інституту археології АН УРСР дослідила курган № 5 біля села Заможне Токмацького району Запорізької області. Насип мав висоту 5.8 м і діаметр 68 м. Окрім поховань бронзової доби, тут виявили розкішний половецький поховальний комплекс, який складався з двох кам'яних споруд, валу, рову та основного поховання. Матеріали були опубліковані Отрощенко В. В. та Рассамакінім

Ю. А. у 1986 році (Отрощенко, Рассамакін, 1986). Наведемо короткий опис пам'ятки.

Половецький комплекс був розміщений на кургані епохи ранньої бронзи, поверхня якого містила численні фрагменти середньовічних амфор з рифленням, подібні до амфор з поховання № 3. Ймовірно, перед початком будівельних робіт тут відбулась тризна. Довкола вершини стародавнього насипу з дернових брикетів споруджено вал висотою 3 м, що складався з чотирьох дуг із проходами – по два зі сходу та заходу. Лише після спорудження валу почали копати могильну яму; земля, вийнята з неї, частково засипала внутрішню частину валу. Після завершення поховання яму перекрили дерев'яним настилом, а довкола неї поклали п'ять загнuzданих і осідланих коней, туші яких засипали шаром глини.

Внутрішній простір валу заповнили чорноземом з прошарками глини, утворивши спłaszcене підвищення, відокремлене від гребеня валу виїмкою. На висоті 3.3 м ця площа була розділена на дві частини вапняковою огорожею довжиною 2.3 м, орієнтованою з півночі на південь. Частина огорожі провалилася в яму. У просіданні знайдено кінський череп, пов'язаний з огорожею. Потім усе накрили шаром чорнозему, формуючи курган зі зрізаною вершиною. На висоті 3.6 м збудували дві кам'яні споруди з вапняку, розміщені на відстані 4.5 м одна від одної. У підсумку, при остаточному насипанні споруди опинилися під двометровим шаром ґрунту.

Отрощенко і Рассамакін співвідносять ці кам'яні конструкції з групою половецьких святилищ півдня України, виділених М. Л. Швецовим. Для них характерні кам'яні вимостки й огорожі на вершинах курганів, вогнища, залишки тризн, уламки посуду, кістки тварин і кам'яна скульптура.

Підніжжя кургану було оточене широким ровом діаметром 58–60 м, завширшки 1.8 м і глибиною 2.2 м. Він поділявся на сім ділянок перемичками

та проходами. Найбільші з них – на південно-заході, півдні та сході (ширина 2.5, 2 і 1.6 м відповідно).

Поховання № 3 знаходилося на 4 м південніше умовного центру. Земля з ями утворила дві великі плями на схід і захід від неї. Довкола ями на дерев'яному настилі були покладені п'ять осідланих коней, усі – у схожих позах: на череві, ноги підібгані, голови нахилені вправо. Троє з них були орієнтовані на захід, один – на південь, орієнтацію п'ятого встановити не вдалося. Через пізні порушення скелети двох коней були частково знищені. Усі мали вуздечки, стремена, однакові вудила і підпружні пряжки.

Біля східного проходу у валі знайдено скелет людини у скорченій позі, що вказує на можливість людської жертви. Основна могила мала прямокутну форму з заплічками, розміри: 4.35 на 2.1 м, глибина – 5 м, орієнтація захід–схід. Заплічки – на глибині 3.8 м, шириною 0.3–0.7 м. Дерев'яне перекриття складалося з двох шарів: верхнього – з дошок навскіс, нижнього – з тісно підігнаних поперечних дощок. Внизу біля східної стінки виявлено баранячі кістки, а також дві амфори з червоної глини, глечик з поливою та альбарелу з підглазурним орнаментом.

Уся площа ями була зайнята дерев'яною труною з відкидною кришкою та чотирма циліндричними замками. Розміри труни - 2.6 на 1.1 на 0.35 м. На кришці збереглися рештки шовкової тканини і втулка списа. Біля голови – пташині кістки і хребет риби. На північній стінці – зв'язка з чотирьох ключів до замків. Похований – чоловік 40–50 років, зріст – 180 см, лежав на спині головою на захід. Ноги були зв'язані золотим ланцюгом, на чолі – срібна стрічка з інкрустацією, одягнений у шовковий каптан до колін, підперезаний кількома шовковими ремнями, серед яких один з «паркетним» орнаментом. На безіменних пальцях – два золотих персні з самоцвітами. В правій руці – кінчик золотого стрижня (Рис. 53).

Зліва – зброя: довга шабля, сагайдак з прикрасами, налуччя, щит, шолом із півмаскою, кольчуга. Справа – два ножі, один з яких був прикріплений до пояса. Металева начиння розміщена симетрично: срібна чаша – біля лівого плеча, курильниця – біля правого. Також знайдено кресало в шовковому мішечку, срібну прикрасу, невелику пряжку (Рис. 54).

Крім каптана, виявлено численні фрагменти іншого текстилю – каптани, сорочки. Цікавим є другий каптан: біля правої ступні лежала стрічка з шовку (шир. 8 см) зі зображеннями дерев, птахів, вершників та фантастичних істот, зверху – залишки срібної краватки, інша стрічка зі срібними бляшками – під східною стінкою труни.

Автори умовно поділяють знахідки на предмети повсякденного вжитку (кольчуга, шабля, вуздечки тощо) та унікальні речі. Більшість речей датуються XII–XIV ст. Проте, орієнтуючись на поясні набори, комплекс датується другою третьою XIII ст. Дослідники відносять поховання до «ханського кола», припускаючи, що це міг бути хан Тігак, який після служби Данилу Галицькому повернувся до степу вже під владою Золотої Орди (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 33-34).

Афанасіївка. Поховання в кургані № 5 (за щоденником Д.І. Яворницького, який і проводив розкопки пам'ятки — курган № 7). У 1903 році Д.І. Яворницький здійснив масштабні розкопки на території краю (Новомосковський, Олександрівський, Мелітопольський та Бахмутський повіти) напередодні XIII археологічного з'їзду 1905 р. в Катеринославі. Це відображено в щоденниках розкопок, опублікованих в «Трудах XIII Археологического съезда в Екатеринославе» та в музейних каталогах 1905 і 1910 рр., де курган і було позначено номером 5. У «пізньокочівницькому» похованні цього кургану, поблизу с. Панасівка (раніше — Афанасіївка) Новомосковського повіту Катеринославської губернії, було виявлено понад 120 артефактів, серед яких: фрагменти тканини від одягу та, імовірно, головного убору покійниці, що були відреставровані в 1991-1992 рр.

реставратором Йолкіною Аллою Костянтинівною. Після реставрації експонати зберігаються у восьми папках-планшетах, серед них:

а) фрагменти китайської парчі трьох видів (планшет 4) та шитво візантійським пряденим золотом по китайському шовку, де зберігся візерунок з птахою, що сидить на гілці (планшет 5) – ці деталі могли належати головному убору;

б) дрібні фрагменти атласного китайського шовку із залишками розпису кіновар'ю(?) і золотом (планшет 6);

в) фрагмент шовкової кисейної смугастої тканини від легкого халату (планшет 2);

г) фрагменти підкладки (від халату) із китайського червоного шовку, пофарбованого мареною (планшет 3);

д) деталі застібки цього ж таки халату (довжиною близько 140 см) з 15 срібними(?) гудзиками, кулястими і з петельками (1х0,6см), частина з яких фрагментовані; збереглися дві овальні петельки із скручених ниток, саме для цих гудзиків (планшет 1);

є) до деталей халата відносяться і 7 фігурних петельчастих прикрас (4х1,5-2см), зроблених із тоненького бронзового дроту, оплетеного червоними шовковими нитками (планшет 8);

ж) фрагменти смугастого шовку-саржі (планшет 7)

Згідно щоденникам розкопок, фрагменти жіночого вбрання супроводжувались срібним шитвом, перлинами, гудзиками, бляшками. Окрім вже згаданих прикрас халата збереглося:

-багато дрібних, як зерна проса, річних перлин (близько 100од. - планшет 8);

-дрібні округло-циліндричні намистинки (10 од.) зеленого і жовтого кольору, імовірно, із скляної пасти (в конверті; за інвентарним описом ДІМ-глиняні);

-збереглися три (одна з них фрагментарно) срібні(?) серцеподібні ажурні бляшки (2.1 на 1.9 см) з випуклим циліндричним (0.4 на 0.4см) гніздом в центрі для кріплення перлини (збереглася одна перлина). В щоденнику і в каталозі (№141) описані знахідки 15 подібних бляшок, які були розкидані по одежі. Три одиниці, що збереглися, відносяться до планшету 8;

-фрагменти ажурних платівок із дорогоцінного сплаву золота (500 проби) і срібла (300 проби), деякі зі скляними вставками або гніздами для них. Ці платівки могли бути нашивками одягу; (Сердюк 2020, арк. 7)

Яворницький називав це поховання найтипівішим та найбагатшим похованням знатної жінки, над яким була знайдена «деревянная двухколесная колесница , положенная боком вниз, окрашенная яркой карминной краской, отделанная снаружи костяными украшениями с резьбой в виде круглых костяшек и... крестиков..., и окованная различными скобами, угольниками и полосами. Из двух колес верхнее имело 18 спиц...; на ступице его был набит железный обруч, на ободе железные рванты с толстыми железными же гвоздями» (Яворницький 1907, с. 115). Більшість виробів з дорогоцінних металів із 7-го кургану, описаних в щоденнику розкопок і в каталогах музею, на жаль, були втрачені в роки громадянської та другої світової воєн. Відомо, що під час голоду 1922р., музей передав комісії допомоги голодуючим 855 срібних предметів. Того ж року через пограбування експозиції музей втратив 768 дорогоцінних речей і монет (Яворницький 1929, с. 30). Отже, тим важливішим є створення 3D моделі та цифровий захист хоча б декількох предметів, знайдених в кургані, адже це унеможливить можливу втрату його наукової цінності для подальших досліджень.

Модельований для цієї пам'ятки предмет — мідний глек з ручкою, знайдений під колесом колісниці. Артефакт є унікальним, тобто не має відомих аналогій. Іноді в поховання середньовікових кочовиків покладали мідний казан або котел. Датуються такі «пізньокочівницькі» поховання з казанами XII — першою половиною XIII ст. та атрибутуються як приналежні до половецьких об'єктів. З подіями монгольської навали пов'язують загибель половецької аристократії та переведення її до ставок монголів. Саме в цей період зникає звичай встановлення кам'яних «баб». Скоріш за все, тоді ж зникає і звичай поміщати в поховання казани — замість них у могили клали тільки маленькі казанчики, мисочки й іноді мідні склянки (Швецов 1980, с. 200). Приклади, використання замість цих предметів саме мідних або бронзових глеків не відомі.

У своїй монографії Федоров-Давидов визначав саме цю посудину як єдиний відомий приклад мідного глеку цього періоду та типологізував його як «відділ А, тип 1» (Федоров-Давидов, с. 87, 259).

Проінтерпретувати поховання можливо завдяки іншому артефакту — великому бронзовому дзеркалу з ручкою-шишкою в центрі, з одного боку вкритому куфічними написами (Сердюк 2020, арк. 5).

Поява дзеркал з куфічними написами в похованнях та інших археологічних пам'ятках на теренах України пов'язана виключно з періодом панування Золотої Орди. Маючи первинне походження на сході, дзеркала такого типу набули широкого поширення і в інших регіонах, залишаючись невідомими за межами Джучидської держави. Більшість їх було знайдено в поховальних комплексах золотоординського часу, як в окремих впускних похованнях, так і в складі могильників. Менше таких знахідок зроблена на поселеннях. Основна частина пам'яток із бронзовими дзеркалами з арабським написом виявлена в степовій зоні Дніпро-Донського межиріччя. Нажаль, фото, як і доступу до цього артефакту у автора немає, тому типологізувати його не вдалося (Фидельский, Чореф 2019, с. 270).

Наявність арби, або як визначив першовідкривач, «колесниці», в сукупності з іншими знахідками, такими як кістяні ворварки (Данилко, Полякова 2009, с. 406), що описані як «костяними украшениями с резьбой в виде круглых костяшек и... крестиков» (Яворницкий 1907, с. 115), дає можливість попередньо визначити поховання як пізньополовецьке золотоординського часу. Однак висновки щодо етнічної приналежності небіжчика та часу поховання можуть бути тільки попередні та потребують більш ґрунтового аналізу, сам кістяк був покладений у звичайну яму з перекриттям у вигляді ґратчастого гробовища, що, ймовірно було частиною арби, у витягнутому положенні та орієнтацією захід-схід. Тож, за характеристикою автора цієї роботи, поховання визначається типом VI за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Чингульський комплекс дає яскравий приклад дуже високого соціального положення небіжчика. Автори розкопок навіть робили припущення про ототожнення похованого з певним ханом. Наскільки поширеними вже у період після завоювання монголів були настільки статусні поховання і, відповідно, яка кількість кочової аристократії могла дозволити собі його так яскраво проявляти, говорити складно. На території степової України досить мало прикладів таких багатих поховань датованих періодом Улусу Джучі. Але тут може грати свою роль питання проблеми атрибуції таких пам'яток з певним періодом та розграбування курганів, яке було поширеним як в давнину, так і в сучасності.

Високий статус у цьому комплексі ми можемо виявити по ряду предметів матеріальної культури та самому обряду поховання, котрий був описаний вище. Наприклад, поховання супроводжувалось аж 5 конями, що було сильно незвично для поховань звичайних половецьких кочовиків, також оригінальним та цікавим є гробовище у вигляді сундука з чотирма замками. Дорогі предмети, такі як каптани, шовкові ремені, золоті персні та інші тільки підкреслювали статус небіжчика.

Поховання біля с. Афанасіївка також належить до кола статусних. Похована там жінка теж супроводжувалась численною кількістю одержі з коштовних матеріалів, виробами з дорогоцінних металів та залізним посудом. Одна з відмінностей від попереднього полягає в тому, що в цьому похованні була виявлена арба-двоколісна повозка, частий атрибут половецьких поховань.

Для прикладу, роздивимось половецьке поховання цього періоду, яке не можна назвати статусним.

Богданівка, група 3, курган 5, впускне поховання № 1. Поховання відкрито у 1984 р. експедицією ДГУ та опубліковано В. М. Шалобудовим. Могила прямокутної форми із заоваленими кутами, розмірами 2.4 на 0.95 м, довгою віссю орієнтована схід-північний схід - захід-південний захід, глибина до дна 1.0 м. Скелет дорослої людини лежав витягнуто на спині в північно-східній орієнтації. Поховання зроблено в кузові воза завдовжки 2.15 м і завширшки 0.6 м. У ногах похованого знайдено фрагменти дерев'яної основи сидла. Збереглися два бронзові гудзики кулястої форми. На рівні поясу знайдено бронзову кінцеву накладку витягнуто-щитовидної форми, у ногах - маленький черешковий ніж і залишки шкіри від взуття (Рис. 55). За твердженням В. М. Шалобудова відсутність кісток коня та кулясті гудзики свідчать на користь періоду Улусу Джучі (Шалобудов 2012, с. 97). Тип поховання за визначенням автора цієї роботи – VI за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Як ми бачимо у похованні також наявна деталь арби але сама вона не представлена у повному складі. Окрім ножа, гудзиків, бронзової накладки та можливих залишків сидла інвентар нічим не представлений, тож, з великою долею вірогідності можна говорити про поховання рядового кочовика.

Отже, говорячи про показники статусу у період з середини XIII – XIV ст. серед половецької етнічної групи, що кочувала в степах сучасної України

можна говорити про певний набір типів матеріальної культури таких як одяг з коштовних матеріалів – парчі або шовку, вироби з дорогоцінних металів – персні, накладки, гривні, усе це в великих кількостях; для чоловіків – наявність якомога більш повного комплексу озброєння – меч, ножі або кинджали, лук та стріли, можливо спис та захисне обладнання, таке як кольчуга та шолом, чому є приклади в похованнях, котрі розглянуті в інших розділах цієї роботи; для жінок це наявність у похованні дзеркал та прикрас, таких як буси або сережки та ін., детальніше про гендерну ідентичність та її прояви, які ми можемо дослідити, буде сказано у наступних розділах.

Перейдемо до представників інших етнічних груп кочовиків степу України у зазначений період.

У 1978 р. Інгульською експедицією Інституту Археології АН УРСР було відкрито підкурганне поховання середньовічного кочовика у **кургані 26 біля с. Кам'янка** Миколаївського району Миколаївської області.

Воно було детально охарактеризовано А. О. Добролюбським в його спільній статті 1991 р. (Добролюбский, Гребенников 1991, с. 224-236) але доцільним буде привести опис поховання і тут. Похований знаходився в прямокутній ямі, витягнутій з захід-північ-захід на південь-південь-схід на 2.5 м. На глибині 1 м, вздовж довгих сторін вироблені заплечики шириною до 0.15 м, на які були поперечно покладені дерев'яні плахи перекриття шириною до 0.1 м. та товщиною 3-5 см, частково просівші у центрі (Рис. 56).

Похований знаходився в гробу на спині у витягнутому положенні, головою на північний захід, лицем на південь. Весь кістяк був обрамлений червоною парчею із золотим шиттям. На правій стегновій кістці лежав сагайдак зі шкіри, дерева і берести з трьома залізними кільцями і литою ажурною шестипелюстковою розеткою-застібкою, у ньому містилися п'ять наконечників стріл, з яких два з обгорнутими шкірою держаками були покладені вістрями вниз, один наконечник дротика і наконечник списа з

обламаним вістрям. Тут же була семиперна булава із залишками дерев'яної ручки, голівкою догори. Біля лівої руки лежала широка, мало вигнута шабля з перехрестям і залишками дерев'яної ручки із залізним кільцем для підвішування, розташованої під кутом до лінії клинка. Поруч знайдено залишки прямого короткого ножа з отвором у рукояті для кріплення накладок, наверх виконано у вигляді прямокутної скоби з прорізом. Біля лівої кисті лежали овальне кресало і два крем'яних відщепи, не збереглися біля лівої ноги бронзова посудина-коритце з ручкою, а праворуч біля черепа - кругле наверх сферичного шолома (Рис. 57).

Могильна яма для коня мала в плані форму овалу, витягнутого з північного заходу на північний схід на південний схід на 1,6 м, її найбільша ширина в середній частині 0,7 м, глибина від рівня похованого ґрунту 0,75 м. Повний кістяк коня лежав на животі, черепом на захід, з підігнутими кінцівками, по краях знаходилися стремена, у зубах - вудила, У районі ребер збереглося шість пружних пряжок різних форм і розмірів і три невеликих цвяхи від сидла.

Дослідник у статті детально характеризує інвентар та приходить до висновку про датування комплексу серединою XIII – XIV ст.

Тип поховання А. О. Добролюбський визначає як БХХІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. Також дослідник у своїй роботі робить допущення, що похований міг бути представником етнічної групи Чорних Клобуків, котрі у період Улусу Джучі, були підкорені монголами та переміщені з ареалу свого проживання в басейні р. Рось та проводить паралелі з похованнями Тираспільської групи, де дійсно присутні схожі за обрядом поховання, що належать до періоду Улусу Джучі (Добролюбський, Гребенников 1991, с. 224-236).

Тепер роздивимось **поховання 2 кургану 2 біля с. Новокам'янка**. Опубліковано А. О. Добролюбським у спільній статті 1981 р. Безінвентарне,

по типу поховання належить до БХІІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, де Б це кістяк людини, зверненої головою на захід, з кістками або остовом коня, а ХІІІ – поховання у широкій ямі, на північ від людини кістяк коня, зверненого головою на захід (Добролюбський, Дзиговський 1981, с. 140). Співпадає з похованням 9 кургану 10 біля с. Трапівка, яке також характеризується таким же типом, котрий, за думкою А. О. Добролюбського може маркувати чорноклобуцьке населення в Північно-Західному Причорномор'ї, котре прибуває на ці території завдяки політиці монголів на захоплених територіях.

Як бачимо, останні два поховання значно відрізняються одне від одного, хоча небіжчики, ймовірно належали до однієї етнічної групи та жили в один історичний період. Таку різницю можна протрактувати саме різним соціальним положенням цих кочовиків. В першому випадку можна говорити про приналежність небіжчика до верхівки суспільства, при ньому знаходилась дуже дороге на той час озброєння та одяг, також його супроводжував повністю споряджений кінь, в іншому ж похованні інвентар взагалі не присутній і ми можемо визначити етнічну приналежність та датування пам'ятки тільки за типом поховання, де кінь, котрий супроводжував померлого, також не мав на при собі жодного спорядження.

Поховання 1 кургану 13 біля с. Новосельське. У наукову літературу увійшло під назвою Чауш. Було відкрито під час робіт Ізмаїльської новобудівної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1981 р. біля с. Новосельське. У монографії А. О. Добролюбського 1986 р. пам'ятка визначена ІV – золотоординським періодом (Добролюбський 1986, с. 101). Наведемо опис пам'ятки від авторів розкопок: основне, пізньокочівницьке, створено у прямокутній ямі 220 x 96 см. з незначним в плані звуженням до ніг. Глибина 140 см. Похований лежав на спині, витягнуто головою на північний схід. Під правою рукою кістяка знайдені дві овальні залізні пряжки та одна прямокутна. Між стегновими кістками біля тазу знайдена бронзова пряжка з прямокутною обоймою, виріб з заліза. Під лівою рукою – ніж, біля лівого стегна – пряжка

залізна. Біля лівої руки – залізний наконечник стріли. Біля лівого коліна знайдено виріб з бронзи у вигляді, сплющеного кільця та два кільця з залишками шкіри, закріплені прямокутною планкою трикутною у перерізі. У гомілкових кісток – залізні стремена. В кутку, біля правої ноги знайдені залізні вудила. На дні ями – бурий тлін (Гудкова 1981, с. 72-73).

А. О. Добролюбський визначає тип поховання як ДІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, де Д це кістяк людини, зверненої головою на північ, без кісток коня, а І – поховання в звичайній ямі. Як видно з опису поховання та з рис. .. похований лежить рівно по середині між північним та східним напрямом. Тож, чому такий тип був визначений як Д, а не, наприклад В, котрий аналогічний попередньому з різницею у зверненні голови на схід, не зрозуміло. Скоріш за все, це поховання належить до певного змішаного типу, чітко встановити котрий, як і встановити його розповсюдженість у певний хронологічний проміжок, нажаль, неможливо.

Щодо інвентарю, цікавою є бронзова пряжка з прямокутною обоймою, що визначається А. О. Добролюбським як ГІ за Г. О. Федоровим-Давидовим. Саме ця пряжка згадується у дослідженні Р. Р. Карімової, котра займалась більш детальним аналізом аксесуарів та одягу кочовиків Улусу Джучі. За її визначенням вона належить до відділу ГІV, де Г – ремінь з'єднується з пряжкою за допомогою щитка, який обертається на тій же осі, на котру посажений язичок пряжки та типу ІV – з овальною, пласкою у перерізі, загостреною спереду рамкою з прямокутним щитком (Карімова 2013, с. 55). Автор підтримує віднесення об'єкту до типу ГІV. Іншими датуючими предметами у цьому комплексі можуть бути стремена та вудила. Вудила А. О. Добролюбським відносяться до типу ГІV, а стремена – до ДІ. Щодо вудил, то за існуючими у звіті авторів розкопок рисунками та таблиці у монографії А. О. Добролюбського дуже складно визначити тип артефакту, а доступу до самого об'єкту у автора цієї роботи, нажаль, не було. Стремена ж, взагалі, зображені

тільки у звіті у вигляді рисунку, і за ним, дійсно, дуже схожі на тип ДІ, котрий дає нам змогу віднести поховання до золотоординського періоду.

Даний випадок в котрий раз ілюструє необхідність покращення ілюстративної якості опублікованих артефактів, що і стає можливим завдяки впровадженню 3-D технологій в сучасну археологію України.

Тож, було розглянуто декілька поховання з різних регіонів України. Чингульський комплекс та поховання біля с. Афанасіївка характеризується приналежністю небіжчиків до половецької етнічної групи. Поховання біля с. Кам'янка та с. Новокам'янка, за твердженням дослідників, могло належати представнику чорноклобуцького населення, а поховання біля с. Новосельське могло належати кочовику торчесько-печенізьського походження, принаймні для зворотних висновків немає підстав. новок

Усі зазначені поховання можуть бути охарактеризовані з точки зору питання статусу у номадів степів України середини XIII – XIV ст. незалежно від їх етнічної приналежності. Судячи з усього, атрибути статусу були схожі у іноетнічних кочовиків цього періоду, звісно, з деякими особливостями, такими як арба у половців і таке інше. Наприклад в більшості комплексів, котрі маркуються як статусні, якщо говорити про чоловіче поховання, присутня велика кількість озброєння різних типів та повністю оздоблений кінь або кілька коней, для жінок статус проявлявся в кількості та цінності (за металами) прикрас. Для обох полів статус проявлявся і в кількості та якості одягу – матеріали з парчі та шовку. Тож, можна сказати, що для позначення статусу середньовічні кочовики періоду Улусу Джучі використовували схожі атрибути, такі як кількісне та різнотипне озброєння, кількість коней у похованні, а також їх оздоблення, одяг з коштовних матеріалів та прикраси з дорогоцінних металів. Також, все ж таки для різних етнічних груп були і свої внутрішні атрибути статусу, наприклад ціла або не ціла двоколісна повозка – арба та срібні гривні для половців, а такі статусні атрибути для інших етнічних

груп ще належить виявити. Детальніше про етнічну виразність матеріальної культури кочовиків середньовіччя вже було сказано в попередніх розділах.

3.3 Гендерні студії у питанні кочовиків Улусу Джучі на території степу України

Гендер – соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належним для жінок і чоловіків.

Дефініція «гендерна ідентичність» була введена у науковий обіг у 1955 р. Джоном Мані у якості позначення внутрішнього самовідчуття людини як чоловіка чи жінки тобто усвідомлення людиною себе як суб'єкта соціальних та психологічних ролей (Іванова, Карч 2020, с.29).

Питання гендерної ідентичності та гендерних відносин в контексті кочовиків степу України середини XIII – XIV ст., як і в контексті усіх середньовічних кочовиків дуже не вивчене. Такому стану речей сприяє скудність письмових джерел та не розвиненість теми в вітчизняній історіографії. Єдиним джерелом для вивчення гендерної ідентичності, в даному випадку, є археологія, а саме поховання кочовиків зазначеного періоду в українських степах. Завданням цього підрозділу буде проаналізувати існуючі розбіжності між визначеними чоловічими та жіночими похованнями кочовиків. Тож, приведемо тут декілька прикладів таких поховань з різних регіонів степу України.

Курган з двома похованнями періоду Улусу Джучі біля с. Нерубайське. В 1946 р. Усатівською експедицією Інституту археології АН УРСР було відкрито два поховання в кургані біля с. Нерубайське. Вони були опубліковані Ю. Захаруком у 1949 р. (Захарук 1949, с.144-149). Пізніше, одне з цих поховань – перше, згадувалось у статті А. О. Добролюбського та О. М. Дзиговського 1981 р., та у монографії А. О. Добролюбського 1986 р., де визначалось золотоординським. Але, в обидвох роботах пам'ятка не була описана чи охарактеризована, посилаючись на достатню інформативність

статті Ю. Захарука. Автор погоджується з високою якістю публікації матеріалу дослідником але все ж вважає доцільним привести тут стислий опис пам'ятки.

Над обома похованням була простежена кам'яна кладка з черепашника, вона була покладена нерівномірно та відсутня над самим центром кургану. В насипу були знайдені численні могили стінок, денець та вінців амфор, невеликі, невиразні фрагменти ліпної кераміки, дві половинки круглих намистин з непрозорого кольорового скла, фрагменти крем'яних пластин та відщепів, уламки кісток тварин та птахів.

Поховання 1. В центрі кургану, саме там де не було кам'яної закладки, знаходилась яма поховання 1. Яма в плані трапецієвидної форми з закругленими кутами. В подовженій північно-західній стінці, вище ніж дно ями на 0.6 м, знаходився підбій. На протилежній стінці ями, на рівні підбою – невеликий виступ. На дні ями, викладеною корою берези, лежав чоловічий кістяк у випростаному стані, орієнтований головою на південний захід.

Поховання було перекрито дерев'яними плахами, рештки яких зберіглися на краю дна підбою та на виступі протилежної стінки. В підбої і на плахах знайдено частини коня: голову, передні та задні кінцівки з хвостом у анатомічному порядку, головою також на південний захід. При коні були знайдені фрагменти залізних вудил в зубах коня, два залізні стремена.

При похованні людини знайдено: невеличке кільце з бронзового дроту – на правому плечі; пряслице округлої форми, виготовлене із стінки амфори – нижче ліктя лівої руки; залізний ніж та короткий залізний стрижень з дерев'яною ручкою – в лівій руці; 6 астрагалів та залишки залізного виробу – біля лівої ноги; кругле дзеркало (діаметр 6.5 см.) з низькопробного срібла, орнаментоване з тильної сторони чотирьома групами паралельних рельєфних дужок, звернених кінцями до зовнішнього краю дзеркала, в центрі – з вушком

для підвішування – під лівою половиною тазу. У засипці також було виявлено бронзове кільце та залізну підковоподібну пряжку (Рис. 58).

Автор статті цілком вірно відносить поховання до кочовиків XIII-XIV ст. – золотоординського періоду (Захарук 1949, с. 144-146) але варто було б зупинитися на визначенні типу поховання та предметів інвентарю.

За класифікацією Г. О. Федорова-Давидова тип поховання найбільш підходить до БХV де Б це кістяк людини, зверненою головою на захід, з кістками або остовом коня, а ХV – В ямі з уступами вздовж північної та південної стіни. Вздовж північної стіни підбій. На північному уступі на перекритті кістяк коня, зверненого головою на захід. Коли дерев'яні плахи, на котрих і була шкура коня згнили, вона частково провалилась у підбій.

Інвентар, у цьому похованні, окрім дзеркала, не датуючий. А дзеркало, судячи з опису та наявному кресленню належить до типу ЖІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, де Ж це дзеркала з хрестово-арочним орнаментуванням, а І – з потовщенням біля краю та в центрі. Діаметр 4-5 см. Хочу згадане дзеркало має діаметр 6.5 см, воно найбільш відповідає цьому типу.

Поховання 2. Хоча Ю. Захаруком, як і поховання 1 було визначено золотоординським періодом, у працях наступних дослідників, окрім Т. Д. Позивай, котра також віднесла пам'ятку до часу Золотої Орди (Позивай 2011, с.29), воно не згадується.

Зверху, на глибину 0.6 м яма була закладена камінням. Людина похована у випростаному стані, головою на південний захід. Конструкція ями була схожа на поховання 1. При похованні знайдено: круглу скляну намистину – коло лівого плеча, кусок кременя та залізне кресало – коло поясу; 3 залізні наконечники стріл, плоскі з широкими вістрями, з закругленими краями, що утворюють тупий кут, - коло правих руки та ноги; залізний стрижень у 16 см

завдовжки, округлий в перекрої, з невеликим кулястим стовщенням на одному кінці – коло лівої ноги (Рис. 59).

Поховання також було перекрите дерев'яними плахами. В підбої та на плахах також були виявлені рештки коня але з деякими відмінностями – одна з передніх кінцівок, була похована в підбої, а задні кінцівки покладено у випростаному стані, копитами – у бік голови коня. При похованні коня знайдено: частину залізних вудил з кільцем – в зубах коня; два залізних стремена, одне – в підбої, друге – в засипу ями, між передніми та задніми кінцівками коня, куди вони провалились після того, як плахи зогнили; вздовж краю підбою, головним чином, в центральній його частині, знайдено значну кількість різноманітних за формою, величиною та орнаментацією кістяних пластинок. Разом з ними знайдені кістяні шпильки – цвяхи, якими ці пластини прикріплювалися до дерева або шкіри. Тут же знайдено дерев'яну луку, яка була оздоблена орнаментованими кістяними пластинами. Автор статті робить висновок, що увесь цей комплекс знахідок кістяних предметів – залишки сідла, котре і було розташоване між передніми та задніми кінцівками коня (Захарук 1949, с. 146-149).

Тип поховання, за подібністю до поховання 1, також можна віднести до БХV. З комплексу інвентаря, який був зображений на кресленні, датуючим може бути наконечник стріли типу VIХ за Г. О. Федоровим-Давидовим, котрий відноситься до періоду Золотої Орди. Тож, твердження Ю. Захарука про віднесення поховання до цього часу цілком слушне. Чому А. О. Добролюбський при зіставленні переліку золотоординських пам'яток регіону залишив поза увагою поховання 2, виділяючи поховання 1 того ж кургану, залишається загадкою.

Поховання 3 кургану 2 курганної групи II біля с. Великомихайловка. Оpubліковано В. М. Шалобуловим. Поховання представляло собою кенотаф. Могила не простежена, на глибині 0.45 м від поверхні в насипу створено поховання кінцівок та черепа коня, орієнтованого

на захід. В роті у коня знаходились вудила, за черепом був покладений колчан зі стрілами, лук, від якого збереглися кістяні накладки, ніж та залізна восьмиподібна пряжка. Ще одна бронзова пряжка виявлена між кінцівками коня. Тип поховання ІІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим.

В. М. Шалобудов так характеризує інвентар: вудила – залізні односоставні с прогнутим гризлом. За Г. О. Федоровим-Давидовим відносяться до типу VI, котрий, за дослідником, був розповсюджений до початку XII ст. (Шалобудов 1985, с. 140).

Колчан – берестяний з кістяними накладками, одна з яких була пласкою та випуклою поперечною, а інша пласкою та вузькою поздовжньою. Металеві частини колчану складались з залізної розпирки та петлі для підвішування до поясу. В. М. Шалобудов зазначає, що такі колчани зустрічались у місцевих комплексах X ст.

Наконечники стріл – залізні, типів BV та BXI за Г. О. Федоровим-Давидовим. Перші з них характерні для комплексів XII-XIII ст., а ось другі з'являються в українських степах тільки з приходом сюди монголів.

Кістяні парні накладки для лука витягнуто-овальної форми відносяться до типу I за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Ніж – залізний з горбатою спинкою та прямим лезом, черешок втрачений. Був широко розповсюджений серед усіх середньовічних кочовиків.

Пряжка – залізна восьмиподібна, витягнута та здавлена з боків. Г. О. Федоров-Давидов виділяє такі пряжки в тип II-A-V у двох варіантах та датує їх VII-XI ст.

Пряжка – бронзова з рухомим залізним язичком. Прямокутна рамка має в передній частині виступ для упору язичка, у поздовжньому січенні трапецієвидна. Не датуюча.

В. М. Шалобудов датує поховання X-XI ст., при цьому констатує, що в таке датування не вписується наконечник стріли VXI, але використовуючи як аргумент те, що односоставні вудила зникають до XII ст., як і восьмиподібні пряжки, дослідник припускає більш ранню появу таких наконечників (Шалобудов 1985, с. 140).

У цій роботі вже підіймалась тема односоставних або вудил без перегину. В пам'ятках Правобережжя Інгульця вже були досліджені комплекси датовані пізніше XII ст., котрі включали вудила без перегину, що підіймає питання про їх хронологію, котре буде розглянуто у подальших частинах цієї роботи.

Тож, ця пам'ятка, як мінімум має дискусійний час появи та може відноситись і до періоду Улусу Джучі.

Новоіваніка. В 1962 р. вчитель історії С. Г. Колесников дослідив курган біля с. Новоіваніка Донецької області та детально описав результати своєї роботи у листі до Донецького краєзнавчого музею. В 1974 р. М. Л. Швецов опублікував ці матеріали та свою інтерпретацію до них у своїй статті (Швецов 1974, с. 93-97).

На глибині 3 м від поверхні кургану був виявлений кістяк коня, орієнтований головою на південь, на захід від нього, на 0.4 м нижче, знайдені стремено, вудила, пряжку та фрагмент шкіри від ременю, що був скріплений скобами з мідного дроту.

На 1 м нижче, в ямі довжиною 3 та шириною 2 м у дерев'яній домовині знаходився жіночий кістяк, головою на схід, у випростаному положенні. На голові знаходилась діадема, а біля неї бубінчик-підвіска, котрий, за автором публікації, належав до головного убору. Біля шиї лежали дві золоті пластинчасті бляшки та золото шийна гривня. На грудині виявлена золота брошка, а на руках по два браслети – скляний та срібний. Біля кисті правої руки знаходилась інша гривня – з обламаними вушками, а на пальцях рук два

срібних та два золотих кільця. Під тілом, біля тазу виявлено бронзове дзеркало, кришталеву лінзу в оправі та шматки тканини. У кисть правої руки вкладений залізний ніж з кістяною ручкою. На схід від черепа також стояв керамічний глек, біля якого були розсипані зерна проса, а на захід від ніг виявлений мідний казан з кістками вівці (Рис. 60).

Ось так характеризує інвентар М. Л. Швецов: стремено овальної форми з розплющеною верхньою частиною дужки і широко овальною підніжкою, тип ЕІ за Г. О. Федоровим-Давидовим; вудила з перегином і рухомими великими кільцями, широко поширені серед усіх середньовічних кочовиків; залізна пряжка напівовальної форми; діадема, котра була частиною головного убору або зачіски, подібні прикраси відомі в похованнях та зображені на кам'яних половецьких статуях; мідний порожній бубінець-підвіска з маленькою кулькою всередині, датується зазвичай Х-ХІІІ ст; Золоті пластинчаті бляшки краплеподібної форми з загнутими краями, з лицьової сторони прикрашені стилізованим зображенням квітки та двох птахів; золота шийна гривня у вигляді півкола з чотиригранного крученого дроту з вушками-застібками на кінцях, аналогії відомі в матеріалах ХІІ-ХІІІ ст; Випрямлена гривня з срібного з позолотою крученого дроту; золота брошка краплеподібної форми з голубим каменем в центрі; браслети, що вироблені з темно-синього скляного та круглого в перерізі прута; срібні персні, скручені з двох дротів, товщиною 1 мм; золоте кільце, що має у верхній частині виступ у формі зрізаної піраміди з отвором для каміння, схожі артефакти відомі в шарах ХІІІ-ХІV ст; бронзове дзеркало з хрестоподібним та арковим орнаментом, діаметром 10 см, тип ЖІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим; кришталева лінза, вставлена в металеву оправу, що зберіглась фрагментарно; залізний ніж з кістяною орнаментованою ручкою. Ручка складається з трьох частин – верхівка з малюнком у вигляді отворів, з'єднувальна частина та держак, кінці якого вирізані у формі пелюстків; гончарний глек з вінцем листоподібної форми; мідний казан циліндричної форми, діаметром 32 см та висотою 17 см (Рис. 61). М. Л.

Швецов датує такі казани кінцем XII – початком XIII ст. (Швецов 1974, с. 93-97).

Таке саме датування дослідник пропонує і для пам'ятки в цілому. На думку автора цієї роботи, поховання все ж можна віднести і до золотоординського періоду, в першу чергу, базуючись на датуванні дзеркала типу ЖІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, типологією якого користується і сам М. Л. Швецов. Перший, виділяючи тип ЖІ в такий, що з'явився тільки в період Улусу Джучі, не робить того з типом ЖІІ тільки по тій причині, що на момент написання типологічної роботи – 1966 р., дзеркал такого типу було знайдено лише одне. Різниця між типами ЖІ та ЖІІ тільки у розмірі – ЖІІ має діаметр 10 см, а ЖІІ – менший. Тож, видається цілком логічним, що дзеркала які належать до типу ЖІІ також можуть датувати пам'ятку золотоординським періодом.

Щодо типу поховання то таке дальнє положенні коня від небіжчика може пояснюватися його відношенням до іншого впускного поховання цього кургану, тож, скоріш за все, тип тут буде доцільним використати тип VI за Г. О. Федоровим-Давидовим.

Отже, виявити якісь незвичні для певного полу атрибути поховання, як то жіночі прикраси в чоловічому похованні або зброя в жіночому не вдалось. Це видно як на прикладі пам'яток, що описані вище так і з аналізу усіх поховань, що використані в даній роботі. Припустити з огляду на безінвентарні поховання гендерні викривлення також важко бо такі поховання можуть бути або пограбованими або показувати низький статус небіжчика, ти більш, що майже у всіх випадках, в такій ситуації неможливо визначити період до якого належить поховання. Тож, нам залишається виділити певний набір інвентарю, котрий характерний для чоловічого та жіночого поховань в степу України в період Улусу Джучі, що може зафіксувати їх гендер, тобто виділити характерні ознаки, які кочове суспільство вважало належним для жінок і

чоловіків. Ми зробимо це на прикладі зазначених у підрозділі поховань як доволі характерних для періоду.

Одразу зазначимо, що зміни типу поховання, в залежності від полу небіжчика, зафіксовано не було. Тож, виявити розбіжності можна тільки за складом інвентарю (Табл. 5).

З цих чотирьох поховань стать антропологічно визначена тільки в одному випадку – в похованні біля с. Новоіванівка, в обох похованнях біля с. Нерубайське стать авторами розкопок не визначається, а поховання біля с. Великомихайловка взагалі кенотаф. З досліджень попередників, а саме Г. О. Федорова-Давидова, котрий аналізував велику вибірку поховань середньовічних кочовиків з значно більш широкого регіону ніж степ сучасної України маємо вибірку предметів, котрі зустрічаються виключно в жіночих\чоловічих похованнях. Для чоловіків це шаблі або мечі; луки; шоломи; кольчуга або панцир; також відсоток виявлених в жіночих похованнях стріл, колчанів та кресал дорівнює по кожному пункту 4, тож, напевно ці типи також можна віднести до саме чоловічих. Для жінок характерні бокка; ножиці; дзеркала; браслети (Федоров-Давидов 1966, с. 116-117);

Отже, можна, навіть без антропологічних досліджень, за наявності означених типів матеріальної культури визначити стать небіжчика. Звісно, можна припустити інакшу від основної маси гендерну ідентичність якоїсь кількості кочовиків, наприклад що були жінки-воїни, які для половецької етнічної групи описані Анною Комнін (Сокращенное сказание о делах царя Алексея Комнина, с. 342) і їх гендерна ідентичність могла би бути відмінною від звичайних жінок, котрих ми можемо маркувати, припустимо присутністю дзеркал в похованні. Але, тоді логічним би було поховання такої жінки-воїна з предметами озброєння, чого наразі не фіксується. Не фіксується і поховань, антропологічно визначених чоловіків з дзеркалами, бокка або браслетами.

Тож, щоб точно визначити чи відповідають зазначені тут предмети інвентарю певному гендеру, було проаналізовано усі поховання, що розглядаються у роботі, окрім тих, чия приналежність до періоду Улусу Джучі дискусійна і котрі винесені в окремий підрозділ – Спотворення ідентичності. Також, до уваги не брались безінвентарні поховання як такі, що не несуть потрібної для нас інформації. Щодо поховань, де стать небіжчика не характеризувалась ані авторами розкопок ані подальшими дослідниками, що нажаль, доволі характерно для зазначених пам'яток, то тут визначення статі проходило по зазначеним вище типам матеріальної культури, котрі походять з виключно жіночих\чоловічих поховань. Якщо саме цих предметів в похованні, антропологічно не визначеному, не було то воно не включалось в дані розрахунки (Табл. 6).

Отже, в результаті аналізу предметів інвентарю з поховань кочовиків Улусу Джучі, що характеризуються в цій роботі, виявлено підтвердження даних Г. О. Федорова-Давидова про типи предметів, що з високою долею ймовірності можуть маркувати певну стать. Деякі висновки, які можна зробити з цього аналізу не можна використовувати по причині низької виборки. Наприклад, в таблиці ми бачимо, що гривні виявлені тільки у чоловічих похованнях, а браслети не виявлені зовсім. Проте в цьому підрозділі ми описали поховання біля с. Новоіваніка, котре антропологічно визначено жіночим та в якому були присутні і гривні і браслети, що не йде в розріз з дослідженнями Г. О. Федорова-Давидова. Що ж до інших трьох, описаних в цьому підрозділі поховань, то можемо за матеріальними типами визначити стать небіжчика. Поховання 1 біля с. Нерубайське – жіноче; Поховання 2 біля с. Нерубайське - чоловіче. Поховання 3 кургану 2 курганної групи II біля с. Великомихайловка – також чоловіче. Тож, створена вибірка може бути використана щоб розширити інформативну базу поховань періоду Улусу Джучі на території степу України.

Отже, поки що, проявів гендерної ідентичності, котра була би відмінною від статі – соціально закріплених ролей в середньовічному кочовому суспільстві серед відомих нам поховань не виявлено.

3.4 Спотворені ідентичності за матеріалами кочовиків Улусу Джучі

За дослідниками, існують чотири ключові форми спотворення: націоналістичні трактування, ідеологізація науки, методологічна недосконалість і фізичне знищення культурної спадщини. Національні міфи спрощували складні етногенетичні процеси, формуючи стереотипні уявлення про минуле, що ускладнювало неупереджене наукове осмислення. Ідеологізація науки, особливо в умовах тоталітарних режимів, зумовлювала свідому фальсифікацію археологічних даних для підтримки політичних наративів. Методологічні хиби, властиві початковому етапу розвитку археології, сприяли надмірному спрощенню або викривленню реконструкцій ідентичності. Окремий аспект — цілеспрямоване фізичне знищення археологічних пам'яток, яке в контексті російсько-української війни набуло системного характеру і спрямоване на стирання символів української національної пам'яті (Чепіженко, 2025).

Цей підрозділ зосереджується на методологічному спотворенню ідентичності, тобто такому, що відбулось ненавмисно та з причини відсутності сучасних інструментів дослідження.

Отже, тут були та будуть проаналізовані поховання кочовиків степу України середини XIII – XIV ст. – періоду Улусу Джучі на цих територіях. Цей аналіз базується на дослідженнях археологів, що відкрили ці поховання та публікаціях дослідників, їм присвячених. Але, варто зазначити, що є ряд поховань, щодо атрибуції котрих автор цієї роботи не згоден з попередніми висновками вчених або, принаймні вважає їх дискусійними. Так як ця робота базується на аналізі поховань кочовиків саме зазначеного періоду то важливим буде відокремити пам'ятки, котрі, за думкою автора, йому не належать або

мають широке датування та не можуть бути використані для зведеного аналізу. Тож, цей підрозділ буде присвячений характеристиці саме таких пам'яток.

Розпочати треба з переліку курганных могильників, які А. О. Добролюбський відніс до періоду середини XIII – XIV ст. у своїй монографії 1986 р. – це 11 поховань кургану 9 біля с. Нерушай та 149 поховань кургану Дракуля біля с. Мирне Ізмаїльського району, останні А. О. Добролюбський відносив до певної консолідованої спільноти, яку він пов'язував з монгольським впливом (Добролюбский 1986, с. 103-106). Вже у статті, що вийшла у 1988 році, та більш пізніх роботах вченого він відносить ці дві пам'ятки як і ще чотири подібних за поховальним обрядом (курганні могильники біля сіл Новоселиця, Кочкувате, Лиман та Мирне) до періоду Буджацької Орди – XVI-XVII ст., таким чином передивившись свої попередні висновки (Добролюбский, 1988; Добролюбский, 2011). На думку автора цієї роботи таке виправлення є цілком слушним та добре обґрунтованими у роботах дослідника. Однак, в історіографії є приклади, коли первинні висновки А. О. Добролюбського використовувались науковцями вже після публікації ним їх спростування. Наприклад у колективній роботі Л. В. Субботіна, А. М. Дзиговського та А. С. Островерхова 1998 року, котра присвячена курганам біля с. Вишневе та с. Білолісся 46 поховань кургану 52 біля с. Вишневе (за А. О. Добролюбським біля с. Кочкувате) визначаються як приналежні печенізько-торчеському етносу та відносяться до другої половини XIII – середини XIV ст. (Субботин, Дзиговский, Островерхов, 1998, с.32-33) Як згадувалось вище, автор цієї роботи вважає більш пізні висновки А. О. Добролюбського повністю обґрунтованими, тож ці поховання вірогідно належать періоду Буджацької Орди.

Теж саме стосується і більш сучасних дослідників, так у роботі Т. Д. Позивай з характеристикою пам'яток золотоординського періоду в Одеській області, згадані тут могильники також, посилаючись на монографію А. О.

Добролюбського 1986 р., відносяться до періоду Улусу Джучі (Позивай 2011, с. 30).

Група пам'яток біля с. Сарата.

Курган 5, поховання 1 біля с. Сарати. Цей курган був розкопаний Ф. І. Кнауером у 1888 р. в 3.2 км. від села, на лівому березі долини. З щоденника розкопок знаємо, що на глибині 0.5 м. у самому центрі кургану був виявлений скелет людини та біля з ним – повний скелет коня. Кінь, головою був звернений на схід, а людина головою на схід з відхиленням на північ, лицем до заходу. Відносно людини кінь був покладений північніше та по праву сторону. Обидва кістяка обкладені деревом. Інвентар складав залізний ніж, кільце з крічком та невідомий бронзовий предмет разом з гудзиком. Також автор відмічає, що за його думкою на цим похованням було каміння, котрі були усунуті під час пахоти та від них залишились невеликі частки (Сапожников 2019, с. 399-400).

Це поховання згадується у статті А. О. Добролюбського та О. М. Дзиговського 1981 р. та є у монографії А. О. Добролюбського 1986 р. В обидвох роботах поховання визначено як золотоординське з принципом віднесення його до типу GVIII за Г. О. Федоровим-Давидовим, котрий, проте, ніяк не датував цей тип. Інвентар також не може допомогти у встановленні періоду створення пам'ятки. Поховання дійсно повністю відповідає вказаному типу але він, як зазначалось, не є датуючим. Тим паче, А. О. Добролюбським аргументація віднесення зазначеного типу до періоду Улусу Джучі наведена не була.

Курган 6 (10), поховання 1 біля с. Сарата. Курган був розкопаний у 1889 р. Ф. І. Кнауером. Ось так дослідник зображує поховання: На глибині 0.4 м., в середині кургану був відкритий не цілий та зотлілий скелет людини, звернутий головою на захід та лицем на схід. Лежав на спині. Верхні частини рук були витягнуті вздовж тіла; вірогідно, також і нижні. Ноги безсумнівно були

витагнути. Людина була обкладена деревом. Були виявлені біля кістяка декілька уламків кераміки з необпаленої глини та доволі багато камінчиків. Дещо нижче був викопаний не збережений у цілості скелет коня на південь від людини, який головою доторкався до ніг людини та мордою був звернений на схід, тілом на південний захід, а мордою на південний схід. Від голови, при цьому залишилось лише декілька зубів. Зображене положення кінь займав, судячи головним чином по положення збережених частин ніг (Рис. 62). При скелеті коня також були виявлені каміння та залишки деревини (Сапожников 2019, с. 402-404).

Поховання, як і попереднє згадується у статті А. О. Добролюбського та О. М. Дзиговського 1981 р. та монографії А. О. Добролюбського 1986 р., де визначається як приналежне до типу БХVIII за Г. О. Федоровим-Давидовим (у статті 1981 р. вказаний тип ВХVIII, судячи з усього, це описка) де Б це кістяк людини, зверненої головою на захід, з кістками або скелетом коня, а ХVIII – це поховання в широкій ямі, на південь від людини кістяк коня, зверненого головою на захід. А. О. Добролюбський визначає поховання золотоординським періодом, хоча Г. О. Федоров-Давидов висновків, щодо періоду виникнення типу не робив, а вчений не наводить якихось доказів своєї точки зору. Також, важливо відмітити, що поховання 2 і поховання 3 з того ж кургану знаходились в безпосередній близькості до поховання 1. Поховання 2 було лише на декілька см нижче поховання 1 та в 1.5 м на схід. Поховання 3 взагалі знаходилося на одному рівні зі скелетом коня з поховання 1 та в 10 см. на південний захід від голови людини. Обидва кістяка зберіглись дуже погано.

Так як у 1889 р. техніка розкопки курганів ще не набула свого сучасного вигляду, простежити котре з поховань передувало іншому не вдається можливим. Отже, насправді, поховання коня, яке теж було у поганому стані, могло з легкістю відноситись до поховання 2 або 3.

Тож, автор вважає не доцільним відносити це поховання до періоду Улусу Джичі тільки за дуже непевною ознакою типу поховання, котре, до того ж може бути заперечено приналежністю коня до іншого поховання.

Група пам'яток біля станції Фрікацей. Розташовувалась на північний захід від с. Лиманське Ізмаїльського району Одеської області. Кургани були розташовані в ряд вздовж краю плато берегу балки, що з північного сходу впадала в озеро Кагул та досліджувались під час Ізмаїльської новобудівної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1979 та 1981 р. під керівництвом А. В. Гудкової та за участі А. О. Добролюбського, Г. М. Тощева, М. М. Фокєєва.

Курган 1 поховання 1. За авторами розкопок виявлено в 1.8 м. до південного сходу від реперу. Впущено у готовий насип. Поховальна камера розмірами 2.8 на 0.7. м. розташована в передматериковому ґрунті та витягнута по осі захід-схід. Наповнення складається з суміші чорнозему з вкрапленнями суглинку, в ньому зустрічались кістки черепа старої людини. Дно ями зафіксовано на глибині 0.95 м., воно дещо понижується до сходу. Краї ями нерівні, хвилеподібні. В плані вона овально-ладьєвидної форми з сильно закругленими кутами. Кістяк лежить на спині у витягнутому положенні, кістки черепа порушені гризунами. Права рука витягнута вздовж, ліва дещо зігнута у лікті та кистю лежить на тазі. Кістяк орієнтований на захід з незначним відхиленням на південь. При зачистці кістяка зустрічалось багато мілких уламків заліза, особливо часто вони траплялись у районі кінського черепа, що лежав дещо вище та лівіше черепа кістяка, біля борту ями. Кінський череп лежить основою на дні, орієнтований на захід. Безпосередньо під скелетом зафіксований тонкий шар дерев'яного тліну, сам кістяк зверху був покритий циновою, волокна якої переплітались хрест-навхрест. В області грудної клітини похованого знайдено: 1 бочонковидна, 3 плоских, 6 біконічних бус, виготовлених з склопасті. Можливо, бус було більше але декілька по причині поганого стану розвалилось. У цьому ж місці знайдено два бронзових

дзвіночка, з середини одного з них була горошинка. Зліва від тазу похованого, дещо нижче, знайдені залізні стремено та пряжка. Друге стремено знаходилося вище на 10 см. ніж перше. Зліва від гомілкових кісток ніг похованого виявлені 4 кінських ноги, з них дві, що лежать ближче до борту могили – копитами на схід, два, ближче до кістяку – на захід (Рис. 63). Вони через один передуються – копитом до верху, копитом до низу. В районі грудної клітини також знайдено срібне кільце (Гудкова, 1979, с. 49-50).

У статті А. О. Добролюбського 1982 р., як і в більш пізніх свої роботах, дослідник відносить це поховання до середини XIII – XIV ст. (Добролюбский, 1982, с. 36; Добролюбский 1986, с. 98) . Такий висновок робиться завдяки віднесенню знайдених залишків двох стремени до типу BIV за Г. О. Федоровим-Давидовим, який, в свою чергу відносив цей тип до періоду Улусу Джучі. Інший інвентар не є датуючим, а поховальний обряд пов'язується з печенізьсько-торчеським етносом, що кочував на території Північно-Західного Причорномор'я з X по XIV ст., в багатьох випадках, зберігаючи поховальні практики незмінними.

Автор цієї роботи вважає, що відносити стремени до певного типу, при тому, що зберіглась тільки їхня нижня частина – закруглена донизу підніжка, не є правомірним. За єдиною збереженою характеристикою вони можуть бути віднесені, окрім типу BIV, до типів ПІ, ГІV ГV, ДІІІ, з різними межами датування (Федоров-Давидов, 1966, с.12-13) . Тож, небезпідставним буде розширити датування пам'ятки до X-XIV ст.

Курган 8 поховання 2. За авторами розкопок, виявлено в 11 м. к сходу від центру кургану. Яма в плані прямокутна з закругленими кутами розмірами 190 x 55 см. Глибина від рівня давньої денної поверхні – 104 см. Похований був покладений на спину витягнуто, головою на південний захід. Між стегновими кістками був знайдений кусок золотої фольги та черенок від наконечника стріли. Під лівою рукою – пучок залізних наконечників стріл, уламок ножа з кістяною рукояткою та кістяні накладки. Під правою стороною

таза у шкіряному футлярі знайдений плаский амулет, ймовірно зі шкіри краплевидної форми, довжиною 1.5 см. Біля правої руки руків'ям до ніг лежав залізний кинджал в дерев'яних ножах, обкладці з золотої фольги, що чергувалась з полосами срібної фольги довжиною 0.5 см. У заповненні ями був знайдений безформний кусок заліза та кілька дерев'яних вуглин. (Гудкова 1981).

Визначено А. О. Добролюбським у його монографії 1986 року як приналежне до IV періоду за Г. О. Федоровим-Давидовим, тобто золотоординського. Такий висновок зроблений дослідником при віднесенні поховального обряду до типу ЖІ (також за Г. О. Федоровим-Давидовим) та характеристиці інвентарю. Автор цієї роботи не згоден з такою інтерпретацією: сам дослідник даючи перелік інвентарю визначає кістяні обкладки на лук типом І, який не є датуючим та був розповсюджений з X по XIV ст.; залізні наконечники стріл вчений відносить до типів BIV та BV (Добролюбський 1986), які за автором типології розповсюджені у час до монгольського вторгнення – XII – XIII ст., інший інвентар не піддається типологізації та не є датуючим. Тож, залишається поховальний обряд. Тип ЖІ де Ж це кістяк людини, звернений головою на південь без кісток коня, а І - поховання в простій ямі. Цей тип дійсно зафіксований Г. О. Федоровим-Давидовим як розповсюджений в період Золотої Орди (Федоров-Давидов 1966, с. 127; с. 151). За авторами розкопок кістяк похований головою на південний захід, а не чітко на південь, це добре видно і на рисунку поховання (Гудкова 1981). На погляд автора цієї роботи південне відхилення голови небіжчика не настільки значуще, щоб з впевненістю відносити поховання до типу ЖІ, та на основі тільки цього фактору датувати пам'ятку періодом Улусу Джучі. Більш коректною буде широка хронологія: X-XIV ст.

У 1978 році під час роботи Дунай-Дністровської новобудівної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. В. Субботіна було відкрито **поховання 1 кургану 28 біля с. Кочкувате** Одеської області. Ось

так цю пам'ятку описують автори розкопок: поховання було виявлено в 1.5 м. на північний захід від реперу. З глибини 1.15 до 1.3 м. у хаотичному стані розташовувались кістки людини. Судячи по залишкам у нижньому горизонті, похований лежав у витягнутому положенні, головою на південний захід. За головою людини лежала щелепа коня, біля котрої знаходились залишки залізної зброї. Західніше (зліва) у ніг людини лежали кістки нижніх частин (обрублених) ніг коня. У цьому ж районі були знайдені уламки залізних предметів, у тому числі, уламки нижньої площадки стремени(?) та кістяні накладки-пластинки горита (колчана) (?), прикрашені циркульним орнаментом, що чергувались з отворами для мідних цвяхів (знайдений 1 цілий та 1 уламок в отворі), котрими вони прибивались до дерев'яної основи. У цьому ж місці лежала кістяна обкладка руків'я ножа (?) та кістяна проколка (?). Серед інших залізних знахідок – уламок живцю наконечника стріли. Авторами розкопок поховання датується XIII-XIV ст. (Субботин, Дворянинов 1978, с. 72-73).

У своїй статті 1982 року А. О. Добролюбський включає це поховання до переліку золотоординських пам'яток, в цілому повторюючи опис авторів розкопок, але, чомусь відносячи те, що було ідентифіковано ними як накладка на руків'я ножа до обкладки лука. Також дослідник визначає тип поховання як найбільш схожий на 3І за Г. О. Федоровим-Давидовим (який зафіксований саме в цей період) і, за кістяними орнаментованими накладками датує поховання XIII-XIV ст. (Добролюбский 1982, с. 39). На цьому похованні потрібно зосередитись більш детально. Тип 3І за Г. О. Федоровим-Давидовим це 3 – кістяк людини, зверненого головою на південь, з кістками або остовом коня, а І це поховання в широкій ямі, над людиною череп та чотири ноги коня, розкладені в анатомічному порядку, черепом на південь (Федоров-Давидов 1966, с. 128). Як можна побачити, цей тип не дуже схожий на опис поховання, даний авторами розкопок. Враховуючи, що поховання було зруйновано у давнину, визначення певного типу взагалі є проблематичним.

Зосередимось на кістяних накладках, завдяки яким вчений і датує пам'ятку. Найбільша накладка, з орнаментом у вигляді насічок, скоріш за все була частиною руків'я ножа, як і припустили автори розкопок. Уламки заліза, знайдені в похованні, можливо, були частиною самого ножа. Аналогії таким артефактам є у комплексах, пов'язаних з середньовічними кочовиками, наприклад з Донецького городища. (Харламова 2016, с. 108-109). Для цього артефакту була виконана 3-D модель (Рис. 65; Рис 66; Табл. 7).

Більшість з накладок представляють собою вузькі відполіровані вироби з циркульним орнаментом. Зазвичай, такі накладки використовувались для прикрашення колчана або лука. В історіографії до цього часу немає визаченості щодо датування таких артефактів. А. О. Добролюбський, скоріш за все, звертався до зауваження Г. О. Федорова-Давидова про те, що орнаментовані кістяні накладки з'являються тільки у період Золотої Орди. (Федоров-Давидов, 1966). XIII-XIV ст. орнаментовані накладки на колчан датують досить багато дослідників, посилаючись на датовані іншими предметами інвентарю комплекси де зустрічаються такі вироби. Цій темі присвячена велика стаття Н. В. Малиновської, де вона доводить, що вузькі кістяні полоси з циркульним орнаментом прикрашали краї типового для золотоординських кочовиків, берестяного колчана та були розповсюджені у Східноєвропейських степах саме у цей період (Малиновская 1974, с. 142-143).

Проте, добре обґрунтованим є факт використання вузьких накладок на колчан з циркульним орнаментом ще уграми у X ст. При чому, поховання з подібними артефактами відомі у Північно-Західному Причорномор'ї де і знаходиться пам'ятка, що нас цікавить. У пам'ятках угрів дві вузькі накладки використовувались у комплексі з одною більш широкою та створювали певний візерунок на дерев'яному колчані.

Слід відзначити, що по усі вироби з циркульним орнаментом, знайдені у похованні доволі вузькі, скоріш за все, вони відносились до деталей саме колчана. Але, не можна ігнорувати і факт того, що досить часто подібні

накладки використовувались як деталі луку. Якщо говорити про кістяні орнаментовані накладки як деталі саме луку, а не колчана то тут також існують як мінімум дві точки зору. Одна з них датує такі артефакти на території східноєвропейських степів половецьким часом, а саме XII – XIII ст. (Кореняко, Атавин, 2000), інша ж наполягає на золотоординський період (Нарожный 2009, с. 275- 276).

Тож, як ми бачимо, датування кістяних накладок на колчан або лук, котрі були знайдені у похованні є досить дискусійною темою і за відсутністю інших датуючих предметів інвентарю та неможливістю встановити тип поховання віднесення цієї пам'ятки до періоду Улусу Джучі вважається автором не доцільним.

Поховання 19, кургану 4 біля с. **Кіслиця**. Згадано в монографії А. О. Добролюбського, де описується так: скелет людини на глибині 1.1 м, в 12 м на північ від центру, головою на південний схід. На південний захід від нього – розчленовані кінцівки коня, черепом на північний захід. Тип поховання дослідник визначає як GV або GVII за Г. О. Федоровим-Давидовим та тільки за цією ознакою відносить до золотоординського періоду. Враховуючи, що автор розкопок поховання – молдавський дослідник Г. Ф. Чеботаренко та його звіт, посиленням на котрий користується А. О. Добролюбський, в місті потенційного зберігання – у фондах Одеського Археологічного музею, відсутній, дізнатись більше деталей про цю пам'ятку, нажаль, немає можливості. Проте, слід зазначити, що відділ Г визначається так – кістяк людини, зверненої головою на схід, з кістками або остовом коня, тип V - в ямі з підбоєм у північній стороні. Дно підбоєм нижче ніж дно ями. В підбої лежить кістяк людини. На південь від людини череп на чотири ноги коня, розкладені в анатомічному порядку, черепом на захід. Тип VII – В ямі. Над кістяком людини кістяк коня, зверненого головою на захід.

Як бачимо, навіть стислий опис, наданий у монографії А. О. Добролюбського, не зовсім відповідає визначенням ним же типам. Тож,

посилаючись на ці дані, а тільки вони і фігурують у публічному доступі, віднести пам'ятку до золотоординського періоду не буде коректним.

Тираспільська група. Про цю групу детально вже було розказано в цій роботі, але серед її пам'яток є такі, які буде доцільним роздивитись у цьому підрозділі. **Поховання у кургані 227.** Для цього поховання існує декілька невідповідностей. Ось як його характеризує А. О. Добролюбський у своїй роботі 1986 р. В прямокутній ямі (2.3 на 0.8 на 1.4 м) з підбоем вздовж південно-західної довгої сторони. Скелет людини у підбої, головою на північний захід. На північний схід від нього, в окремій ямі – скелет коня, головою на північний захід. Інвентар: мідна підвіска, 4 залізних наконечника стріл, кремінь, залізний ніж, меч, топорик та металевий посуд. Вчений визначає тип поховання як БХХІV за Г. О. Федорова-Давидовим та датує золотоординським періодом (Добролюбский 1986, с. 87).

Слід зазначити, що для своєї роботи вчений користувався щоденниками І. Я. Стемпковського та його дружини, котрі, нажаль, недоступні для автора. Але, І. В. Фабріціус верталась до матеріалів розкопок біля Тирасполя та ось так характеризує поховання у кургані 227: поховання одної людини у гробу в могилі з закругленими кутами, напрям голови – на північний захід, кінцівки розташовані вздовж тіла. Біля ніг небіжчика була зроблена невелика ніша в якій знаходився залізний топорик та мідний посуд. По ліву руку від похованого знаходився кінь, який був похований на материку. Окрім вже зазначених предметів, інвентар складав саблю, вудила, стремена, мідну підвіску, ніж, залізні наконечники стріл та кремінь.

Отже, при очевидній подібності описів існує розбіжність у положенні людини – в описі І. В. Фабріціус нічого не сказано про те, що людина покладена у підбій, проте зазначено про наявність ніші в ногах – для частини інвентарю. Також, положення коня у дослідниці визначається просто – по ліву руку, що відповідає зазначеному А. О. Добролюбським положенню на північний схід від людини але невідомо, чому дослідник зазначає

місцезнаходження коня в окремій ямі. Слід зазначити, що І. В. Фабріциус для інших поховань (наприклад у кургані 212) виділяла поховання в окремій ямі тож якщо б це було справедливо для поховання у кургані 227 вона мала б це зазначити (Фабріциус 1951, с.35).

Також, тип БХХІV за Г. О. Федоровим-Давидовим де Б – кістяк людини, зверненого головою на захід, з кістками або остовом коня, а ХХІV – поховання в ямі з підбоям в південній стінці. Дно підбоя нижче ніж дно вхідної ями. В підбої кістяк людини. На південь від людини в окремій ямі кістяк коня, зверненого головою на захід (Федоров-Давидов 1966, с. 126).

Якщо можна припустити, що наявність підбоя чомусь була пропущена в описі І. В. Фабріциус то розташування коня в окремій ямі та з південної сторони від людини не дозволяють віднести його до типу БХХІV. Причини таких розбіжностей у різних дослідників автору невідомі. Також, враховуючи відсутність ілюстрацій інвентарю з поховання (окрім не датуючого топорики в монографії А. О. Добролюбського) впевнено віднести поховання до періоду Улусу Джучі неможливо.

У своїй роботі 1982 року О. А. Добролюбський даючи перелік поховань кочовиків другої половини ХІІІ – ХІV ст. у Північно-Західному Причорномор'ї проміж інших визначає **поховання 11 кургану 1, групи курганів II біля с. Ковалівка** Миколаївського району Миколаївської області (Добролюбський, 1982). Розкопки проводились ПівденноБужською експедицією Інституту Археології АН УРСР з 1969 по 1972 рр. та у 1974. Ось як автори розкопок описують це поховання: Знаходилося в 0.15 м. к півдню від центру кургану. У вхідній ямі, контури якої визначити не вдалось, на глибині 1.12 м. від поверхні кургану та реперу виявлено чучело коня, звернутого головою на північний схід. В 0.25 м. до сходу від черепа лежало сильно окислене залізне стремено. Між кістками ніг зустрічались невеликі бронзові пластинки. Під похованням коня знаходилась могила, перекрита дерев'яним накатом, від якого збереглися плахи шириною 3-5 см., покладені

поперек ями. Її дно на 0.55 м. нижче від дна вхідної ями. Вона мала прямокутну в плані форму та була орієнтована по довгій осі з північного сходу на південний захід; кути закруглені. Довжина її 1,3 м., ширина 0.3-0.48 м. Дно знаходилося на глибині 1.65 м. від реперу.

На дні ями, на трав'яній підстилці лежав кістяк дорослої людини у витягнутому на спину положенні, головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги зімкнуті у колінах. При похованому, в області тазу, знайдена одна бронзова та дві залізні, погано збережені, пряжки. Біля ніг, дещо вище стоп, лежали чотири бронзові обоймочки та чотири скобочки з залишками в них шкіри. Під фалангами пальців правої руки виявлений залізний ніж (Гаврилюк 1978, с.53-55).

А. О. Добролюбський відносить це поховання до XIII-XIV ст. за типом поховання, який він визначає схожим з типом GVII або GX за типологією Г. О. Федорова-Давидова, відзначаючи, що інвентар не датуючий, а наявність повної туші коня у похованні може свідчити про половецьке походження похованого (Добролюбський 1982). За Г. О. Федоровим-Давидовим тип Г значить кістяк людини, звернутий головою на схід, з кістяком або остовом коня. GVII це поховання в ямі де над кістяком людини розташований кістяк коня, який звернутий головою на захід. GX – Поховання в прямокутній ямі де на дні розташований кістяк людини, а над ним кістяк коня, звернутий головою на схід (Федоров-Давидов 1966, с. 126-127).

Автор не згоден з такою інтерпретацією А. О. Добролюбського. При дійсній схожості поховання на тип GX на даний час досить обґрунтованою видається сучасна теорія, щодо поховань де чучело коня розташоване над похованим. Ця особливість, у супроводі прямокутної могили, маркує торчеський етнос, який був близьким за походженням до печенігів, але все ж мав деякі відмінні риси і кочував українськими степами з XI ст. до витіснення його половцями в XII ст. на захід (Іванов та інші 2014, с. 126). І хоча це поховання не є еталонним прикладом пам'ятки, залишеної торками –

орієнтація голови похованого зазвичай західна, а ноги в коня відчленовані досить високо для торків – по коліна, що за думкою деяких дослідників є половецьким маркером (Атавин) і дозволяє А. О. Добролюбському назвати тушу коня повною на відміну від авторів розкопок, визначити поховання як половецьке також не видається можливим. Цікаво, що поховання типу ГІІ – в ширкій ямі, де к півночі від людини розташовані череп та чотири ноги коня, розкладені в анатомічному порядку та головою на захід були розповсюдженні у Пороссі – районі проживання Чорних Клобуків, які склались саме зі змішаного печенізьсько-торчеського населення, що підпорядковувалось Київському князю та у період проникнення половців на суміжні з ними землі, зазнали деяких трансформацій обряду, що були виражені в зміні орієнтації похованого з західної на східну, а також у похованні повної туші коня замість чучела, що дуже схоже на модель поховання, яка тут розглядається (Федоров-Давидов 1966, с. 126; 147). Тож, поховання 11 біля с. Ковалівка може бути віднесено до представника Чорних Клобуків, які у золотоординський час, за вказівкою монголів, були розселені з Поросся в Волзькі степи та, меншою часткою, саме у Північно-Західне Причорномор'я (Добролюбський, 2011). Але все ж таки для датування пам'ятки XIII – XIV ст., на думку автора, замало доказів, тому що обряд поховання, який і був взятий А. О. Добролюбським за основу визначення хронології пам'ятки, має більш широке датування і слід розширити рамки поховання до XII-XIV ст., у зв'язку з чим з впевненістю віднести його до періоду Улусу Джучі не можна.

Поховання 9 кургану біля с. Пелагіївка Баштанського району Миколаївської області. Пам'ятка була відкрита Інгульською експедицією Інституту Археології АН УРСР під час розкопок 1967 - 1973 рр. Ось так воно характеризується авторами розкопок: У центрі кургану виявлено поховання кочовика в могилі з підбосом. Вхідна яма простежена частково, перед самим підбосом на глибині 1.10 м. від реперу. З південної сторони був зроблений вузький та довгий підбій (2.7 на 0.8 м.), орієнтований по лінії схід-

захід та поглиблений на 0.2 м. нижче вхідної ями, на дні якої простежувались сліди деревини або кори. В підбої відносно гарно зберіглися залишки решітчастого гробовища в виді двох поздовжніх полозів та дев'яти поперечних планок шириною 5-7 см; для скріплення їх в полози були зроблені спеціальні пази, в які заходили кінці планок. Зверху кістяка зберіглися дві поздовжні дошки від цієї споруди. Зверху гроб, скоріш за все, був покритий якоюсь циновою або корою, залишки якої простежувались по краях ями. Чоловік 50-60 років похований у витягнутому положенні, на спині, головою орієнтований на схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, права дещо зігнута, її кість – біля тазу. Кістяк гарної збереженості. Зріст 178 см., череп з ознаками монголоїдності. Біля голови з правої сторони стояла дерев'яна мисочка-піала діаметром 20 см., на грудях та під головою – дві продовгуваті пластини з рогу оленя з двома отворами по краях довжиною 17.6 та 20.5 см., шириною відповідно 1.8 та 2.9 см. Та уламки тонкої кістяної пластини з рядом просвердлених отворів. На грудях знайдена половина мідного перстня, під скелетом – фрагмент кістяної обкладки лука. Біля ніг знаходилися залишки залізних стремен та кільця від упряжі, а також сідло, від якого зберіглась тільки половина передньої дерев'яної луки. На сідлі виявлена кістяна застібка, схожа на пряслице з орнаментованими насічками. Крім того, в могилі виявлений крем'яний відщеп. На ногах та сідлі в кількох місцях збереглися залишки шкіри зі слідами ярко-зеленої та буро-фіолетової фарби. (Шарафутдинова 1977, с.85).

Автор розкопок відносить стремена, що були знайдені в похованні, до типу 7 по А. М. Кірпічнікову, який датований ним XII-XIII ст. (Кирпичников, 1973). Тож до цього ж часу автор і відносить пам'ятку.

А. О. Добролюбський не приймає датування автора розкопок та відносить поховання до золотоординського часу, посиляючись на подібність конструкції могили до типу BV за Г. О. Федоровим-Давидовим, який в свою чергу схожий на тип поховань в курганному могильнику біля с. Нерушай,

котрий, за дослідником, був залишений населенням, що зазнало монгольського впливу. Також вчений зазначає можливість датування поховання XIII-XIV ст. по віднесенню до цього часу знайдених в інвентарі кістяних обкладок та решітчастого гробовища (Добролюбський, 1982).

Автор цієї роботи не згоден з такими висновками. Самим А. О. Добролюбським, котрий у своїй монографії 1986 року відніс кургані могильники середньовікових кочовиків, знайдені в Буджаку (в тому числі, біля с. Нерушай) до золотоординського часу і пов'язав їх з населенням, що зазнало монгольського впливу, це твердження було спростовано у ряді його робіт, починаючи зі статті 1988 року, де дослідник, цілком справедливо, відносить названі пам'ятки до часів Буджацької орди (Добролюбський, 1988; Добролюбський, 2011). Тож, тезис схожості конструкції могил даної пам'ятки з могилами похованих у могильнику біля с. Нерушай відпадає. Щодо кістяних обкладок лука, то наразі відомо, що вони використовувались досить довгий період часу – з X по XIV ст., та не мають етнічної прив'язки. Решітчасті гробовища, насправді представляють собою кузов арби – двоколісної повозки, якими користувались половці (Болдин 1976) . Половецьке походження похованого підтверджується і східною орієнтацією його голови. Тож, автор згоден з первинною нижньою датою пам'ятки – XII ст., а верхньою датою для неї може бути XIV ст., так як половці зберігали свої культурні ознаки досить довгий час і під політинчим керуванням Улусу Джучі. Слід також зазначити, що А. О. Добролюбський у своїй монографії 2011 року підписав рисунок, що зображує інвентар з цього поховання як «Типове поховання визначного кочовика XII-XIII ст. (долина Південного Бугу)» (Добролюбський 2011, с. 150) , що підтверджує гіпотезу про більш широке датування пам'ятки.

Зелений Гай. У ямний курган 4 було впущено пізньокочівницьке поховання 1, відкрите на відстані 1,8 м на південь від умовного центру. Могила, вирита з поверхні насипу, входила в західний профіль ЦБ. У плані має форму вузького прямокутника з широтною орієнтацією і розмірами 2,15x0,7

м. Глибина на дно від поверхні становила 1м. На 0,1 м вище рівня дна, у чорноземі, що заповнював могилу, зафіксовано елементи дерев'яного перекриття, що складалося з п'яти поздовжніх і чотирьох поперечних плашок. Характер і спосіб зв'язку між ними залишився не встановленим, через погане збереження деревини. Судячи з розташування несучих поздовжніх плах, конструкція повинна була спиратися або на поперечні стінки могили, або на заплічки.

На дні ями було розчищено скелет чоловіка, в положенні витягнуто на спині, орієнтований черепом на схід. Ліворуч, перехрестям на рівні плечового епіфіза вістрям донизу лежала шабля. На кістках правої руки лежав сагайдак із трьома стрілами, зверненими наконечниками вгору. Фрагменти держаків біля оперення були пофарбовані в яскравий червоний колір. Під сагайдаком і в районі черепа фіксувалися залишки лука. Праворуч, на ребрах, знайдено невеликий фрагмент крученого срібного прутка (дроту) зі слідами проковки. На лівій ключиці розчищено мініатюрний гудзик з вушком. Типологічно близький був закріплений на кінці сухожильної нитки, що стягувала шкіряний гаманець, який лежав біля тазових кісток. У ньому знаходилися невиразні фрагменти заліза і кремін'я. Судячи із залишків поясного ремня, мішечок кріпився до нього за допомогою згаданої нитки. До складу похідного набору входили також кинджал, бронзова бляшка і портупейне кільце. Біля лівої гомілки зафіксовано фрагментоване лезо ножа

П. П. Лєснічий при невиразності речового набору, предмети якого були поширені доволі широко територіально й хронологічно, датує поховання, за відсутністю атрибутів вершника (кінських останків і предметів упряжі), золотоординським часом і відноситься (за східною орієнтацією) до пізньополовецьких (Лєсничий 2002, с. 114-116).

За думкою автора, відсутність у похованні кісток коня та інвентарю з ним пов'язаного не можуть, при відсутності інших факторів, не може свідчити

про належність пам'ятки до золотоординського періоду, поховання цілком могло належати рядовому половцю домонгольського періоду.

Археологічний комплекс Мамай-Гора, розташований біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. З 1988 по 1995 рр. експедицією Запорізького національного університету у 17 курганах, відкрито 23 середньовічних поховання. Окрім авторів розкопок, вони опубліковані М. В. Єльниковим, котрий детально описує обряд поховання та інвентар в тих похованнях, в котрих він був, робить висновок, що основні та впускні поховання курганного могильника Мамай-Гора мають схожий поховальний обряд, представлений типом АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим – 20 комплексів та типом АV – 3 комплекси (Єльников 2015, с.495-496). Інвентар був представлений тільки у шости похованнях могильника бронзовими сережками у вигляді знака запитання, кістяними і бронзовими гудзиками, скляним намистом, бронзовими бляшками і браслетами, залізними ножами, ножицями, кресалом, бронзовим дзеркалом, поясними пряжками, вістрями стріл. Датуючими, у цьому випадку можуть бути сережки, що відносяться до типу VI за Г. О. Федоровим-Давидовим, який отримав поширення у XIII – XIV ст., дволезове прямокутне укорочене кресало, що датується другою половиною XIII – XIV ст. Слід відзначити також знахідку у насипу одного з курганів вістря залізної стріли трикутної форми, тип якої добре відомий у XIII – XIV ст. М. В. Єльников враховуючи наявність підбоїв і звернення обличчя небіжчиків на південь, в сторону Мекки в 7 з 23 поховань, звужує хронологічні рамки існування могильника в межах середини – другої половини XIV ст. Хоча, на погляд автора цієї роботи, беззаперечне свідоцтво приналежності до періоду Улусу Джучі мають шість поховань з інвентарем.

Грушівка, Дніпропетровської області. Два поховання у двох різних курганах досліджені тут Д. Т. Березовцем у 1953 р., коли він проводив розкопки 13 курганів у цьому районі. Сам дослідник визначає їх як поховання середньовічних кочовиків без певної атрибуції, але М. В. Єльников у своїй

оглядовій статті атрибує їх саме як приналежні до періоду Улусу Джучі, хоча і не приводить аргументів чому саме.

Курган 7. Єдине поховання в кургані знаходилося за 1.5 м на захід від центру кургану в ґрунтовій прямокутній ямі розмірами 2.5 x 0.9 м та глибиною 0.6 м. Орієнтація зі сходу на захід. Небіжчик був випростаний на спині, головою на захід. Кістяк покладений в ящик з дуже тонких планок чи кори. З того ж матеріали вироблене верхнє перекриття ящика. Вище лівого плеча знаходився фрагмент березової кори, інтерпретовані автором розкопок як залишки сагайдака. Біля ліктя лівої руки був залізний ніж з ручкою та піхвами з дерева. На кістках ніг збереглися залишки шкіряного взуття типу чобіт з халявами, косо зрізаними у верхній частині (Березовець 1961, с. 60).

М. В. Єльніков відносить це поховання до середини XIII-XIV ст. як і попереднє, можливо за аналогією з взуттям, хоча, ніяких датуючих предметів інвентарю як і типу поховання тут немає (Єльніков, 2015). Автор цієї роботи вважає схожість взуття з небіжчиком з поховання періоду Улусу Джучі недостатнім приводом рахувати і це поховання тим самим часом, тому датування цієї пам'ятки може бути широким, а саме - X-XIV ст.

У 1992 р. вийшла стаття О. В. Євглевського з переліком пам'яток золотоординського періоду, досліджених під час робіт Новобудівної експедиції Донецького університету. Деякі з них, на думку автора цієї роботи, мають дискусійну атрибуцію.

Новомиколаївка. Група 1 кургану 1, поховання 2. Впускне поховання виявлено в 5.9 м на північний схід від центру. Кістяк чоловіка лежав витягнуто на спині, головою на захід на дев'яти повздовжньо розташованих тонких дошках між якими були зазори, інтерпретовані автором публікації як залишки ґратчастого гробовища. Зліва від похованого, вздовж руки знаходилась шабля, а навпроти скроні два залізних наконечника стріл. Під шийними хребцями була виявлена скляна бусина, біля правої скроні – хвостові хребці коня. У

районі грудної клітини виявлені ніж, кресало та кістяні накладки на колчан. Під тазом знайдений фрагмент темно-червоної парчової тканини. На північ від похованого, вище на 60-70 см, за припущенням автора публікації, на сходинці поховальної конструкції, яка не була простежена, виявлені череп та кінцівки коня, покладені в анатомічному порядку, черепом на захід. Біля коня були знайдені два парних стремена, вудила та залізні підпружні пряжки.

О. В. Євглевський так характеризує інвентар: фрагментовані вудила з великими кільцями він відносить до типу ГІІ за Г. О. Федоровим-Давидовим; стремена арочної форми з плоскими підніжками типу ЕІІ; пара залізних великих підпружних пряжок типу ІІА-ІІІ; широка шабля, вигнута в середній частині віднесена до типу БІІІ; два залізних наконечники стріл, один з яких дослідник визначає типом ВV; дві кістяні петлі від колчану з одним великим центральним отвором типу АІV; кресало прямокутної форми з овальною проріззю типу АІ та скляна циліндрична бусина з позолотою (Євглевський 1992, с.108).

Попри те, що поховання містить досить багатий інвентар і О. В. Євглевський його детально охарактеризував та типологізував за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, за цією ж класифікацією жоден з артефактів не належить до такого, що безсумнівно відноситься до золотоординського періоду. Тип поховання, у цьому випадку також не може датувати пам'ятку. Причина, по якій автор публікації відніс це поховання до золотоординського періоду у тому, що він відносить петлю для колчану типу АІV до такої, що з'явилась тільки з приходом монголів в український степ, хоча аргументація такому твердженню не наводиться. Тож за одним цим фактором віднести пам'ятку до періоду Улусу Джучі, автор цієї роботи вважає не доцільним.

Степовий. Курган 2, поховання 4. Поховання створено в 7 м на південний схід від центру кургану. Конструкція ями простежена не була. Кістяк дорослого чоловіка лежав на глибині 0.95 м від реперу скорчено на

животі, орієнтований корпусом на південний захід, черепом на південь. Права рука небіжчика була витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті під гострим кутом, кисть під черепом. Зліва від тазу було виявлено стремено, а на схід від грудини – вудила. В ногах знайдені залізні фрагменти ножа та пряжки.

Характеристика інвентаря за О. В. Євглевським: стремено арочної форми з прямокутною горизонтально витягнутою петлею. Ширина підніжки 2.6 см, тип VI за Г. О. Федоровим-Давидовим; двоскладні вудила з великими кільцями, тип ГII; ніж з горбатою спинкою довжиною 3.1 см, прямокутний в перерізі (Євглевский 1992, с.110-111).

За класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, котрою користується дослідник, перелічені типи інвентарю не з'являються тільки у золотоординську епоху, це не можна сказати і про тип поховання, тож з якої причини О. В. Євглевський відніс поховання до періоду Улусу Джучі видається незрозумілим. Автор цієї роботи пропонує розширити хронологічні рамки даної пам'ятки.

Зрубне. Курган 3, поховання 1. В кургані виявлено одне кочівницьке поховання. Могила була пограбована у давнину та завалена камінням. Поховальна конструкція складалася з уступу шириною 0.25-0.47 м та підбою, котрий розташовувався у південній стінці поховання. Глибина підбою 0.2 м, а висота 0.6 м. Дно могило знаходилося на глибині 1.57 м.

О. В. Євглевський так описує інвентар: залізний масивний черешковий наконечник стріли ромбовидної форми, близький до типу VIIV за Г. О. Федоровим-Давидовим; залізний масивний черешковий наконечник стріли ромбовидної форми з короткими нижніми та подовженими верхніми ударними гранями, тип BV; кістяне руків'я батога яйцеподібної форми з гачком. Висота 4.9 см, діаметр 3.5 см, діаметр отвору 1.7 см; Кістяна петля для підвішування колчану типу AIV; кістяні накладки на колчан сегментовидні в перерізі; кругла залізна пряжка IIА-III (Євглевский 1992, с.112).

Швидше за все, автор публікації відніс поховання до золотоординського періоду завдяки кістяній петлі типу AIV за Г. О. Федоровим-Давидовим, тому що у тій же публікації він відносить такий тип артефактів до таких, що прийшли в український степ разом з монголами. Проте, ніякої аргументації таких висновків не надається, тож, враховуючи, що за типологією Г. О. Федорова-Давидова цей тип не належить до тих, що з'явилися разом з Улусом Джучі, за думкою автора цієї роботи пам'ятку впевнено віднести до цього періоду не можна.

В 1905 р. вийшли «Труды XIII археологического съезда» в Єкатеринославі, в котрих вийшли матеріали Д. І. Яворницького з розкопок біля с. Татарбранка.

Курган 3. Верхній шар землі був паленим. Далі, в порядку, в якому зазначив автор розкопок шли шматки дерева, залізний спис, череп коня, кремінь для огнива та шматки березової кори, потім йшло дерев'яне перекриття та хребці і ребра коня, між якими були вуглі та уламки заліза. Також автор відмічає десять соснових кілків, що йшли з вершини у глиб кургану, далі виявлений залізний спис, залізна скоба, кістяна ручка від ножа, залізна пряжка, невелике золоте кільце та дві монети хана Булака (1370-1384). Також в кургані було виявлено поховання в колоді, в котрому недоставало частини кісток, як череп та пальці, на животі був покладений залізний спис, а у лівій руці знаходився колчан з берести. Незрозуміло на скільки поховання пов'язано з речовим комплексом, що був описаний вище але, судячи з того, що поховання було єдиним в кургані, увесь цей інвентар та кістки коня належать саме до нього та належать до золотоординського періоду (Яворницький 1905, с. 127-130).

Слід зазначити, що усього курганів, розкопаних біля с. Татарбранка Д. І. Яворницьким було вісім. Майже в кожному з них було виявлено поховання, що за комплексом ознак може бути асоційовано з так званими «пізніми» кочовиками але, нажаль, по причині відсутності ілюстрацій інвентарю,

охарактеризувати такі датуючі предмети як стремена, вудила та наконечники стріл, котрі були в похованнях, немає можливості. Тож, хоча вони схожі на поховання в кургані 3, впевнено атрибутувати їх як приналежні до середини XIII – XIV ст. неможливо.

Отже, було доведено, що невірна атрибуція поховальних пам'яток кочовиків Улусу Джучі була результатом методологічного спотворення – тобто такого, що відбулось ненавмисно, з причини відсутності в моменті часу досконалих методів дослідження та аналізу.

ВИСНОВКИ

Отже, результати дослідження дозволили комплексно охарактеризувати поховальні пам'ятки кочовиків степової України періоду Улусу Джучі та реконструювати багатовимірну структуру їх ідентичностей на основі археологічних та писемних джерел. Було вперше систематизовано польові дослідження, вивчена джерельна база та сформовані нові підходи до інтерпретації історико-культурних процесів серед кочового населення Улусу Джучі.

Було встановлено, що наукова розробка проблеми пройшла шлях від інтерпретацій археологів-аматорів кінця XIX ст. до сучасності, коли новітні методи дослідження дозволяють досить точно атрибутувати поховання кочовиків. Для періоду з кінця XIX ст. і аж до 60-их років XX ст., незважаючи на вже широкі археологічні дослідження як самі атрибуційні ознаки для різних етнічних груп кочівників, так й принципи їх датування залишалися нечіткими. Зламним моментом стала поява в цей період низки класифікаційних та типологізуючих загальних робіт, матеріал з котрих здебільшого залишається актуальним і зараз. Далі, у 80-ті рр., слідом за масовим накопиченням археологічного матеріалу, стали з'являтися роботи дослідників, котрі атрибутували місцевий для них матеріал, згідно з існуючими типологіями та надали йому специфічний регіональний контекст. Починаючи з періоду незалежності України, разом з скороченням археологічних робіт, скоротились і праці, які фокусуються на інтерпретації археологічного матеріалу, що репрезентує кочове населення Улусу Джучі.

У новітніх роботах, що торкаються висвітленню окремих аспектів історії періоду Улусу Джучі в Україні наголошується на недостатності опрацювання кочових поховань та на спрощеному підході до них. На основі вивчення історіографії була виявлена певна специфіка теоретичних підходів до

історико-культурної та археологічної інтерпретації поховальних пам'яток кочовиків Улусу Джучі протягом часу їх дослідження.

Виявлен, визначаючи основні етапи накопичення джерельної бази, зокрема, в ході польових археологічних досліджень пам'яток кочовиків Улусу Джучі, що такі дослідження відбувались досить нерівномірно територіально. Кінець XIX – початок XX ст. – період перших польових археологічних робіт, пов'язаних з вивченням середньовічних кочовиків, ознаменувався накопиченням археологічного матеріалу, що був отриманий за допомогою методів та техніки, характерних для того часу, що, нажаль позначилось на якості публікацій та інтерпретацій дослідників.

Етап археологічних досліджень з 20-их до кінця 50-их рр. XX ст. відзначився досить епізодичним зверненням до матеріалів середньовічних кочовиків, найчастіше під час дослідження пам'яток інших періодів.

Починаючи з 60-их рр. в СРСР починають функціонувати масштабні польові дослідження, котрі мали на меті «порятунок» археологічного матеріалу під час широкого будівництва в українських степах але також не фокусувались на спеціалізованому вивченні поховань кочовиків Улусу Джучі. Проте, саме цей період накопичення матеріалу мав вирішальне значення для розробки підходів до вивчення середньовічних кочовиків степу України.

В період незалежної України, увага дослідників значною мірою зосередилась на містах і фортецях Улусу Джучі. Водночас, пам'ятки, переважно поховання, пов'язані з кочовим населенням, вивчаються спорадично.

Для визначення етнічної, регіональної, статусної і гендерної ідентичності кочовиків Улусу Джучі був застосований комплексний міждисциплінарний підхід. Археологічні матеріали розглядаються разом із письмовими джерелами. Реконструкція ідентичностей минулих суспільств вимагає підходу, який об'єднує аналіз матеріальної культури, письмових

джерел та теоретичних концепцій. У межах дисертації розроблено методологію, що включає класифікацію матеріалів за типом кочових пам'яток; типологічний та хронологічний аналіз поховального інвентарю; використання писемних джерел для зіставлення матеріальних атрибутів з культурними практиками. Така методика дозволяє виокремлювати маркери групової приналежності: наприклад, відмінності у поховальному обряді, типах оздоблення могил, рештках одягу чи озброєння. У разі відтворення певного соціального контексту та його співвіднесення з археологічними джерелами, встановлення ідентичності стає можливим. Це зумовлено тим, що матеріальна культура не лише відображає ідентичність, а й активно її формує. Через аналіз матеріальної культури можна відтворити уявлення суспільства про себе, його уявлення про «своїх» і «чужих», а також простежити трансформації під впливом зовнішніх викликів. Матеріальні об'єкти слугують засобами пам'яті, символами спільного досвіду та соціальної участі.

Одним з застосованих в роботі сучасних методів, що використовується задля збереження культурної спадщини України, в тому числі артефактів, що належать середньовічним кочовикам є фотограмметрія. Були оцифровані культуровизначальні артефакти, що належали половецькій та печенізькій етнічним групам. Також було поставлено питання про технологію оцифровування, подальшого 3D моделювання та експонування об'єктів культурної спадщини, що належали кочовикам України періоду Улусу Джучі.

Було встановлено, що археологічні джерела кочовиків Улусу Джучі мають багатий пізнавальний потенціал щодо різних вимірів ідентичності. Етнічна ідентичність з'ясовується через антропологічні та матеріальні ознаки, котрі, при відтворенні певного контексту, розкривають етнічну приналежність того чи іншого небіжчика. В роботі наведені приклади певних типів матеріальної культури при виявленні котрих в похованні, можна з високою долею вірогідності віднести похованого до тієї чи іншої етнічної групи, як то

половецька двоколісна повозка «арба», котра в розібраному стані одночасно слугувала гробовищем для небіжчиків половецької етнічної групи.

Регіональна ідентичність — це історично зумовлена форма локальної самосвідомості, яка проявляється в стійкості культурних ознак певної етнічної чи соціальної групи в конкретному географічному середовищі. У випадку кочовиків, ця ідентичність зчитується не через сталі поселення, а через обрядові, матеріальні та хронологічні особливості поховань.

На підставі аналізу матеріалу було доведено, що археологічні джерела, особливо курганні поховання, дозволяють ідентифікувати регіональну ідентичність через сталість традицій - якщо певні обрядові та матеріальні елементи зберігаються протягом кількох століть у визначеному регіоні — це свідчення регіональної ідентичності; Локальні трансформації - змішування елементів з різних культур зазвичай фіксується на перетині контактів і є ознакою адаптації, характерної для конкретної місцевості; Виключність - наявність обрядів або елементів, не зафіксованих більше ніде це чіткий маркер локальної традиції або її відсутності, що також може свідчити про регіональну ідентичність.

Статусову ідентичність у середньовічних кочовиків можна визначити на основі археологічного матеріалу через комплексний аналіз типу поховання, обрядової практики, інвентарю (зброї, одягу, прикрас, коней), архітектури могили, етнічних маркерів, а також кількісного та якісного складу знайдених речей. Це дозволяє не лише фіксувати соціальні рівні похованих осіб, але й реконструювати устрій та уявлення про владу, престиж та смерть у кочовому суспільстві періоду Улусу Джучі.

Що ж до гендерної ідентичності – матеріальна культура виступає не лише відображенням соціальної дійсності, а й засобом формування, вираження та подекуди навіть переосмислення гендерних ролей. Відомі випадки, коли предмети, що традиційно асоціюються з певною статтю,

трапляються у неочікуваних контекстах, що свідчить про більшу варіативність гендерних уявлень, ніж заведено вважати. Для поховань кочовиків Улусу Джучі виявити подібні випадки поки що не вдалося. Проте, з розвитком гендерних студій в археології, можливо, буде проявлятися досі невидима роль жінок та інших гендерних категорій в давніх суспільствах, в тому числі у середньовічних кочовиків степів України.

У роботі також була з'ясована специфіка спотворення ідентичності кочового населення Улусу Джучі у світлі окремих поховальних пам'яток. На нашу думку, таке спотворення було спричинено методологічною недосконалістю, котра має під собою обмеження в методиці археологічних досліджень на час публікації археологічного матеріалу, що, в свою чергу, призвело до невірної атрибуції певних археологічних пам'яток кочовиків Улусу Джучі.

Були встановлені і особливості артикуляції структури ідентичностей окремих груп кочового населення Улусу Джучі у певному специфічному контексті розгортання історичних подій та процесів на території України з середини XIII по початок XV ст. Загалом, можна сказати, що з монгольською навалою, котра захопила українські степи артикуляція ідентичності місцевих груп кочового населення спочатку змінилась, увібравши в себе певні риси завойовників, а на кінець періоду, котрий роздивляється дана робота – зовсім зникла. Завдяки археологічним джерелам ми можемо простежити як змінювали історичні події вид поховальних пам'яток середньовічних кочовиків на території України та зробити припущення про такі пам'ятки, котрі залишили самі завойовники. Прикладом такої артикуляції структури ідентичностей може бути поява згаданих в цій роботі Чорних Клобуків на теренах Північно-Західного Причорномор'я. З історичних джерел знаємо, що монголи переселили дану етнічну групу на схід від їх ареалу проживання – Поросся, та про те, що частина з них опинилась в Північно-Західному Причорномор'ї відомо виключно з археологічних джерел, котрі дали нам

змогу виявити етнічну, статусову, гендерну та регіональну ідентичність цієї групи населення.

Таким чином, дослідження дозволило вперше в українській науці системно охарактеризувати поховальні пам'ятки кочовиків періоду Улусу Джучі та реконструювати багатовимірну структуру їх ідентичностей — етнічної, регіональної, статусної й гендерної, що значно поглиблює уявлення про суспільну організацію, культурну динаміку та самоідентифікацію кочового населення Улусу Джучі на території степової України. Дисертація не лише заповнює прогалину в історико-археологічному знанні, а й створює підґрунтя для подальших студій з історії та археології кочовиків середньовічної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Binford, L.R., 1965. Archaeological systematics and the study of culture process. *American Antiquity*, 31(2), p. 203–210.
2. Diaz-Andreu M., Lucy S., Babic S., Edwards D., 2005. *The Archaeology of Identity Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*. London: Routledge.
3. Childe, V.G., 1930. *The Bronze Age*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
4. Fried, M.H. 1968. ‘On the concepts of “tribe” and “tribal society”.’ In J.Helm (ed.) *Essays on the Problem of Tribe*, pp. 3–20. Seattle: University of Washington Press.
5. Hubert, E. 2016. Figuring identity in everyday life. *Journal of Anthropological Archaeology*, 44 p. 1–13.
6. Ivanyshko, S., Kazakevych, G. and Shydlovskiy, P., 2024. Cultural heritage in the Russo-Ukrainian war: a victim in the conflict. *Complutum*, 35(1), p.191–214.
7. Jones, S. 1997. *The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present*. London: Routledge.
8. Radchenko, S. 2022. Rediscovered Mesolithic Rock Art Collection from Kamyana Mohyla Complex in Eastern Ukraine. *Open Archaeology*, 8(1), p. 114-131. <https://doi.org/10.1515/opar-2022-0230>.
9. Radchenko, S. 2023. *Parietal and Portable Art of Kamyana Mohyla, Ukraine*. London: BAR Publishing.
10. Radchenko, S., Kiosak, D. 2022. Upper Paleolithic rock art of Ukraine Between Here and Nowhere. *Quaternary International*, 640, p. 44-60. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2022.09.008>.

11. Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. и Шахров, Г. И., 1995. Великознаменские курганы (№ 14—15). Запорожье: ЗГУ.
12. Андрущенко, Т.В., 2019. Регіональна ідентичність: зміст, типи та особливості формування. *Політикус: науковий журнал*, № 4, с. 93–97.
13. Атавин, А. Г. 1984. Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях X-XIV вв. *Советская археология*, 1, с. 134-143.
14. Белорыбкин, Г. Н., 2001. Золотаревское поселение. Пенза: ПГПУ.
15. Березовець, Д. Т., 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологические памятники УССР*, т. IX, с. 39–88.
16. Березовець, Д. Т., 1961. Курганний могильник в с. Грушівка. *Археологические памятники УССР*, т. X, с. 56–64.
17. Безверхий, А. П., 1991. Средневековые кочевнические памятники правобережья Днепра. *Проблемы археологии Поднепровья*, с. 119–130.
18. Біляєва, С., Скус, О. та Джагунова, О., 2024. Історико-культурна спадщина України в умовах екзистенційного виклику. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць*, вип. 47, с. 99–108. Вінниця: ВДПУ.
19. Біляєва, С.О., Болтрик, Ю.В. та Фіалко, О.Є., 2022. Аккерманська фортеця: дослідження 1999–2010 років. Наук. ред. О.П. Моця. Київ: *Ін-т археології НАН України*. 275 с.
20. Біляєва, С.О., Бімбірайте, Н., Фіалко, О.Є. та ін., 2021. *Фортеця Тягинь. Археологічні дослідження 2019–2021 рр.* Київ–Херсон.

21. Болдин, Я. А. 1976. О решётчатых гробовищах в погребениях поздних кочевников юга Украины. *Открытия молодых археологов Украины*, ч.2. с. 26-28.

22. Бранденбург, Н.Е., 1908. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга, 1888–1902 гг.: Работы в губерниях Киевской, Полтавской, Харандрухьковской, Каменец-Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области Войска Донского. Т-во Р. Голике и А. Вильборг. VIII, 223 с.

23. Веремейчик, О. М. 2018. Кераміка середини XIII ст. з садиби ювеліра в Любечі. *Археологія і давня історія України*, 4(29), с. 297-316. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.17>

24. Вильгельм де Рубрук, 1911. Путешествие в Восточные страны. В: Плано Карпини Иоанн де, Вильгельм де Рубрук. *Издание А.С. Суворина*. 232 с.

25. Гаврилюк Н. А. 1978. Раскопки курганов у с. Ковпаненко. *Курганы на Южном Буге*, с. 7-133.

26. Голубовский, П., 1884. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. *История южно-русских степей IX–XIII вв.* Киев. 262 с.

27. Гнера, В. А. 2017. Археологічна аерофотозйомка за допомогою квадрокоптерів DJI Phantom (порівняльний аналіз). *Питання історії науки і техніки*, 4, с. 52-60.

28. Гнера, В. А., Пашковський, О. А. 2018. 3D-модельова-ння в музеєфікації фундаментів Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 6, с. 202-204.

29. Горькова, А.А., 2013. Археологическая деятельность членов Исторического общества имени Нестора-летописца. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, № 10–11, с. 83–86.

30. Городцов, В.О. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*.

31. Гошкевич, В. И. 1903. *Клады и древности Херсонской губернии*. Херсон: Юга.

32. Гошкевич, В. И. 1930. Погребения, датированные джучидскими монетами: Из раскопок И.Я. Стемпковского. *Вісник Одеської комісії краєзнавства*, чт. 4-5, с. 104-111.

33. Грицюта, О.О., 2017. Археологічні дослідження проф. Ф. І. Кнауера у Південній Бессарабії. *Історіосфера: матеріали Шістнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, с. 59–64.

34. Гудкова, А. В., Добролюбский А. О., Тощев Г. Н., Фокеев М. М. *Отчет о работе Измаильской Новостроечной экспедиции Института Археологии АН УССР в 1979 году*. ОГИМ : Науковий архів ОАМ НАН України.

35. Гудкова, А. В., Добролюбский А. О., Тощев Г. Н., Фокеев М. М. *Отчет о работе Измаильской Новостроечной экспедиции Института Археологии АН УССР в 1981 году*. ОГИМ : Науковий архів ОАМ НАН України.

36. Добролюбский, А. О. 1981. Погребение кочевника у с. Плавни. *Древности Северо-Западного Причерноморья*, с. 131-135.

37. Добролюбский, А. О. 1982. Этнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в золотоордынское время. *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*, с. 28-38.

38. Добролюбский, А. О. 1986. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. Киев: Наукова думка.

39. Добролюбский, А. О., 1988. Погребальные памятники Буджацкой Орды. *Средневековые памятники Днестро-Прутского междуречья*. Штиинца, с. 131-144.

40. Добролюбский, А. О, Дзиговский А. Н. 1981. Памятники кочевников IX-XIV вв. На западе Причерноморских степей (материалы к археологической карте). *Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья*, с. 134-144.

41. Добролюбский, А. О., 1991. Гребенников Ю. С. Группа памятников кочевой знати первой половины XIV в. в Северо-Западном Причерноморье. *Древности Юго-Запада СССР (I-середина II тысячелетия н.э.)*, с. 224-240.

42. Добролюбский, А. О. Субботин Л. В. 1982. Погребение средневекового кочевника у села Траповка. *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*, с. 168-173.

43. Добролюбський, А. О., Смирнов І. О. 2011. *Кочовики Південно-Західної України в X – XVII століттях*. Київ: Іліон.

44. Добролюбський, А. О., Островєрхов А. С. 1992. Парне поховання золотоординського часу на р. Кодима. *Археологія південного заходу України*, с. 117-128.

45. Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей: Збірник. 1929. Т.1. За головною редакцією професора Д. І Яворницького. Дніпропетровськ: Друк. ім. 25-р. ВКП Поліграфтресту.

46. Евглевский, А. В. 1992. Погребения золотоордынского времени из раскопок новостроечной экспедиции Донецкого университета. *Донецкий археологический сборник, выпуск 1*, с. 107-116.

47. Евглевский, А. В., Потемкина, Т. М. 2000. Керамика у номадов. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 209–226.
48. Ельников, М. В. 2015. Памятники золотоордынского периода в Нижнем Поднепровье. *Генуэзская Газария и Золотая Орда*, с. 479-508.
49. Єльніков, М. В. 2012. Характеристика та аналіз обряду підкуртанних поховань кочівників часів Золотої Орди у Нижньодніпровському регіоні. *Музейний Вісник № 12*, с. 73-95.
50. Жигола, В. С. 2018. Метрологічні дослідження 3D-моделей археологічної кераміки. В: Дятлов, В. О. (відп. ред.). Середньовічні та ранньомодерні старожит-ності Центрально-Східної Європи. Чернігів: Національ-ний університет «Чернігівський колегіум» імені Тараса Шевченка, с. 47-54.
51. Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Новітні мето-ди фіксації в археології, *Археологія*, 2019, 1, с. 118-130. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.118>.
52. Жигола, В. С. 2020. Цифрова фіксація поховання X ст. *Археологія і давня історія України*, 2(35), с. 321-326. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.02.23>.
53. Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2021. Застосування фотограмметричних методів у керамології. *Археологічна керамологія*, 1–2 (5–6), с. 181-191
54. Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2022. Фотограмме-трична топографічна основа археологічної пам'ятки. *Ар-хеологія і давня історія України*, 3(44), с. 456-465. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.31>.
52. Захарук, Ю. 1949. Раскопки около с. Нерубайское под Одессой. *Археологічні пам'ятки УРСР, том. I*, с. 144-149.

53. Зяблин, Л.П., 1955. О «татарских» курганах. *Советская археология*, № XX, с. 83–96.
54. Ибрагимова, А. М. 2013. *Бахчисарайский Ханский дворец XVI–XVIII вв.* Симферополь: ИА НАНУ.
55. Иванов, В. А., Гарустович Г. Н., Пилипчук Я. В. 2014. *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии.* Издательство БГПУ.
56. Иванова, Т.В. та Карч, М.О., 2020. Гендерна ідентичність як мультіваріативний феномен. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*, 31(70), № 4.
57. Казакевич, Г., 2022. Етнічні спільноти давньої Європи як культурні ідентичності (на прикладі кельтів залізної доби). *Українознавство*, № 2(83), с. 62–73.
58. Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. 1910. *Археология и этнография.* Екатеринослав: типография губернского земства.
59. Квітковський, В. І., Свистун Г. Є. 2023. Матеріали ординського часу з багат шарового поселення Кицівка І. *Археологія і давня історія України*, вип. 3 (48), с. 104-111. DOI: 10.37445/adiu.2023.03.06
60. Квітницький, М.Є., 2011. Половці. Енциклопедія історії України. Т. 8: Па–При. Київ: Наукова думка, с. 348–351. Доступно за: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Polovtsi [Переглянуто: 10 травня 2025].

61. Кирпичников, А.Н., 1959. Погребение воина XII–XIII вв. из Южной Киевщины. *Сборник исследований и материалов Артиллерийского Исторического Музея*, вып. IV, Л., с. 222.

62. Кирпичников, А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX–XIII вв.* Л.

63. Ковалёва, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. Л. и др. 2003. Курганы энеолита-бронзы в криворожском течении Ингульца. Днепропетровск: ДНУ.

64. Козир, І.А., 2014. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року. *Наукові записки*, с. 10–21.

65. Козловець, М. А. 2011. Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка: Філософські науки*, випуск 57, с. 3–9.

66. Комнина, А., 1859. Сокращенное сказание о делах царя Алексея Комнина (1081–1118). *Труд Анны Комниной. Часть I.* СПб.: типография Императорской Академии наук.

67. Костенко, А.В., 2015. Археологічний музей В. І. Гошкевича (1890–1898 рр.). *Археологія*, № 2, с. 137–147.

68. Котляр, М.Ф., 2007. Клобуки чорні, Чорні клобуки [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України*, т. 4: Ка–Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 528. Доступно за: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S

21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Klobuky_Ch
opni [Переглянуто 7 травня 2025].

69. Кравченко, А.А., 1986. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.). Киев: Наукова думка. 124 с.

70. Кравченко, Э.Е. и Швецов, М.Л., 1990. О могильниках золотоордынской эпохи Подонцовья. В: *Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): тезисы докладов юбилейной конференции*. Ч. 3. Херсон, с. 22–24.

71. Лесничий, П. П. 2002. Позднекочевнические погребения у с. Зеленый Гай на р. Ингулец. *Проблеми археології Подніпров'я*, с. 112-123.

72. Малиновская Н. В. 1974. Колчаны XIII-XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей. *Города Поволжья в средние века*, с. 132-175.

73. Махортих, С. В., Котова, Н. С., Джос, В. С., Радченко, С. Б. 2020. Нові поховально-ритуальні комплекси доби ранньої бронзи поблизу Кам'яної Могили. *Археологія і давня історія України*, 4(37), с. 226-239

74. Медведев, А. Ф. 1966. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв., *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. ЕІ - 36. Москва: Наука.

75. Мец, Н.Д., 1948. К вопросу о торках. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, вып. XXII, с. 45–49.

76. Мыськов, Е. П. 1995. О некоторых типах головных уборов населения Золотой Орды. *РА*, 2, с. 36-43.

77. Нагорна, Л.П., 2008. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 405 с.

78. Нарожный, Е. И., Плютов В. И. 2009. Костяные орнаментированные накладки на луки из средневековых кочевнических захоронений XIII–XIV вв. (некоторые аспекты изучения). *Пятая Кубанская археологическая конференция*, с. 275-280.

78. Немировський, О.О., 2011. Печеніги. У: Смолій, В.А. (ред.), Енциклопедія історії України, т. 8: Па–Прик. Київ: Наукова думка, с. 200. Доступно за: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Pechenihy [Переглянуто 9 травня 2025 р.]

79. Никоненко, Д. Д., Радченко, С. Б., Волков, А. В. 2017. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмметричних досліджень. *Археологія*, 4, с. 120-129. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.04.120>.

80. Отрощенко, В.В. и Рассмакин, Ю.Я., 1986. Половецкий комплекс Чингульського кургану. *Археологія*, (53), с.14–36.

81. Петрова, Н.О., 2025. Етнічна ідентичність середньовічних кочовиків: аспекти визначення структури та змісту. *Вісник науки та освіти. Серії: Філологія; Педагогіка; Соціологія; Культура і мистецтво; Історія та археологія*, вип. 2(32), с. 1758–1765.

82. Петрова, Н.О., 2024. Ідентичність крізь призму етнографічних краєзнавчих досліджень (досвід ОНУ імені І. І. Мечникова). *Вісник науки та освіти. Серії: Філологія; Педагогіка; Соціологія; Культура і мистецтво; Історія та археологія*, вип. 12(30), с. 1634–1648.

83. Петрова, Н.О, 2024. До питання визначення ідентичностей в історичній ретроспективі. *Чорноморська минушина: записки Відділу*

історії козацтва на півдні України: збірник наукових праць, вип. 19, с. 108–116.

84. Плетнева, С. А. 1958. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Труды Волго-Донской экспедиции*, том I, с. 151–226.

85. Плетнева, С. А. 1981. Кочевники восточноевропейских степей в X–XIII вв. Печенеги, торки, половцы. *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва.

86. Плетнева, С. А. 2003. Об одном уникальном могильнике среднего Приднестровья. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, вып. X, с. 307–321.

87. Поліщук, Ю.М., 2013. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 2, с. 197–213.

88. Половец, В., 2012. Половці і монголо-татари. *Сіверянський літопис*, № 1–2, с. 11–17.

89. Полевой, Л. Л. и Бырня, П. П., 1974. Средневековые памятники XIV—XVII вв. В: *Археологические карты Молдавии*, выпуск 7. Кишинёв.

90. Полидович, Ю. Б., Усачук А. Н., Кравченко Э. Е., Подобед В. А. 2013. Исследования курганов группы Попов Яр-2 в Донецкой области. *Археологический альманах*, №30, с. 36–135.

91. Позивай, Т. Д. 2011. Пам'ятки золотоординського часу на території сучасної Одещини (матеріали до археологічної карти). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, випуск 14, с. 24–34.

92. Радзивіллівський літопис. *Факсиміле пам'ятки*. Доступно за: <http://resource.history.org.ua/item/0014255> (Дата звернення: 24.10.2024).

93. Радченко, С.Б. та Ченцов, Я.М., 2025. Фотограмметрія у структурі трансдисциплінарної археології: приклад моделювання артефактів із середньовічного степу України. *Археологія*, № 1, с. 121–148.

94. Радченко, С. Б., Никоненко, Д. Д. 2020. Фотограмметричні дослідження господарських об'єктів ранньої заліз-ної доби. В: Болтрик, Ю. В. (відп. ред.). Археологічні дослідження в Україні 2020. Київ: Інститут археології НАН України, с. 361-363

95. Радченко, С. Б., Дудок, Т. Г. 2023. Мірна шкала для масштабування та вимірювання моделей. Патент на корисну модель No. 153395. *Bulletin of Legal Rights*, 26, p. 4-11

96. Рафальський, О., Калакура, Я. (наук. ред.), Калакура, О. та Юрій, М., 2022. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 512 с.

97. Раевский, К. А. 1939. Научно-исследовательская работа Одесского исторического музея: археологические раскопки. *ВДИ*, 2, с. 140 – 143.

98. Рассмакин, Ю.Я., 2003. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Европы в эпоху средневековья: Сб. научн. тр.*, Т. 3, с. 207–230.

99. Рашид-ад-дин, 1952. *Сборник летописей*. Т. I, кн. 2.

100. Руссев, Н.Д., 1982. О западных пределах Золотой Орды. У: *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, с. 40–55.

101. Самоквасов, Д. Я., 1886. Могильные древности Александровского уезда Екатеринославской губернии. Одесса, 19 с.
102. Сапожников, И. В. 2019. Курганы Буджака, исследованные Ф. И. Кнауэром: история раскопок, картография и нынешнее состояние. *Археологія і давня історія України, вип. 4 (33)*, с. 396-422.
103. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, 1884. Т. 1. 553 с.
104. Сердюк, М. Й. 2020. Характеристика археологічної колекції ДНІМ «Старожитності пізніх кочовиків IX-XIV ст.». *Науковий архів ДНІМ*.
105. Скотна, Н., Стець, В., 2012. Особливості етнічної і національної ідентичності. *Молодь і ринок*, № 8, с. 6–10.
106. Степико, М.Т., 2011. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД. 334 с.
107. Субботин Л. В., Дворянинов С. А. Отчет о раскопках курганов Дунай-Днестровской новостроечной археологической экспедицией в 1978 году. *ОГИМ: Науковий архів ОАМ НАН України*.
108. Субботин Л. В. Отчет о раскопках курганов Дунай-Днестровской новостроечной археологической экспедицией в 1977 году. *ОГИМ: Науковий архів ОАМ НАН України*.
109. Субботин, Л.В., Дзиговский, А.Н. и Островерхов, А.С., 1998. Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. Одесса: *УНДА ЛТД*. 173 с.
110. Трефилев, Е. П. 1905. Археологическая экскурсия в Купянском уезде, Екатеринославской губернии. *Труды XII Археологического съезда*, Т. 1, Москва, с. 131-141.

111. Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1966. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. МГУ.

112. Чепіженко, В.В., 2025. До питання спотворення ідентичності в археології: історіографічний огляд. *Вісник науки та освіти. Серії: Філологія; Педагогіка; Соціологія; Культура і мистецтво; Історія та археологія*, вип. 4(34), с. 2153–2159.

113. Ченцов, Я.М., 2024. До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, вип. 39, с. 8–14.

114. Чхаидзе, В.Н. и Дружинина, И.А., 2013. Погребение кочевника XIII – 1-й пол. XIV в. у села Лосево в Степном Прикубанье. В: *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 8: Золотоордынское время. Донецк: Донецкий национальный университет, с. 425–436.

115. Шалобудов, В. Н. 1982. Позднекочевнический могильник XIV в. у с. Котовка. *Древности степного Поднепровья (III – I тыс. до н.э.)*, с. 60-69.

116. Шалобудов, В. Н. 1984. Кочевнические курганы Правобережья Днестра (По материалам экспедиция ДГУ). *Проблемы археологии Поднепровья III – I тыс. до н. э.*, с. 166-173.

117. Шалобудов, В. Н., Яремака В. Н. 1987. Гривны в погребениях средневековых кочевников. *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*, с. 128-136.

118. Шалобудов, В. Н., Яремака В. Н. 1985. Кочевнические захоронения X – XII вв. на р. Волчьей. *Проблемы археологии Поднепровья*, 2, с. 138-154.

119. Шалобудов, В. Н. 1990. Еще раз о находках распрямленных гривен в половецких погребениях. *Исследования по археологии Поднепровья*, с. 107-119.
120. Шалобудов, В. Н. 1992. Повозка из кочевнического погребения у села Чапаевка. *Проблемы археологии Поднепровья*, с. 113-119.
121. Шалобудов В. Н. 1993. Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ). *Проблемы археологии Поднепровья*, с. 91-104.
122. Шалобудов, В. Н. 2012. Неопубликованные кочевнические погребения, открытые новостроечными экспедициями ДГУ в 1972-1999 гг. *Проблеми археології Подніпров'я*, с. 86-107.
123. Шарафутдинова И. Н. 1977. Курган у с. Пелагеевки. *Древности Поингуля*, с. 7-98.
124. Швецов, М. Л. 1974. Багате кочівницьке поховання з Донбасу. *Археологія, випуск 13*, с. 93-97.
125. Ямилова, Р. Р. 2009. Головные уборы кочевников Золотой Орды. *Известия РГПГ им. А. И. Герцена*, с. 118-123.
126. Яворницкий, Д. И. 1907. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*.
127. Ясь, О.В., 2013. Трифільєв Євген Парфенович. У: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т–Я. Київ: Наукова думка. Доступно за: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S

[21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Tryfiliev_Y](#)

[Дата звернення: 1 травня 2025 р.].

128. Ясь, О.В., 2013. Яворницький Дмитро Іванович. У: В.А. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т–Я. Київ: Наукова думка. Доступно за: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Yavornytskyj_D [Дата звернення: 5 травня 2025 р.].

Рис. 2. Ілюстрація з 3-D моделі вудил без перегину з к. 8 п. 1 біля с. Плавні Одеської області.

Рис. 3. Qr-код з посиланням на 3-D модель вудил без перегину з к. 8 п. 1 біля с. Плавні Одеської області.

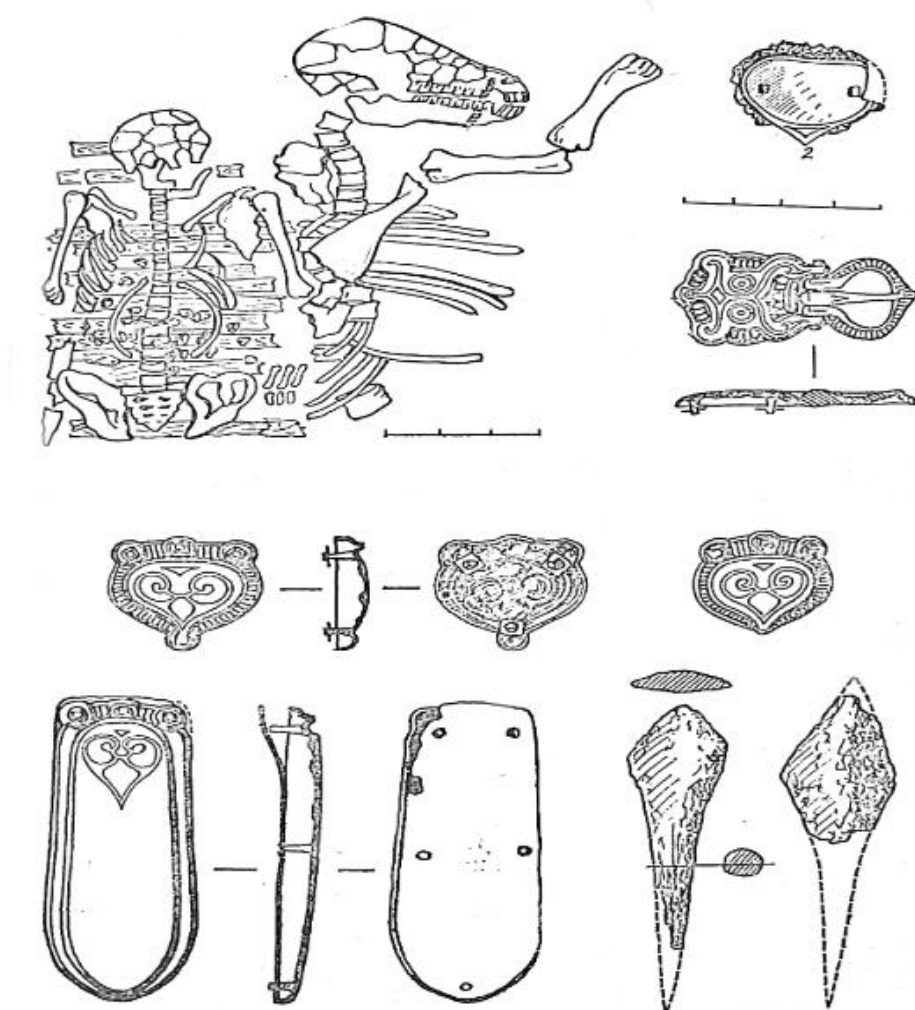

Рис. 4. Поховання та інвентар (Траповка к.10 п. 9, Добролюбський, Субботін 1982).

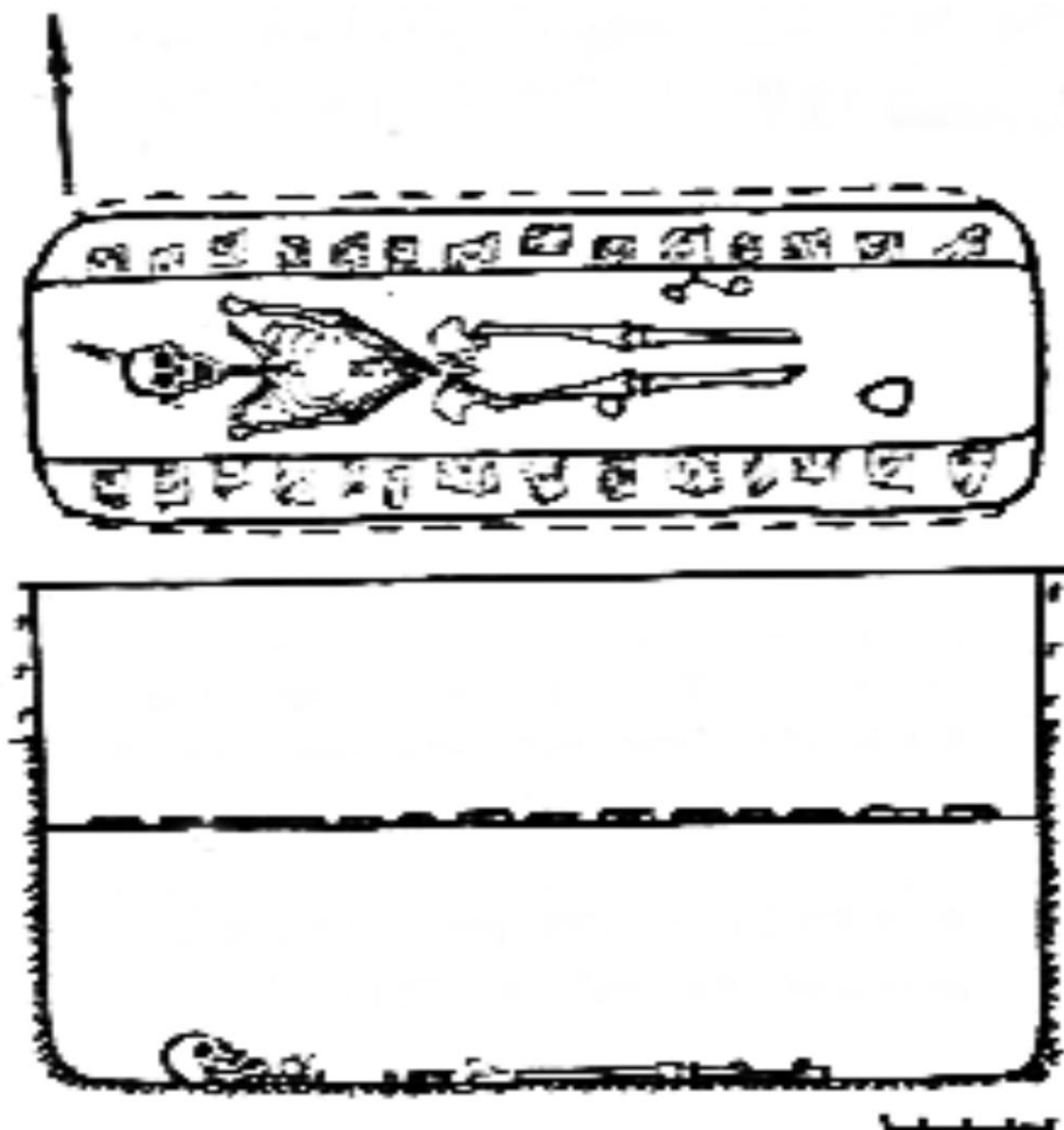

Рис. 5. План поховання (Котовка III к. 5 п. 1, за Шалобудов 1982).

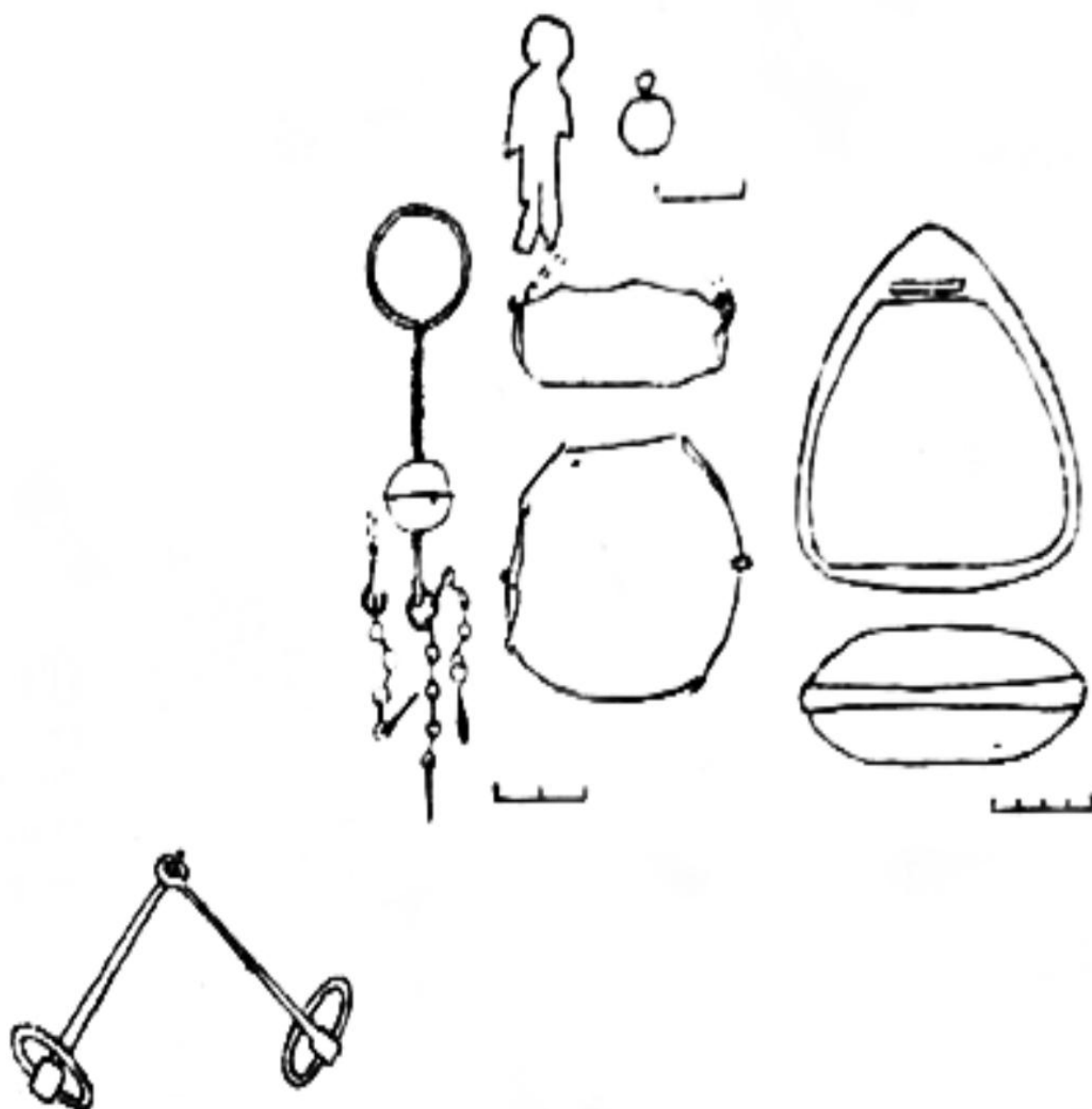

Рис. 6. Поховальний інвентар (Котовка III к. 5 п. 1, за Шалобудов 1982).

- ▲ Скупчення поховальних пам'яток золотоординського періоду біля одного населеного пункту
 ● Оди́нчні поховальні пам'ятки золотоординського періоду

1 - Фрікацей; 2 - Градешка; 3 - Плавні; 4 - Новосельське (Чауш); 5 - Кислиця;
 6 - Кам'янка (Од. обл.); 7 - Новокам'янка; 8 - Холмське; 9 - Траповка; 10 - Кочковате;
 11 - Вишневе; 12 - Сарага; 13 - Нерубайське; 14 - Петрове; 15 - Плоске; 16 - Гольма;
 17 - Кам'янка (Мик. обл.); 18 - Ковалівка; 19 - Пелагіївка;

Рис. 7. Мапа усіх оброблених в дисертації пам'яток середньовічних кочовиків на території правобережжя р. Інгулець.

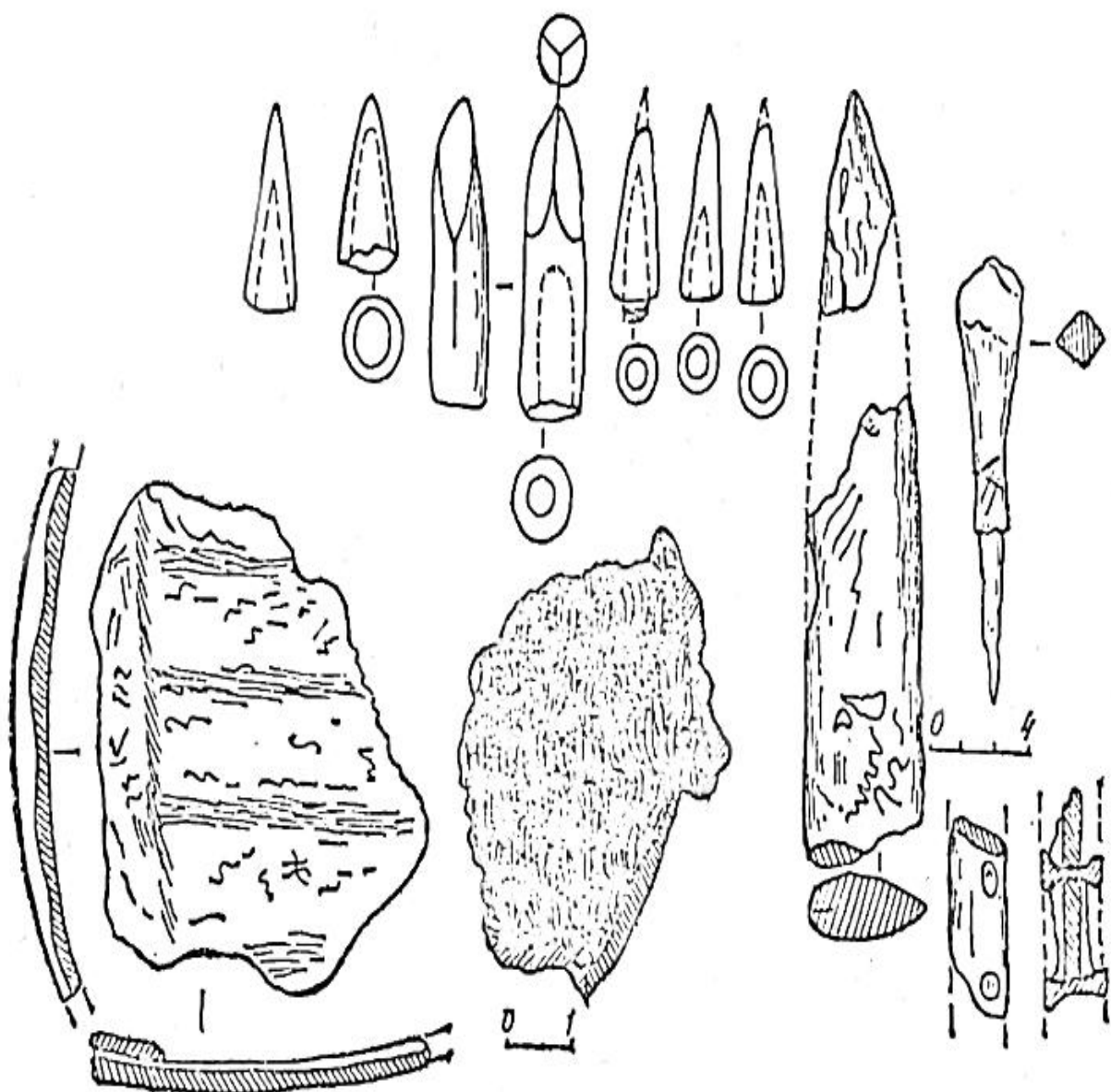

Рис. 8 Поховальний інвентар (Траповка к. 1 п. 2 за Добролюбським 1982).

Рис. 9. Ілюстрація з 3-D моделі наконечника стріли типу ВІХ за Г. О. Федоровим-Давидовим з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка.

Рис. 10. Qr-код з посиланням на 3-D модель наконечника стріли типу ВІХ за Г. О. Федоровим-Давидовим з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка.

Рис. 11. Ілюстрація з 3-D моделі кістяного наконечника стріли з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка.

Рис. 12. Qr-код з посиланням на 3-D модель фрагмента кольчуги з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка

Рис. 13. Ілюстрація з 3-D моделі фрагменту кольчуги з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка

Рис. 14. Qr-код з посиланням на 3-D модель кістяного наконечника стріли з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка

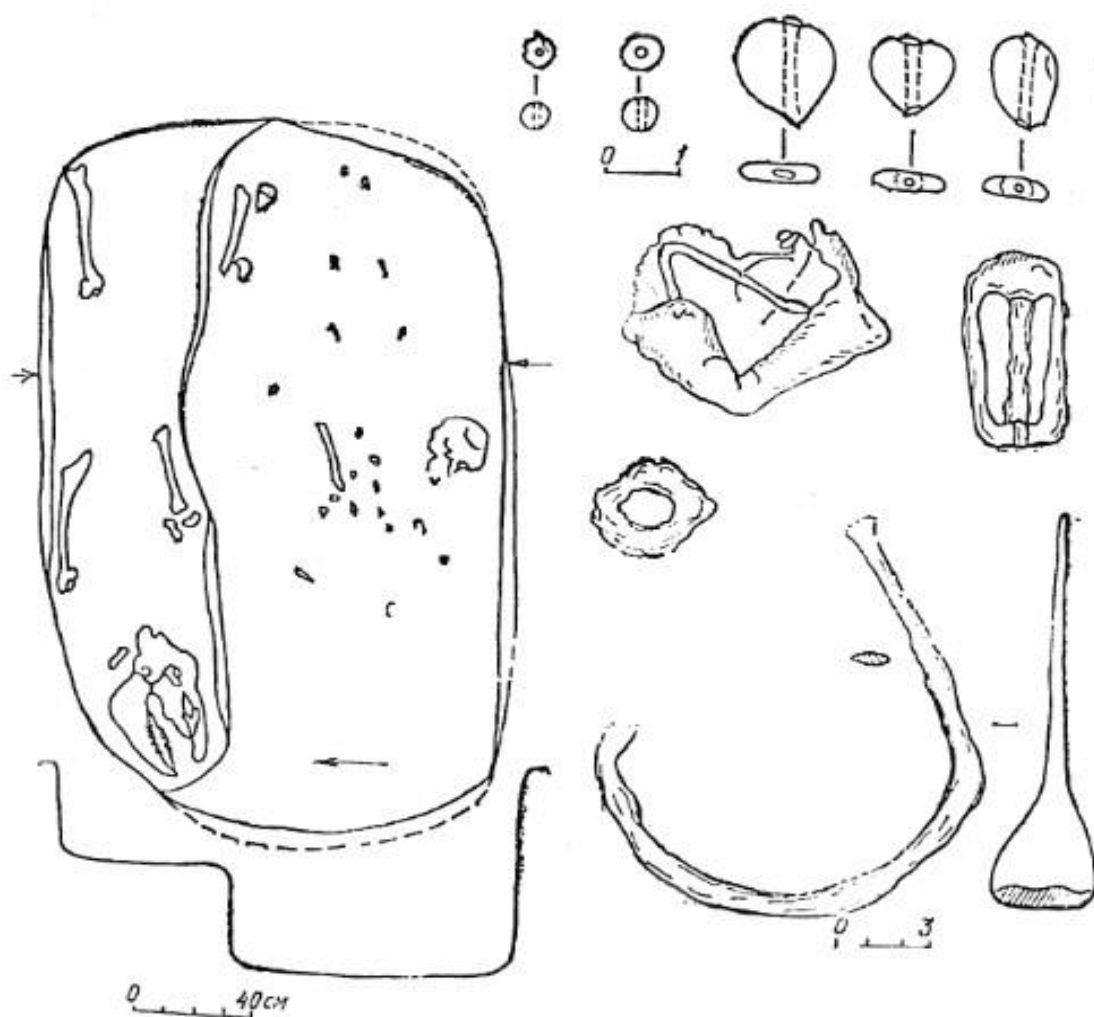

Рис. 15. Поховання та інвентар (Холмське, к. 7 п. 1 за Добролюбським 1982).

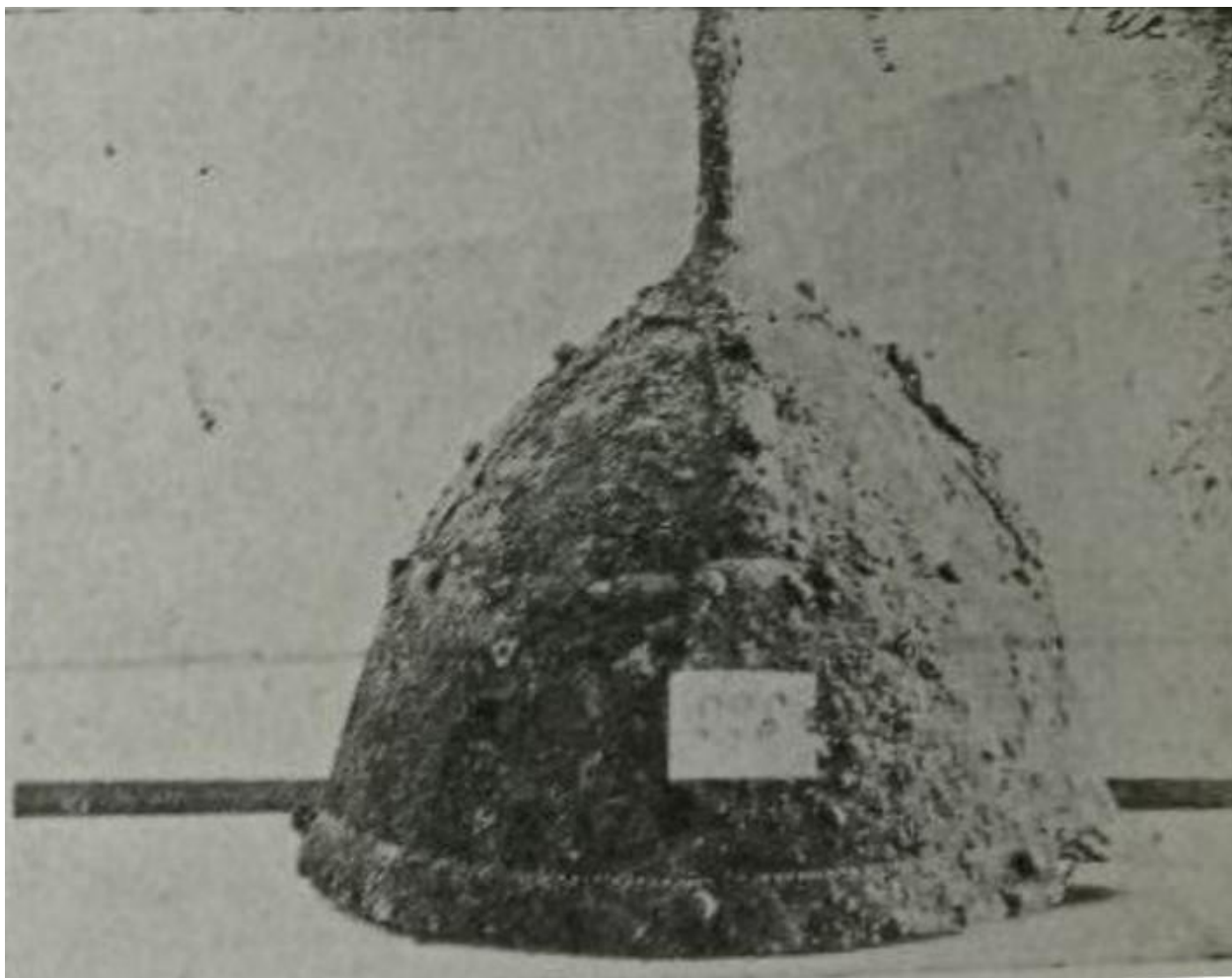
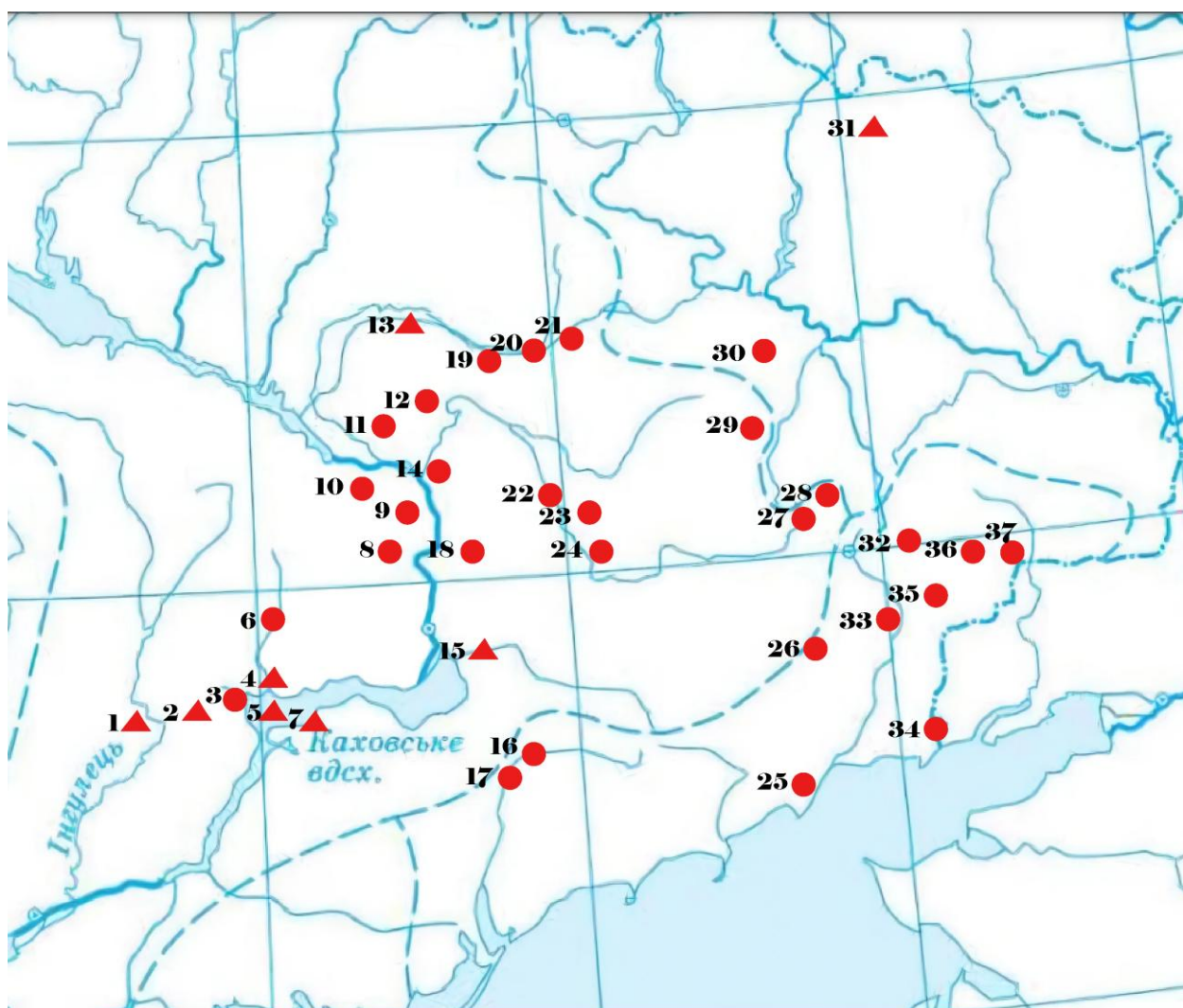

Рис. 16. Шолом (Тираспольська група, п. 228, за Гошкевич 1928).

- ▲ Скупчення поховальних пам'яток золотоординського періоду біля одного населеного пункту
 ● Одиночні поховальні пам'ятки золотоординського періоду

1 - Зелений Гай; 2 - Благодатне; 3 - Мар'янське; 4 - Грушівка; 5 - Кут; 6 - Шолохово; 7 - Велика Знам'янка; 8 - Широке;
 9 - Василівка; 10 - Миколаївка; 11 - Чаплинка; 12 - Поливанівка; 13 - Котовка; 14 - Одинківка;
 15 - Григорівка (Новогригорівка); 16 - Заможне; 17 - Виноградне; 18 - Великомихайлівка; 19 - Панасівка (Афанасіївка);
 20 - Орілька (Татарбранка); 21 - Черноглазівка; 22 - Павлоград; 23 - Богданівка; 24 - Дубовики; 25 - Огородне;
 26 - Полкове; 27 - Семенівка; 28 - Степове; 29 - Володимирівка (Попов Яр-2); 30 - Новомиколаївка;
 31 - Нижня Дуванка; 32 - Шахтарськ; 33 - Новоіванівка; 34 - Самійлове; 35 - Житенко; 36 - Зрубне;
 37 - Чугуно-Крепінка;

Рис. 17. Мапа усіх оброблених в дисертації пам'яток середньовічних кочовиків на території лівобережжя р. Інгулець

Рис. 19. Поховання та інвентар (Зелений Гай, к. 6 п. 9, за Лесничий 2002).

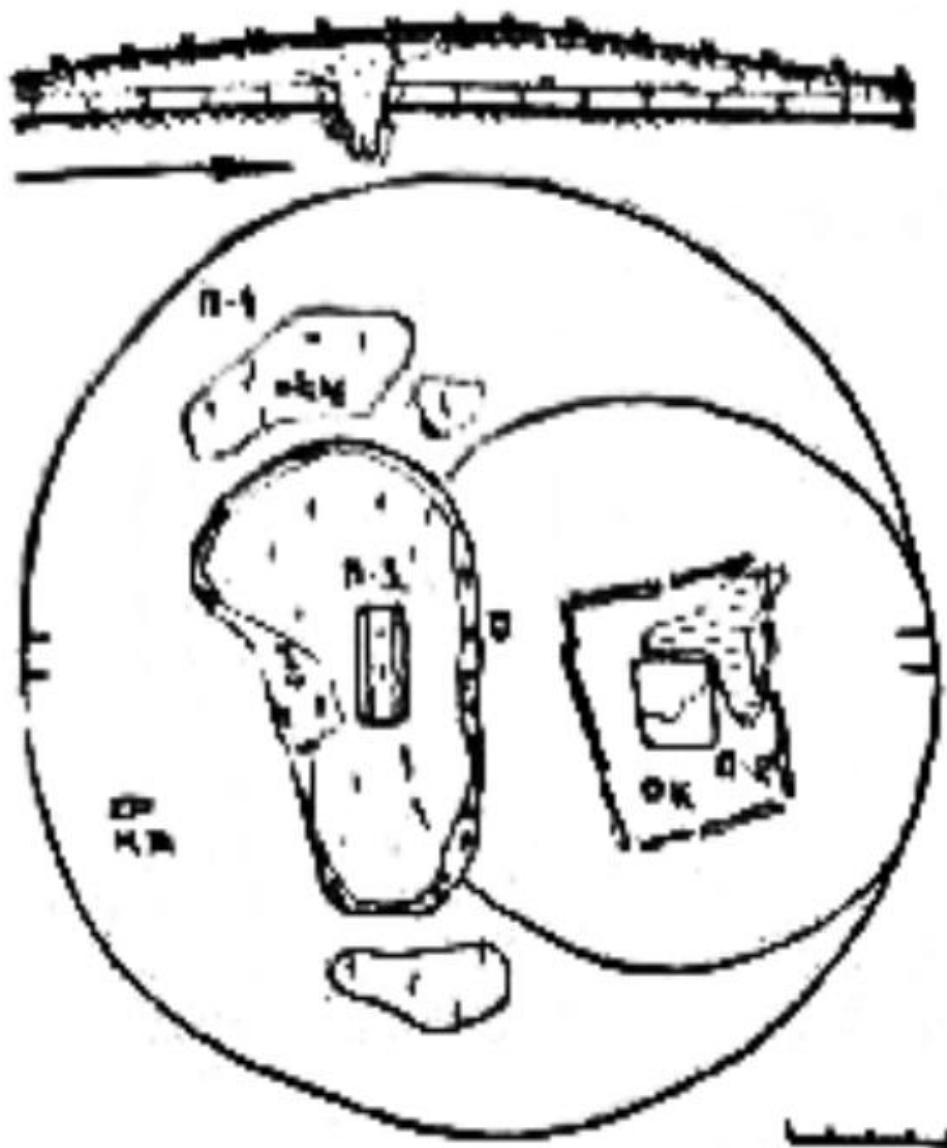

Рис. 21. План кургану (Котовка III, к. 2, за Шалобудовим 1982).

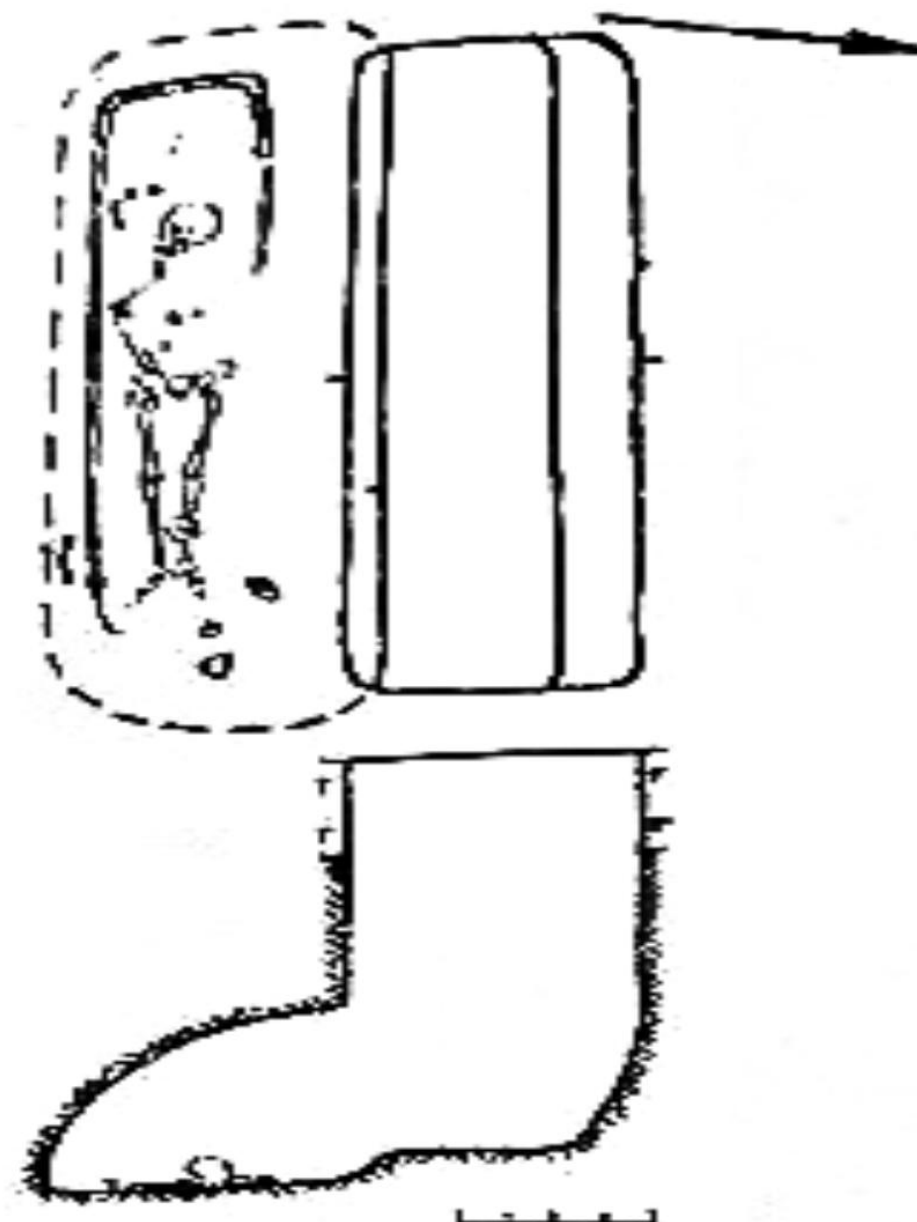

Рис. 22. План поховання (Котовка III, к. 2 п. 2, за Шалобудовим 1982).

Рис. 23. Поховальний інвентар (Котовка ІІІ, к. 2 п. 2, за Шалобудовим 1982).

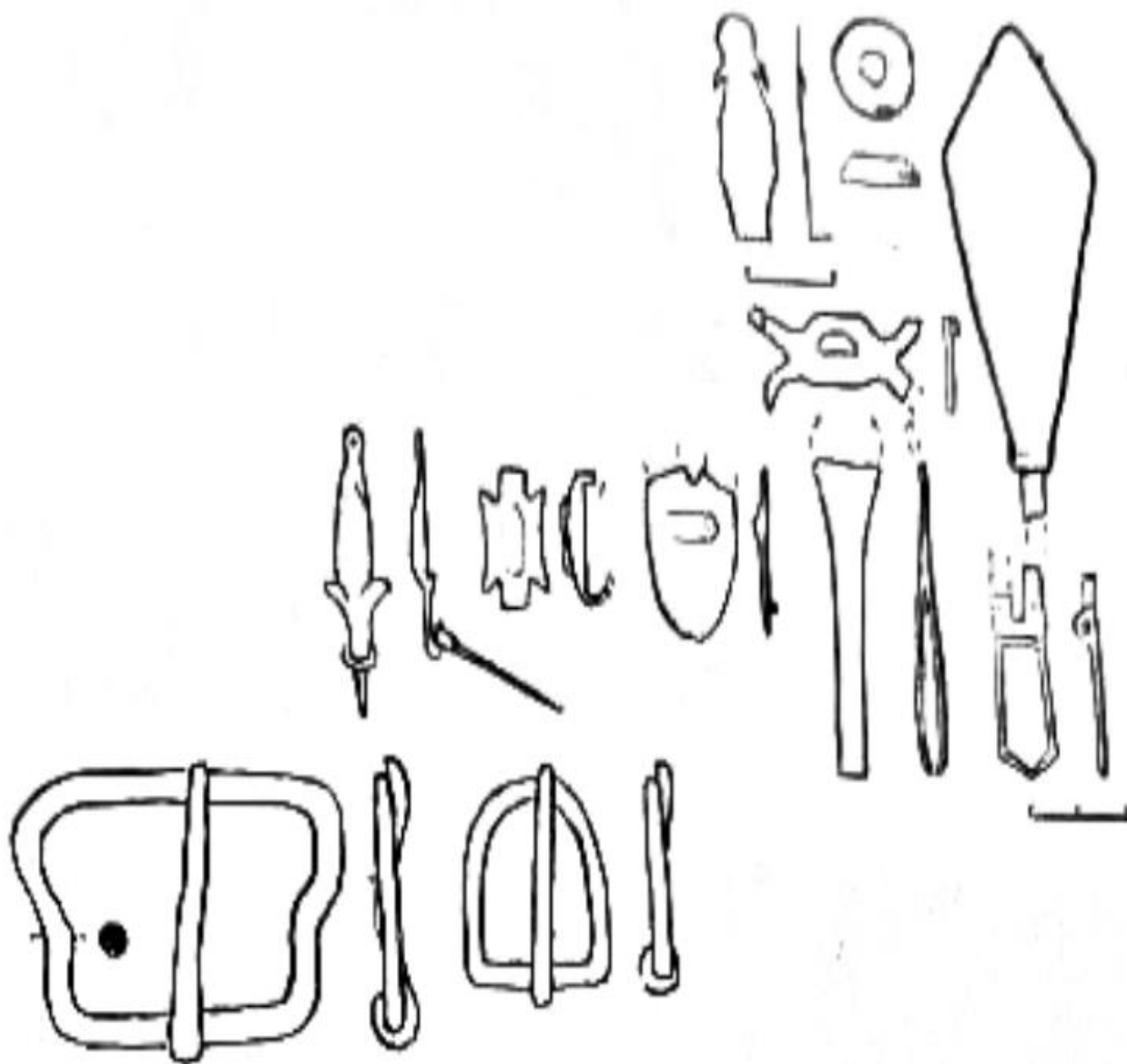

Рис. 24. Поховальний інвентар (Котовка III, к. 2 п. 3, за Шалобудовим 1982).

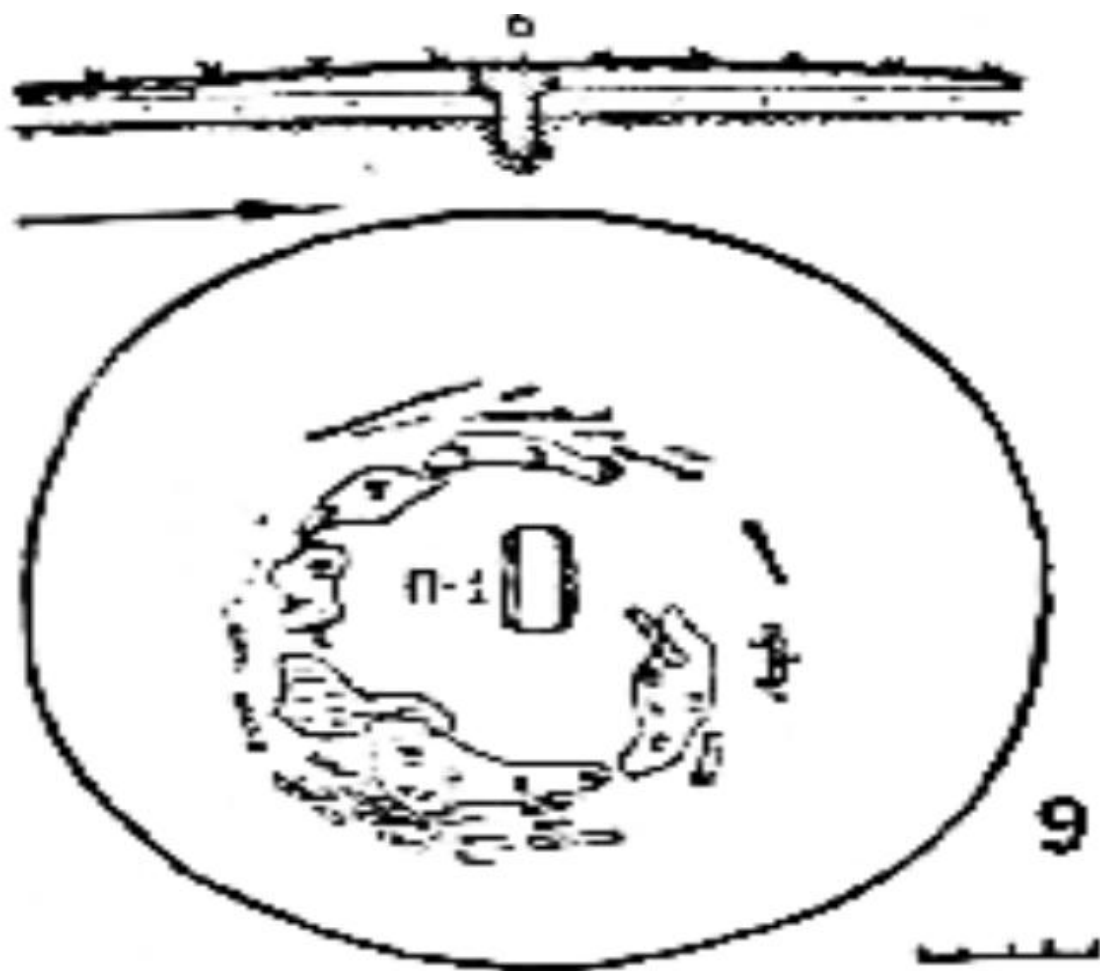

Рис. 25. План кургану (Котовка III, к. 3, за Шалобудовим 1982).

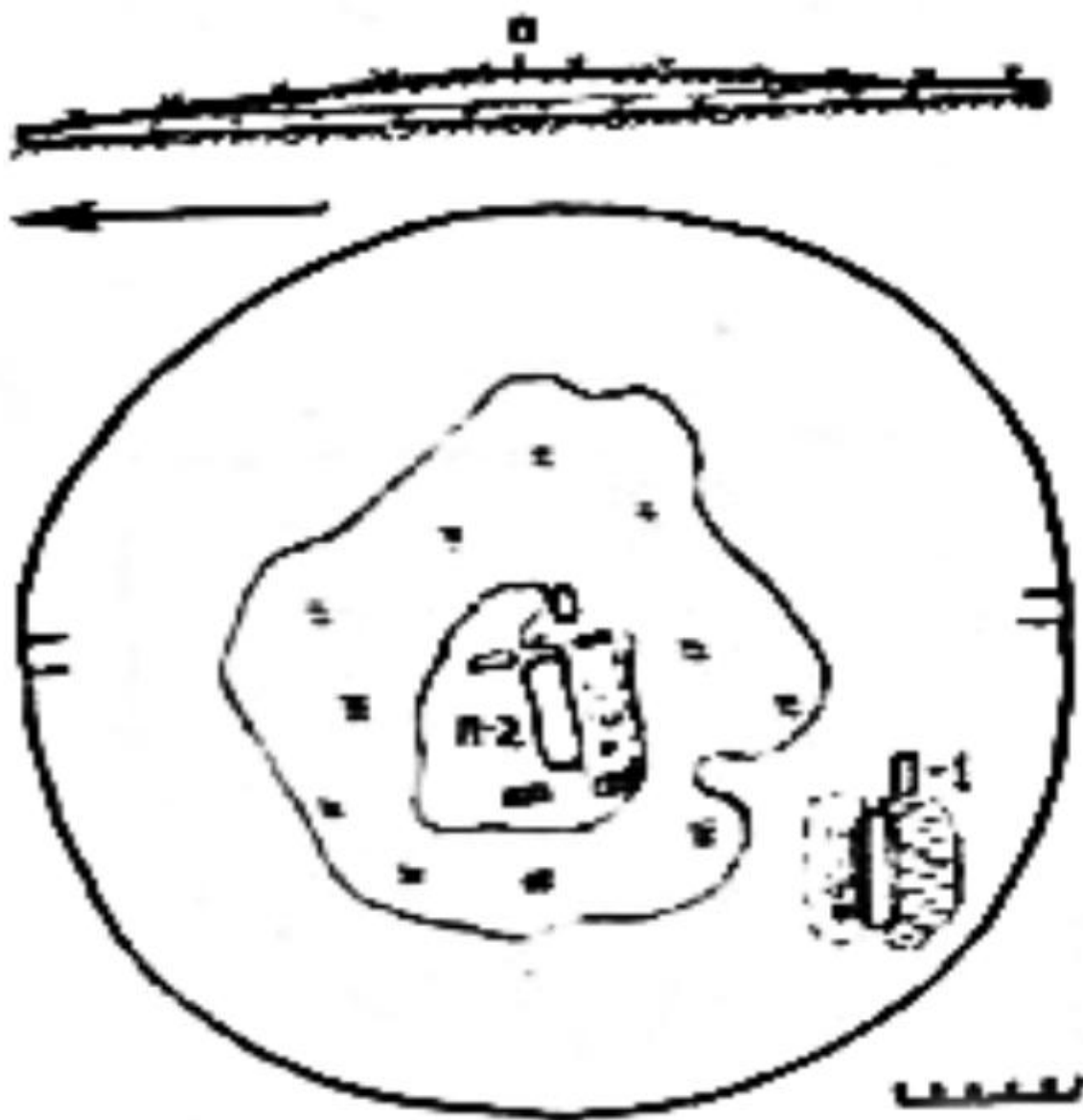

Рис. 27. План кургану (Котовка III, к. 4, за Шалобудовим 1982).

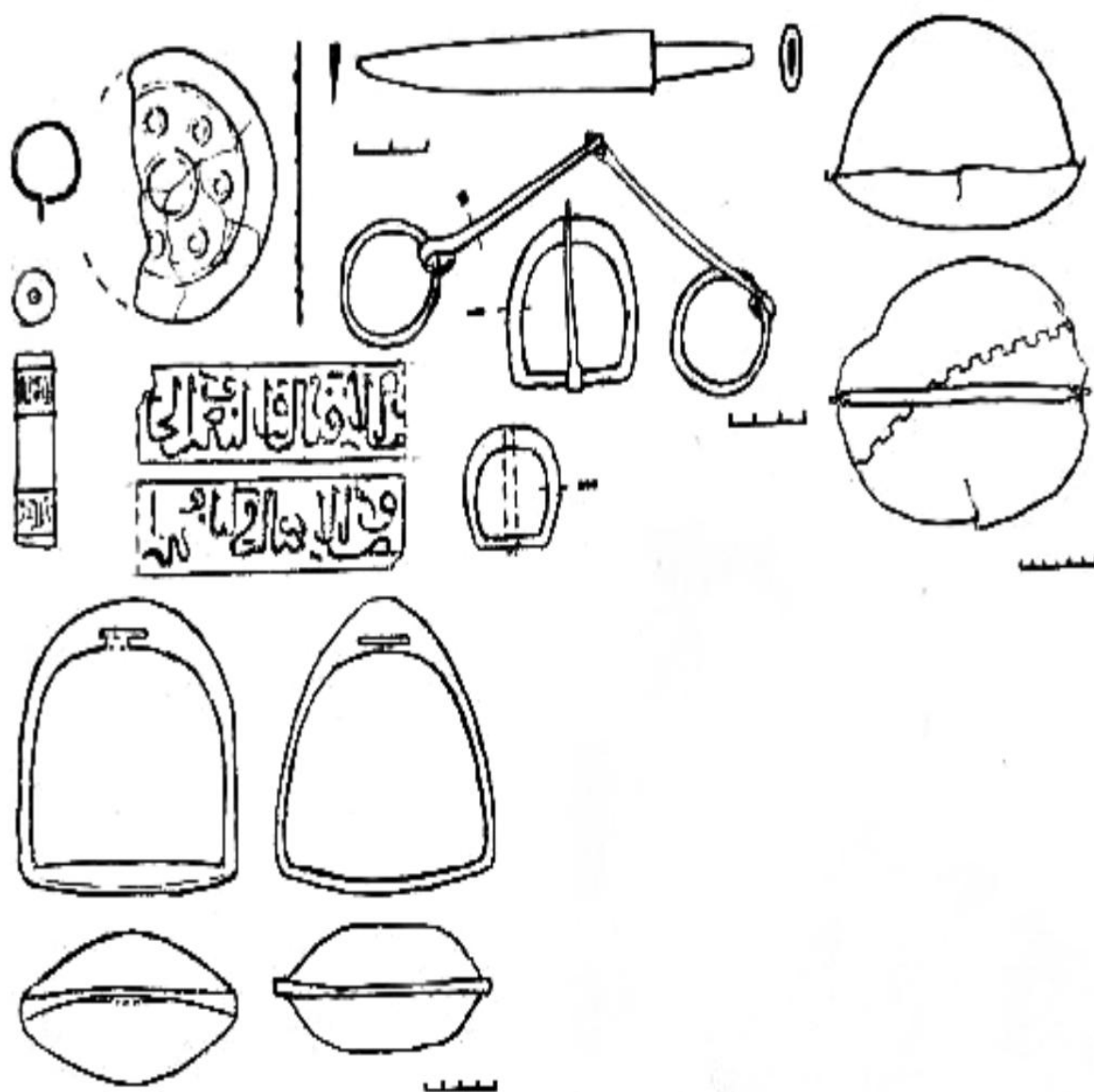

Рис. 28. Поховальний інвентар (Котовка III, к. 4 п. 2, за Шалобудовим 1982).

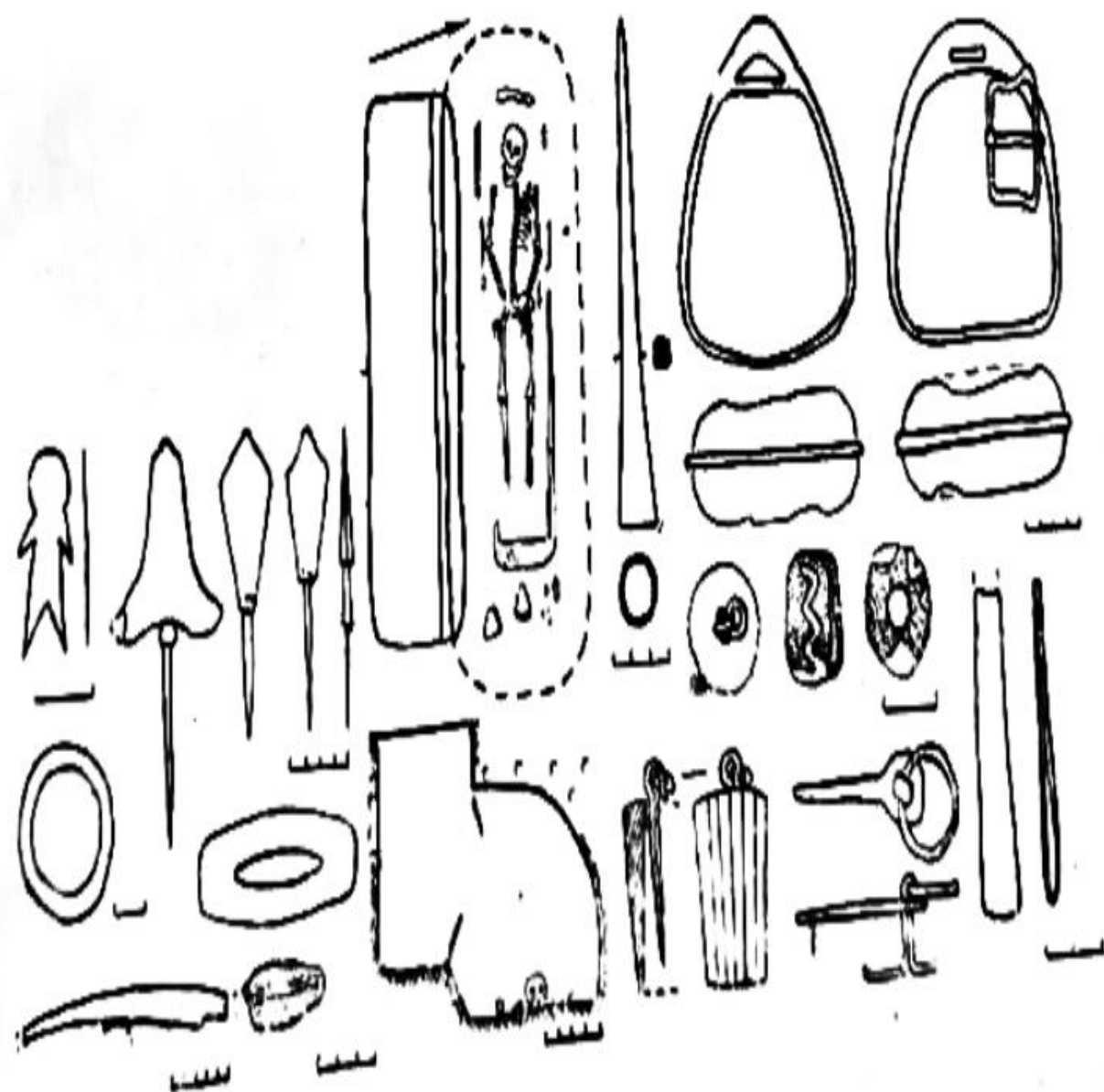

Рис. 29. План та поховальний інвентар (Котовка III, к. 4 п. 1, за Шалобудовим 1982).

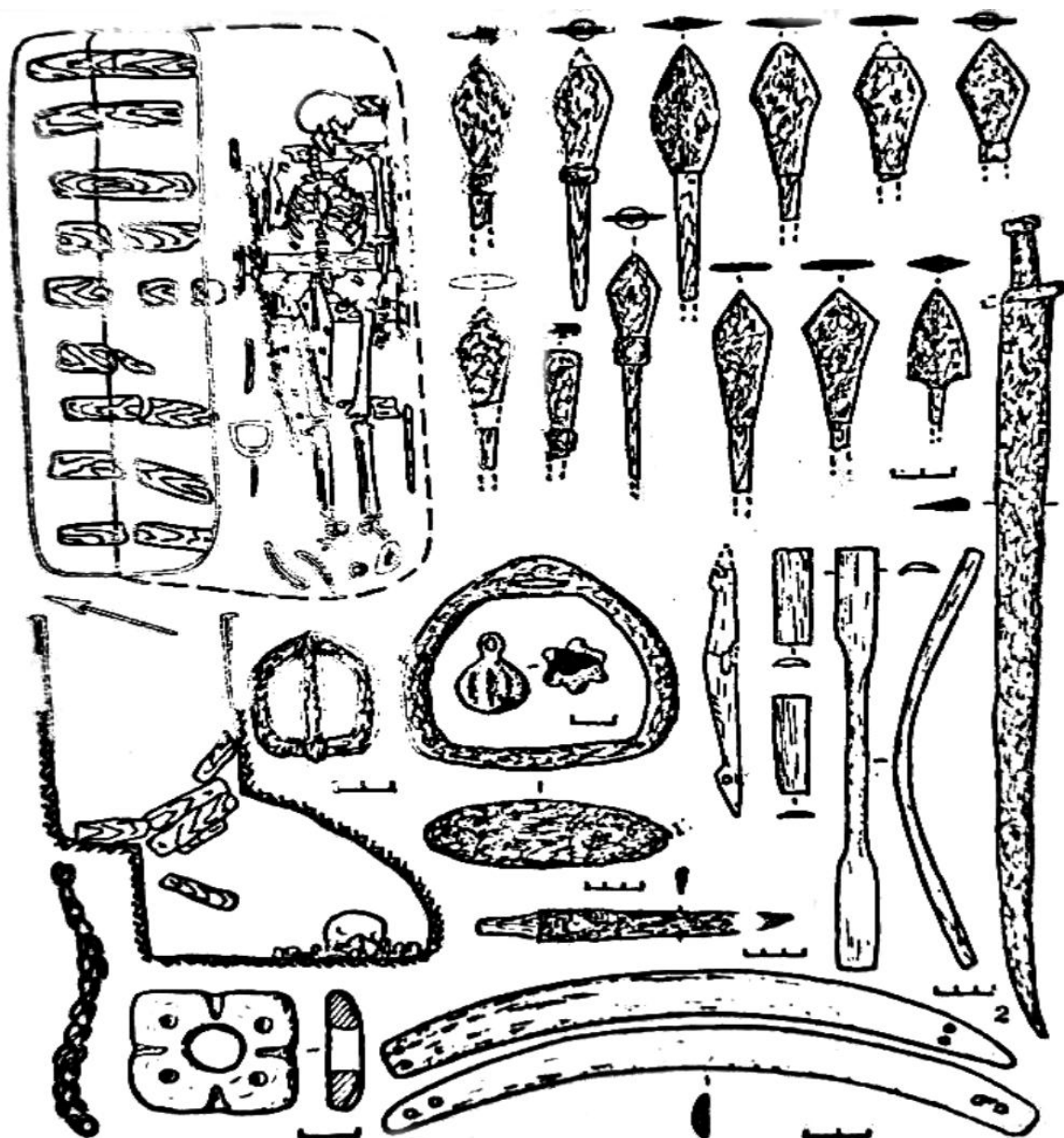

Рис. 30. План та поховальний інвентар (Широке, к. 4 п. 1, за Безверхий 1991).

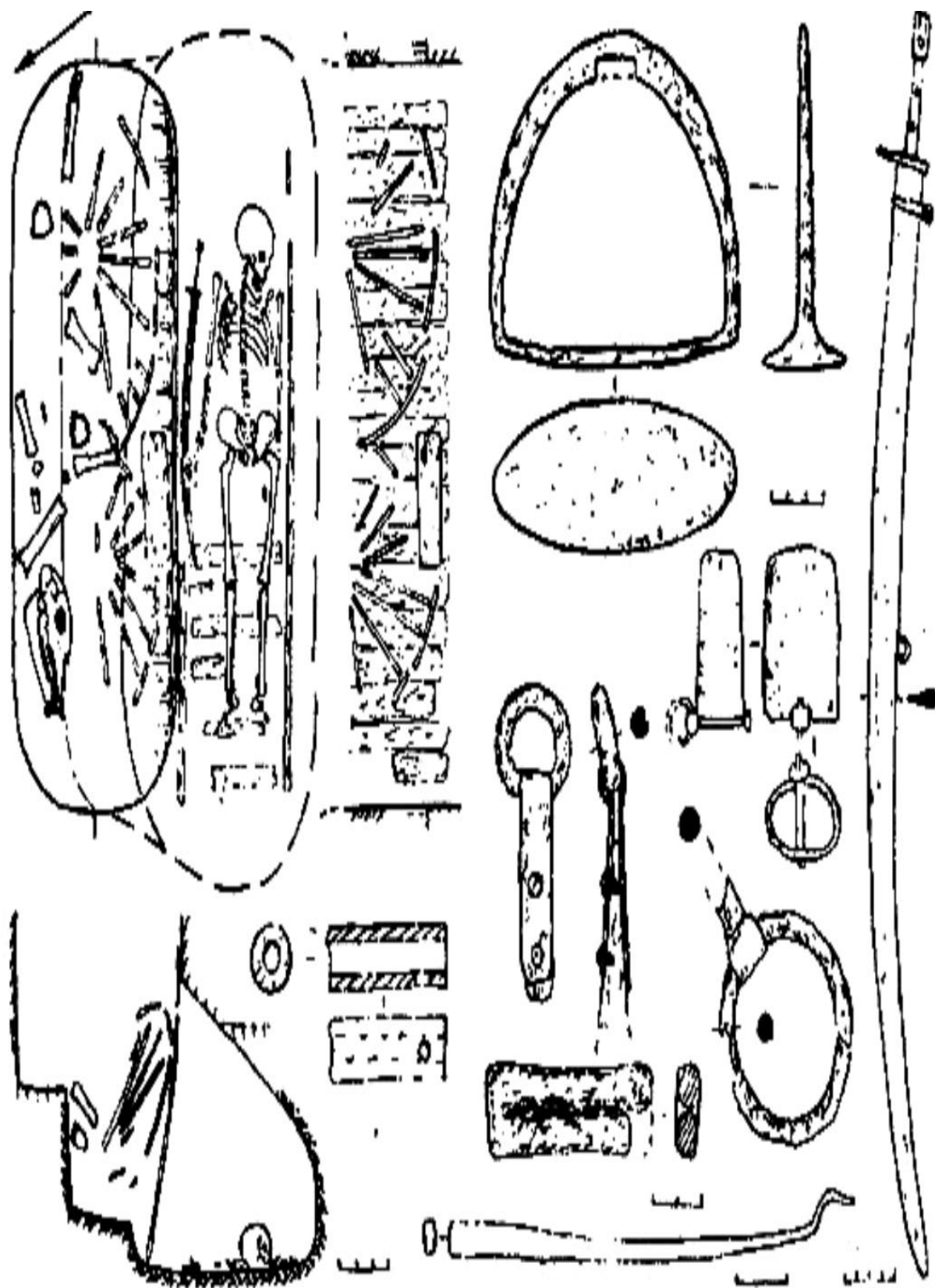

Рис. 31. План та поховальний інвентар (Павлоград, к. 7 п. 1, за Шалобудов 1990).

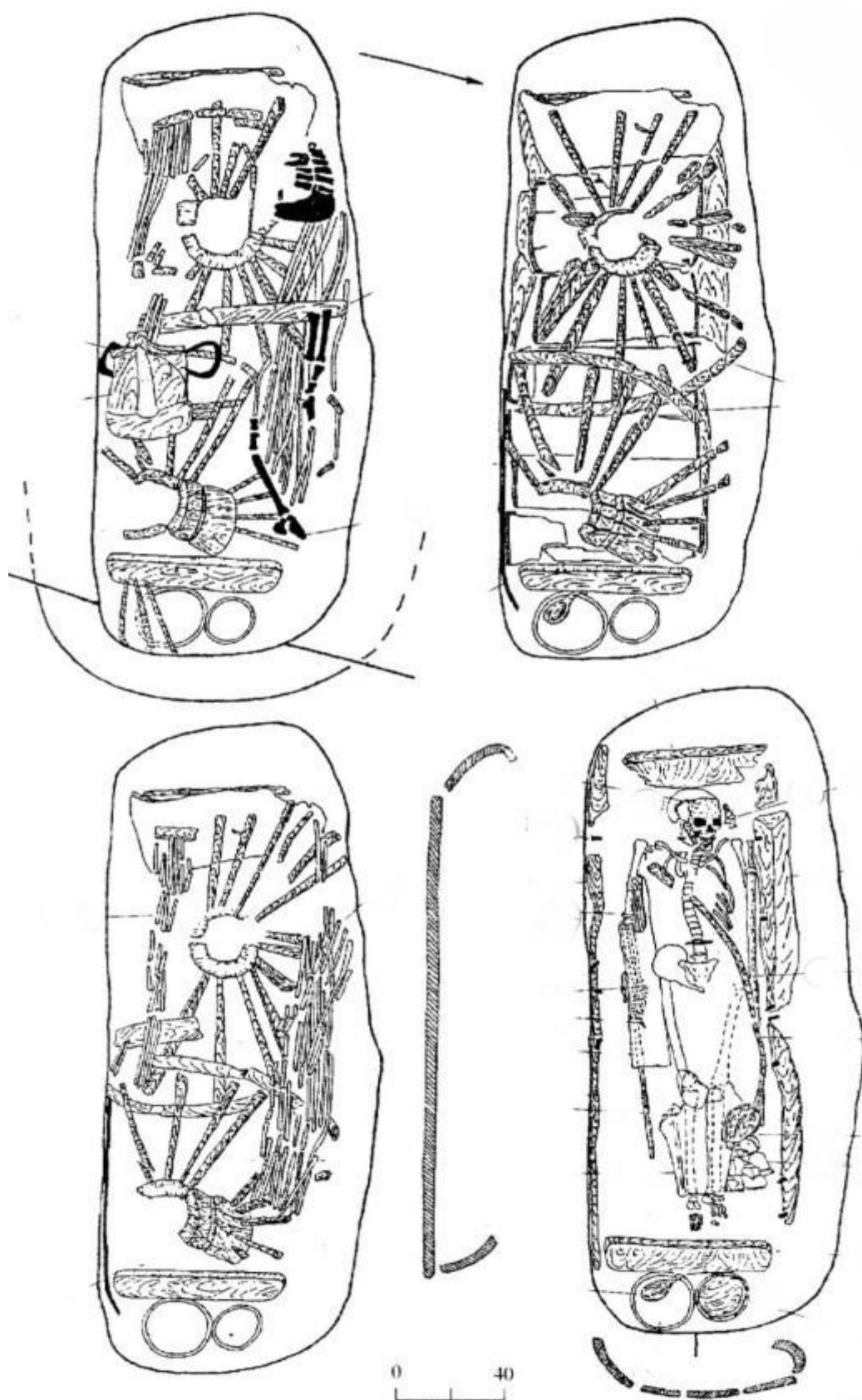

Рис. 32. План поховання (Виноградне, к. 30 п. 3, за Рассмакін, 2003).

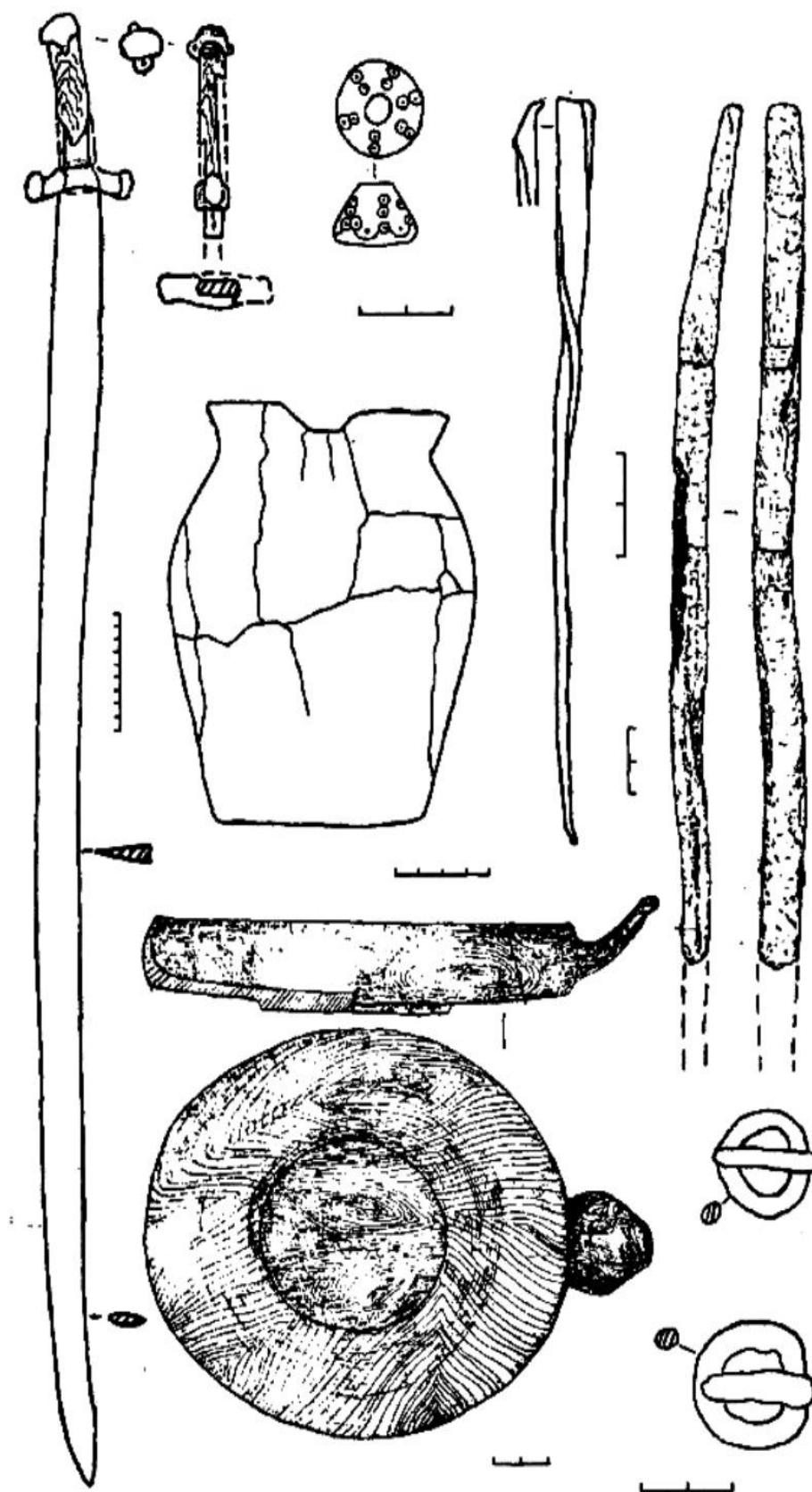

Рис. 33. Поховальний інвентар (Виноградне, к. 30 п. 3, за Рассмакін, 2003).

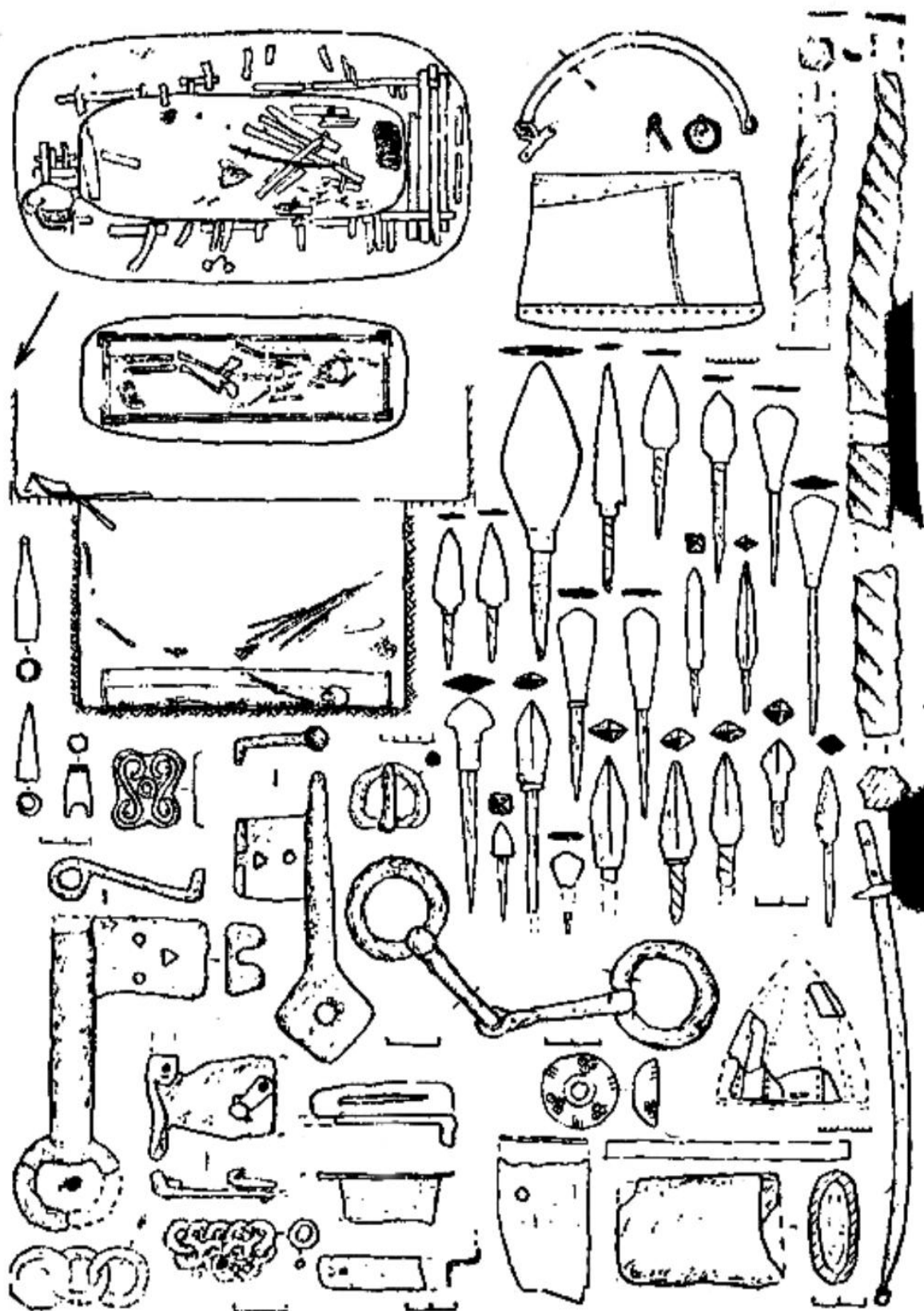

Рис. 34. План та поховальний інвентар (Дубовкі, к. 1 п. 1, за Шалобудов, 1990).

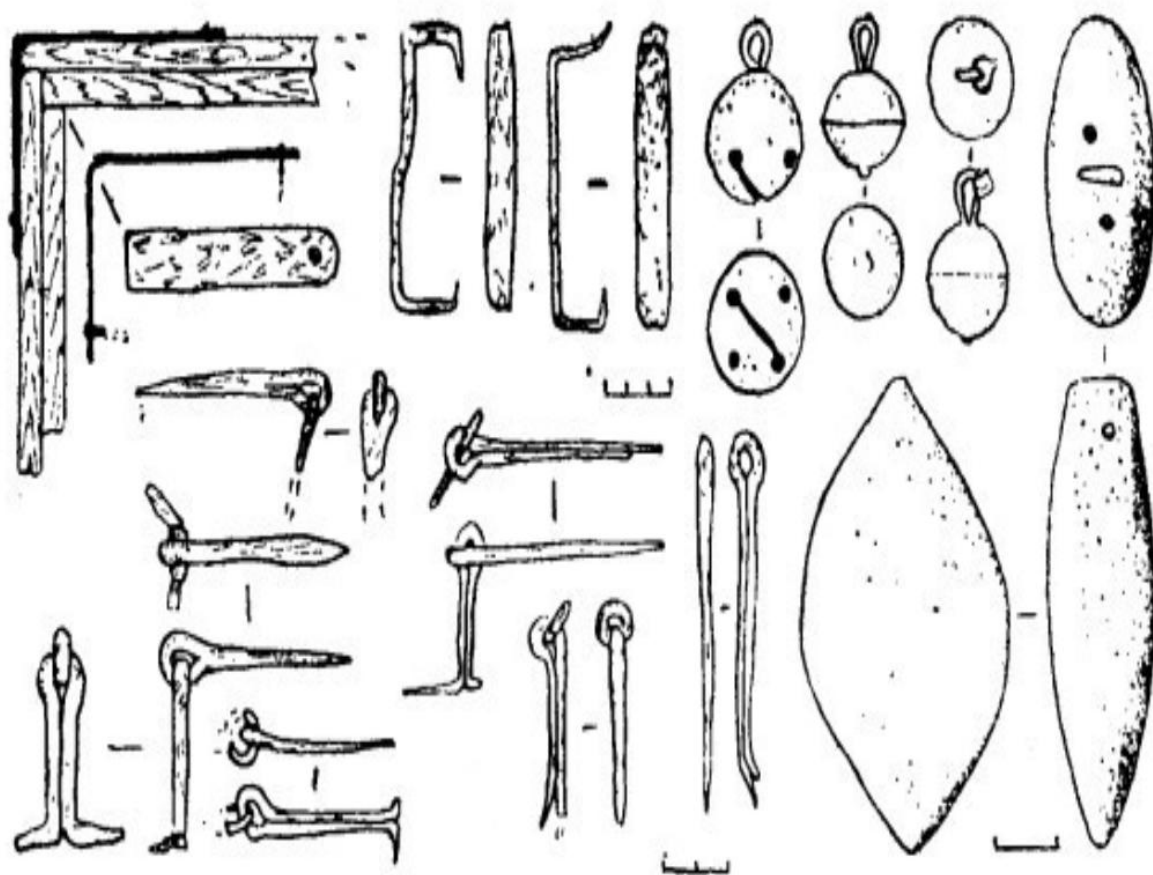

Рис. 35. План та поховальний інвентар (Дубовкі, к. 1 п. 1, за Шалобудов, 1990).

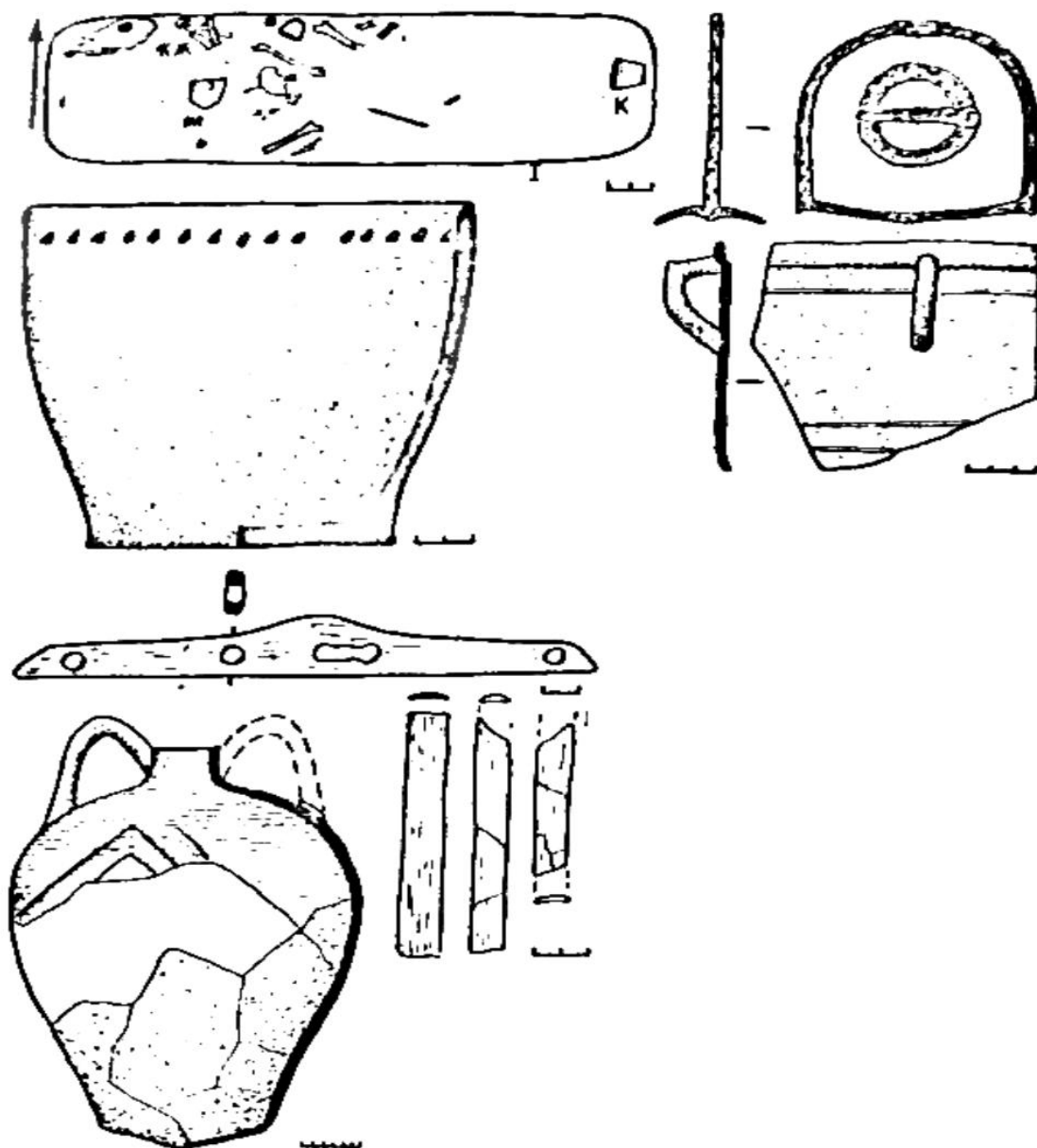

Рис.36. План та поховальний інвентар (Чаплінка, к. 2 п. 3, за Шалобудов 1993).

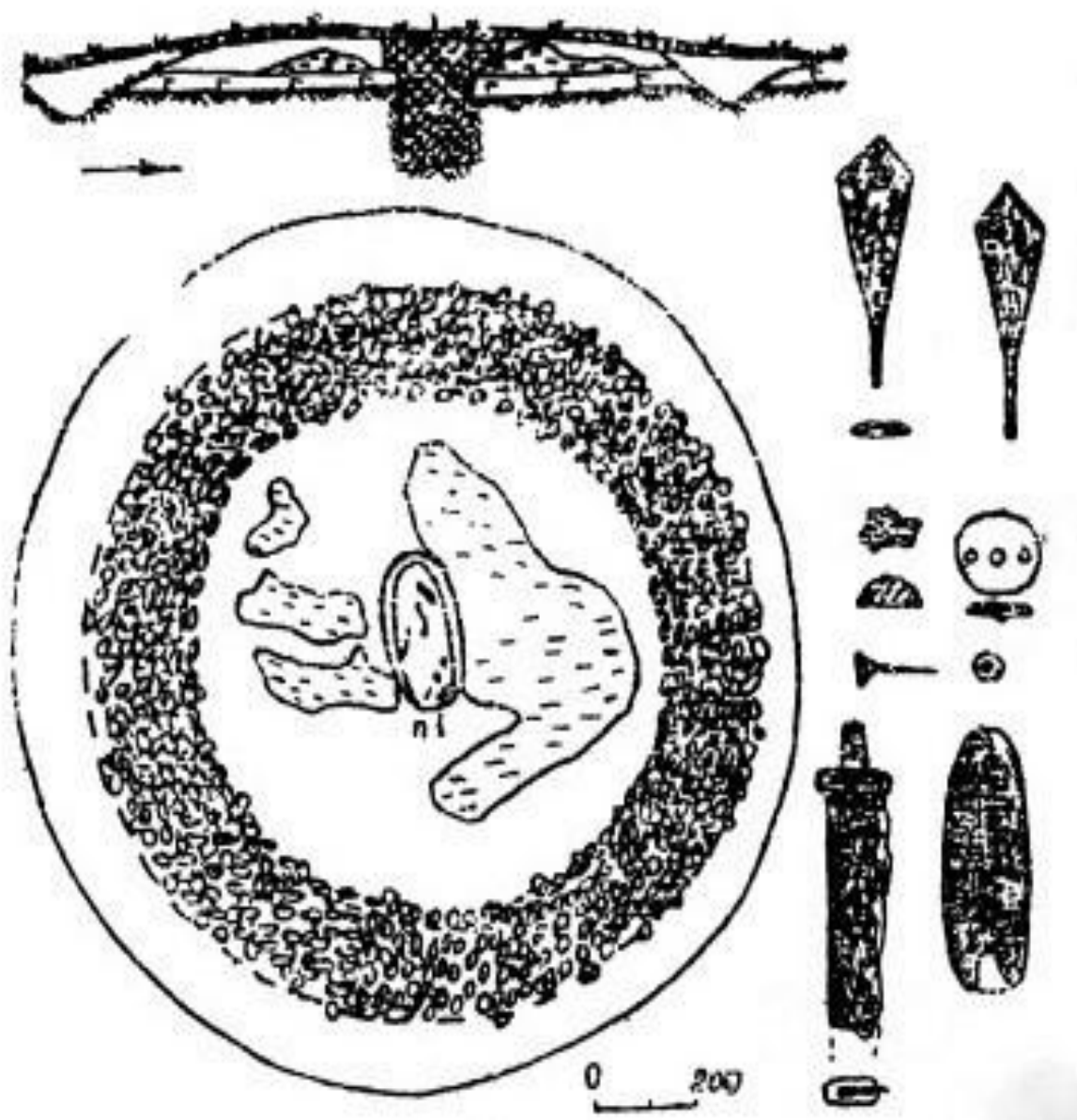

Рис. 37. План кургану та поховальний інвентар (Шолохово, к. 6 п. 1, за Шалобудов 1984).

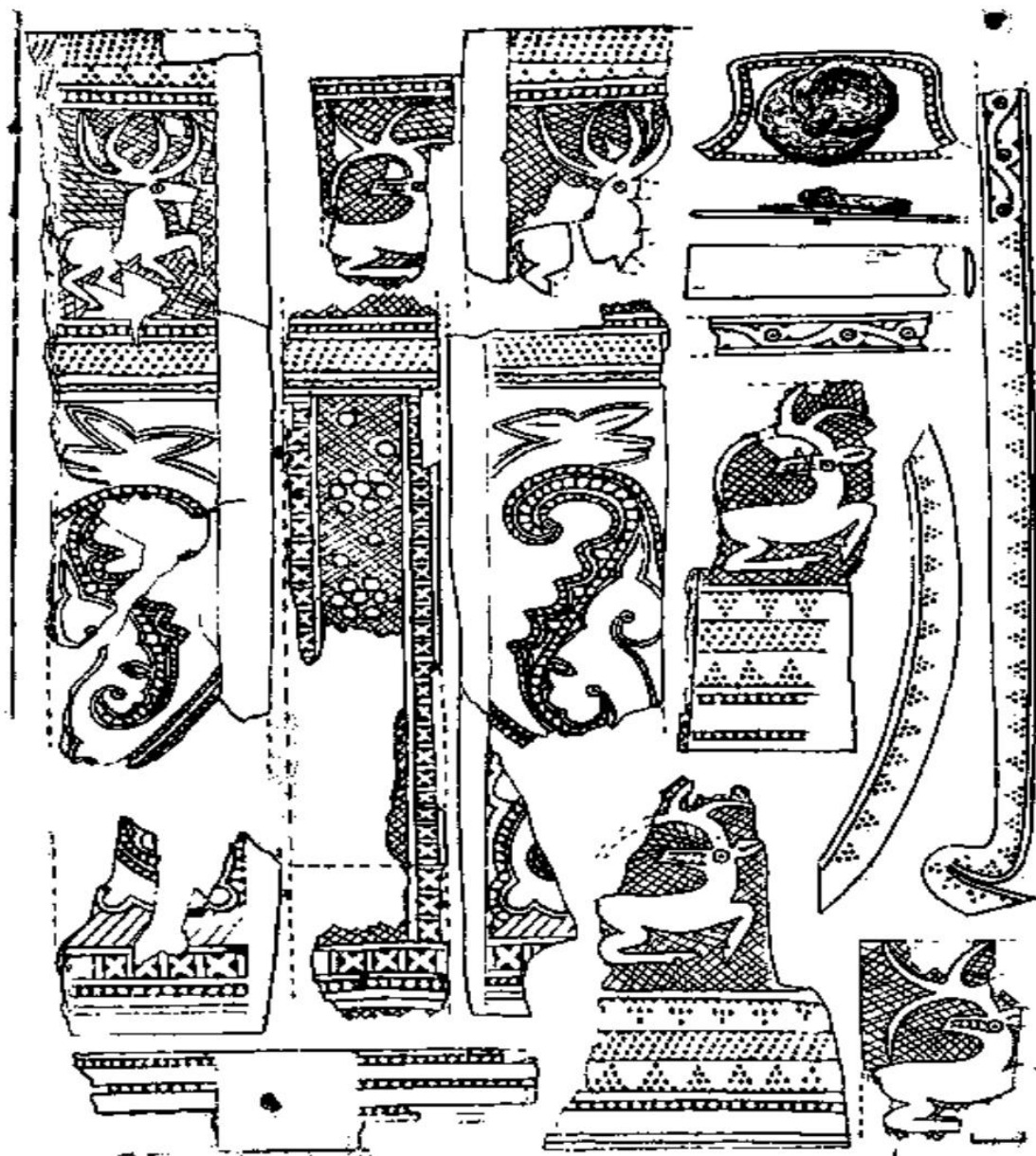

Рис. 38. Кістяні накладки (Шолохово, к. 6 п. 1, за Шалобудов 1984).

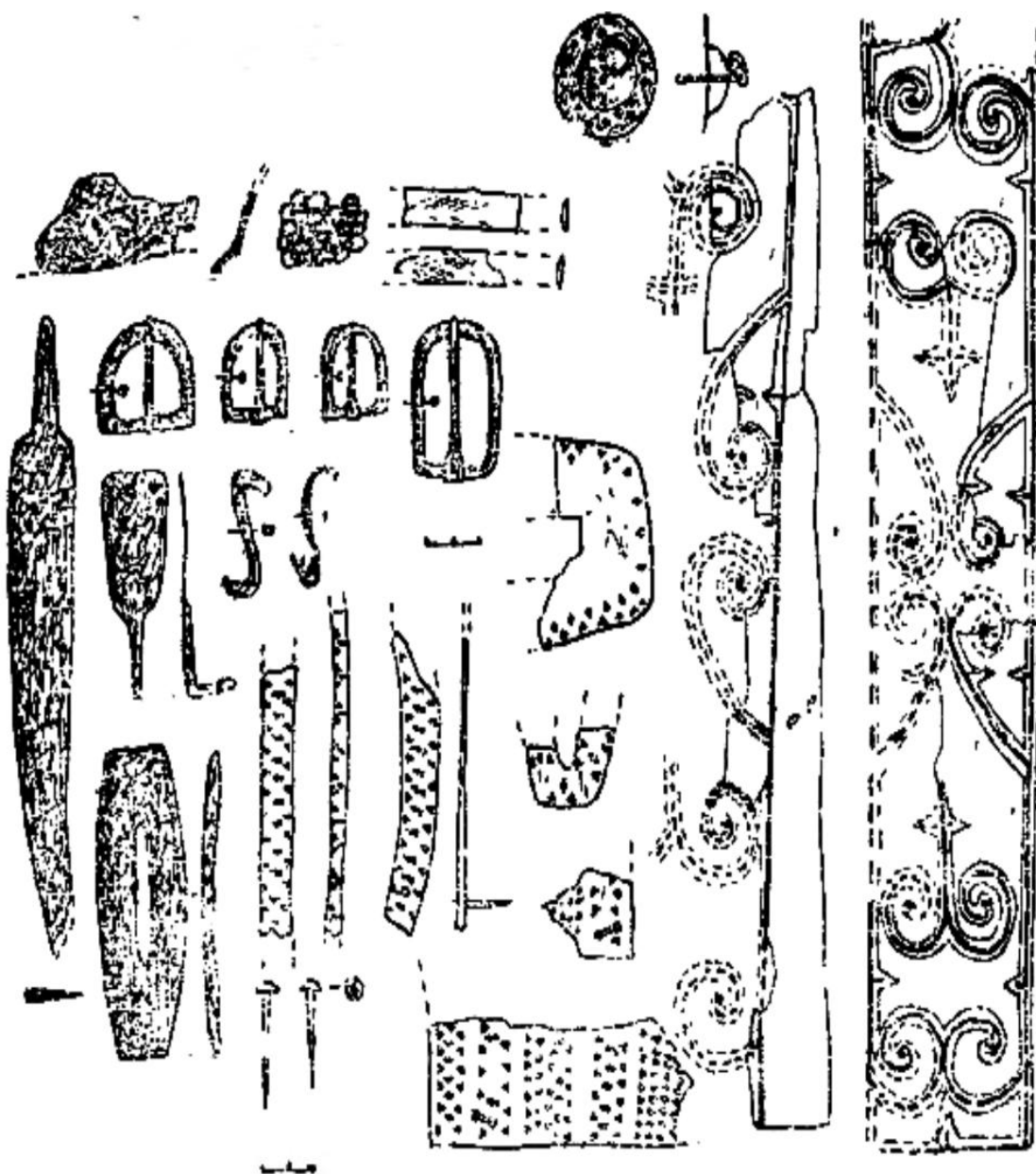

Рис. 39. Поховальний інвентар (Миколаївка, к. 2 п. 1, за Шалобудов 1984).

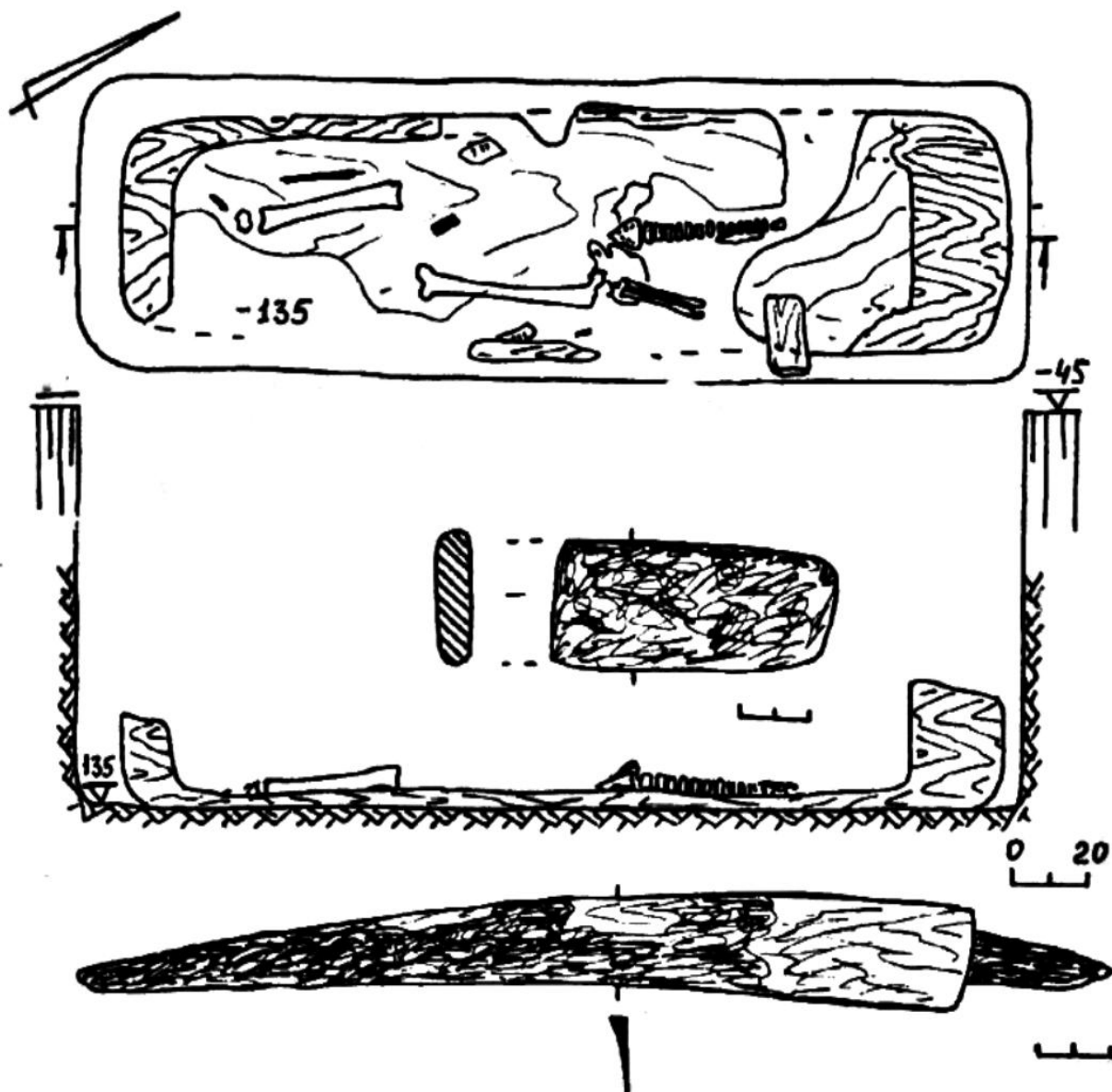

Рис. 41. План поховання (Чорноглазово, к. 10 п. 1, за Шалобудов 2012).

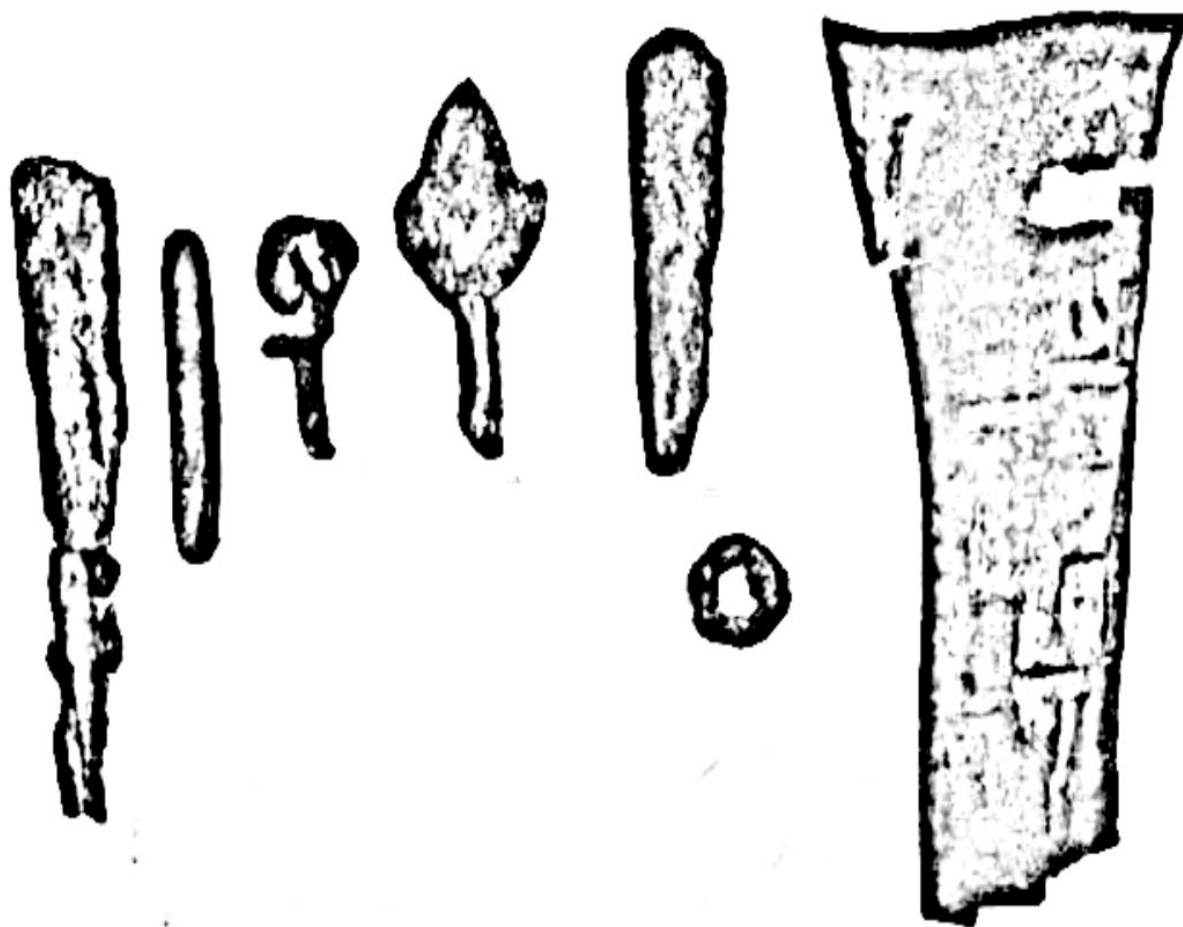

Рис. 42. Поховальний інвентар (Грушівка к. 8 п. 3, за Березовець 1961).

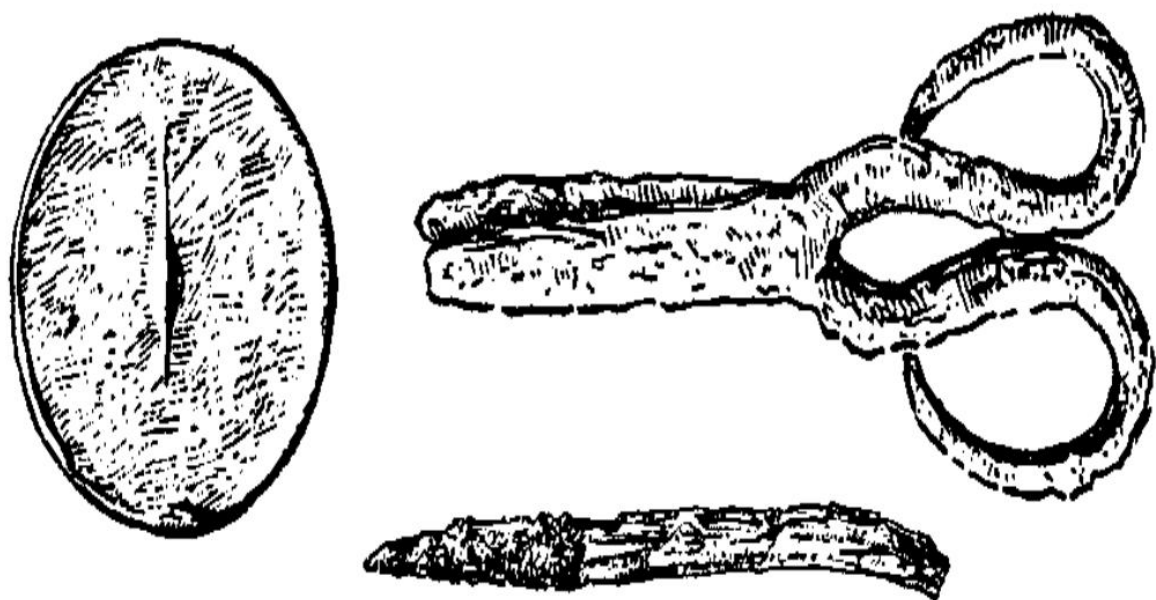

Рис. 43. Поховальний інвентар (Кут, к. 10 п. 2, за Березовець 1960).

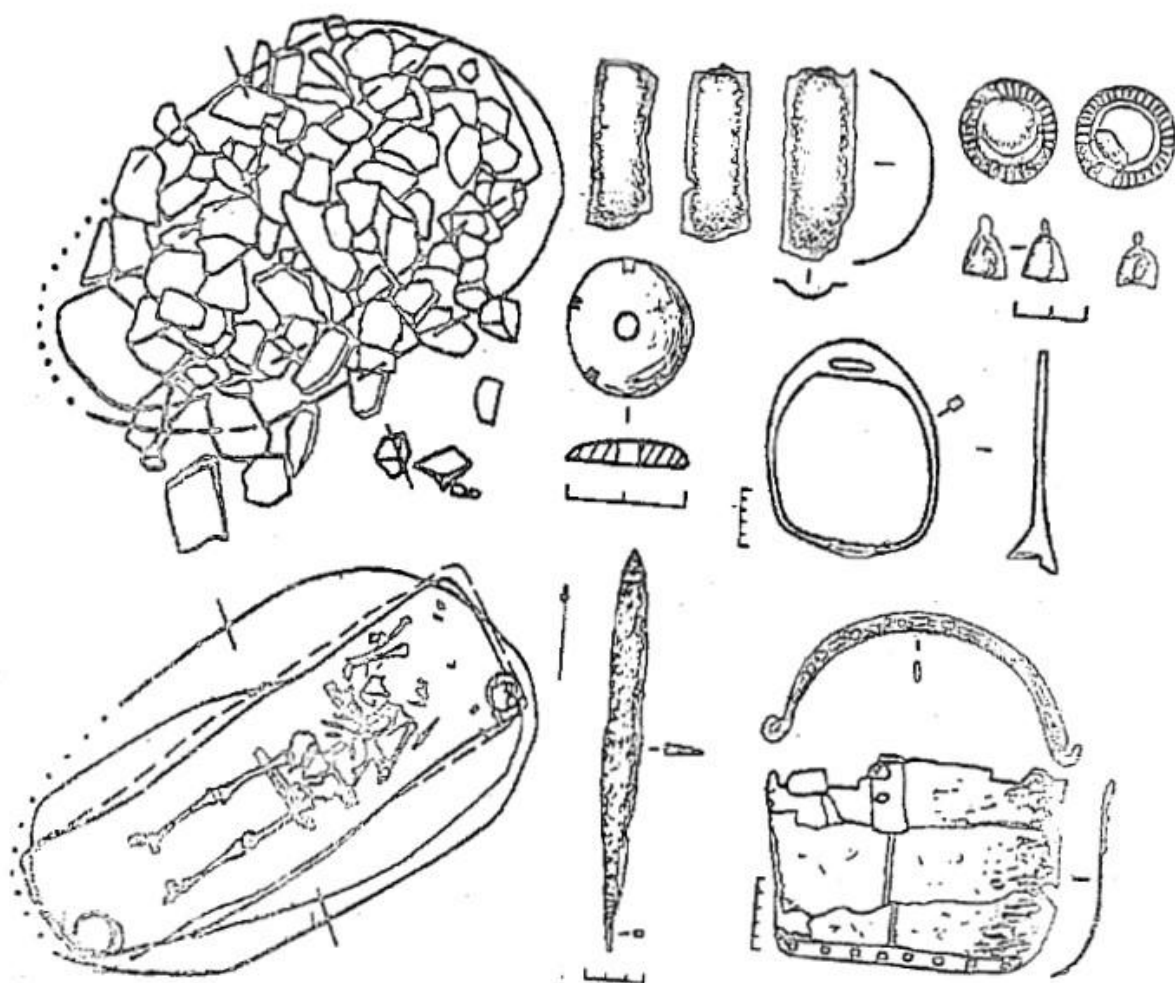

Рис. 45. План та поховальний інвентар (Полкове, к. 3 п. 3, за Євглевський 1992).

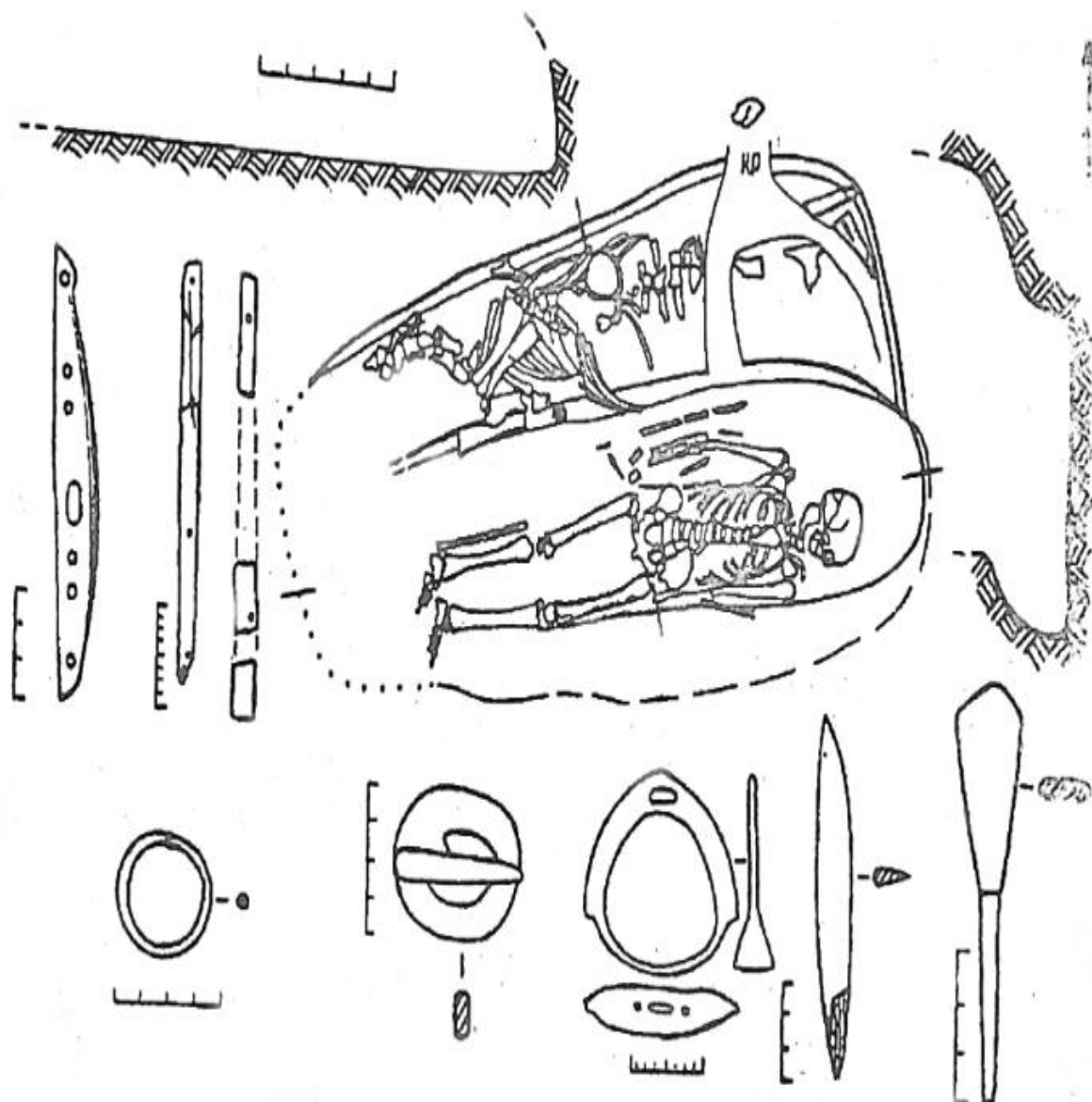

Рис. 46. План та поховальний інвентар (Житенко, к. 5 п. 2, за Євглевский 1992).

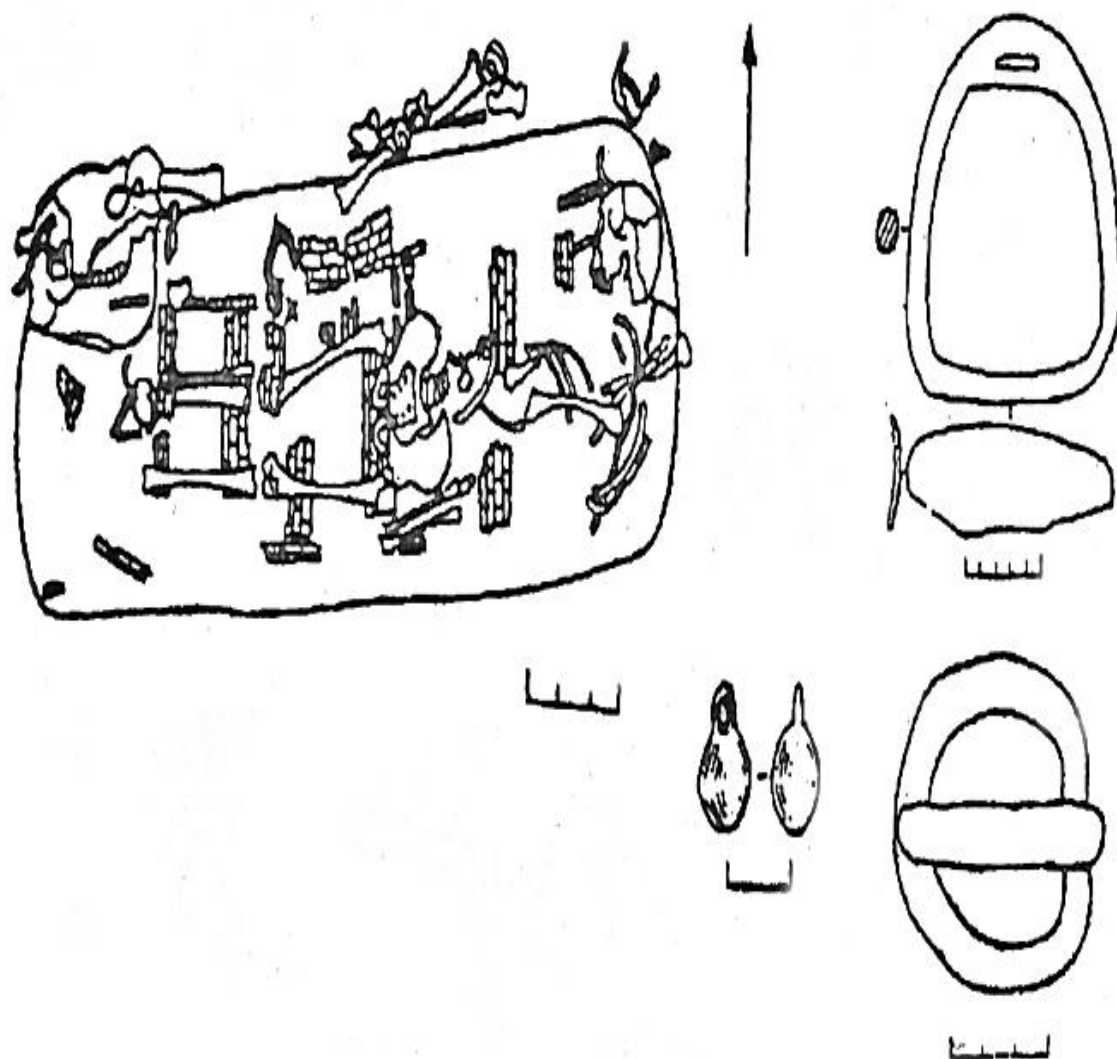

Рис. 47. План та поховальний інвентар (Огородне (Мічуріно), к. 4 п. 5, за Евглевский 1992).

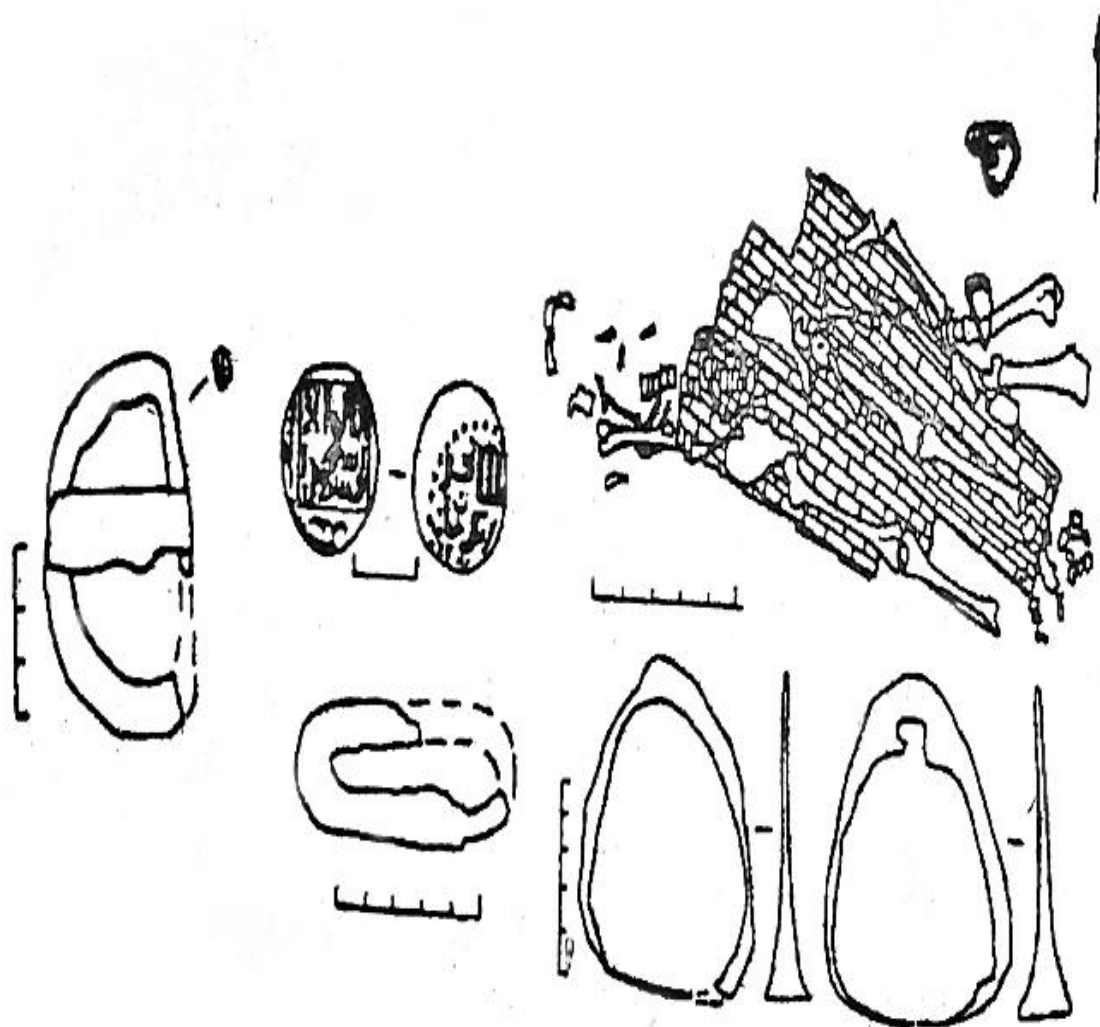

Рис. 48. План та поховальний інвентар. (Шахтарськ, к. 8 п. 8, за Євглевський 1992).

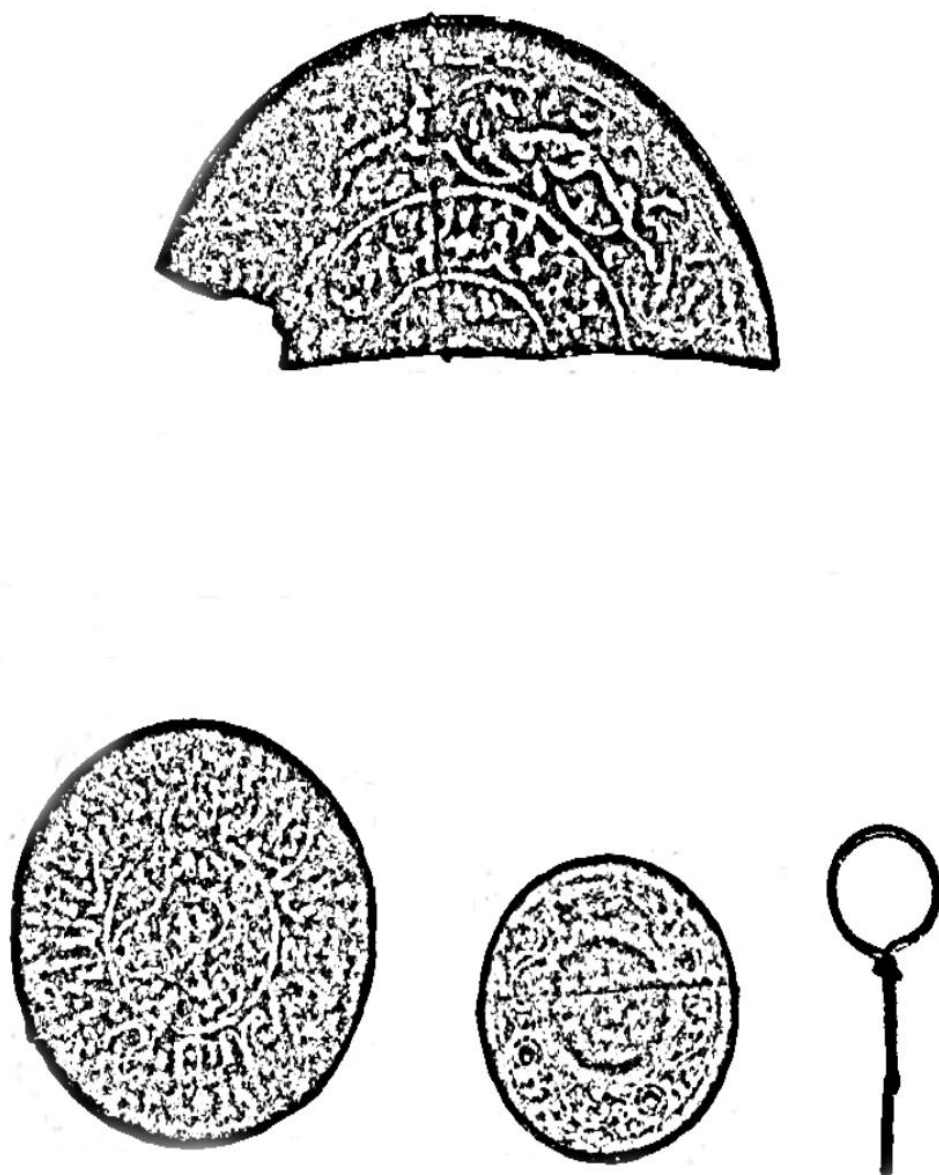

Рис. 49. Поховальний інвентар (Нижня Дуванка, група курганів, за Трефільєв 1901).

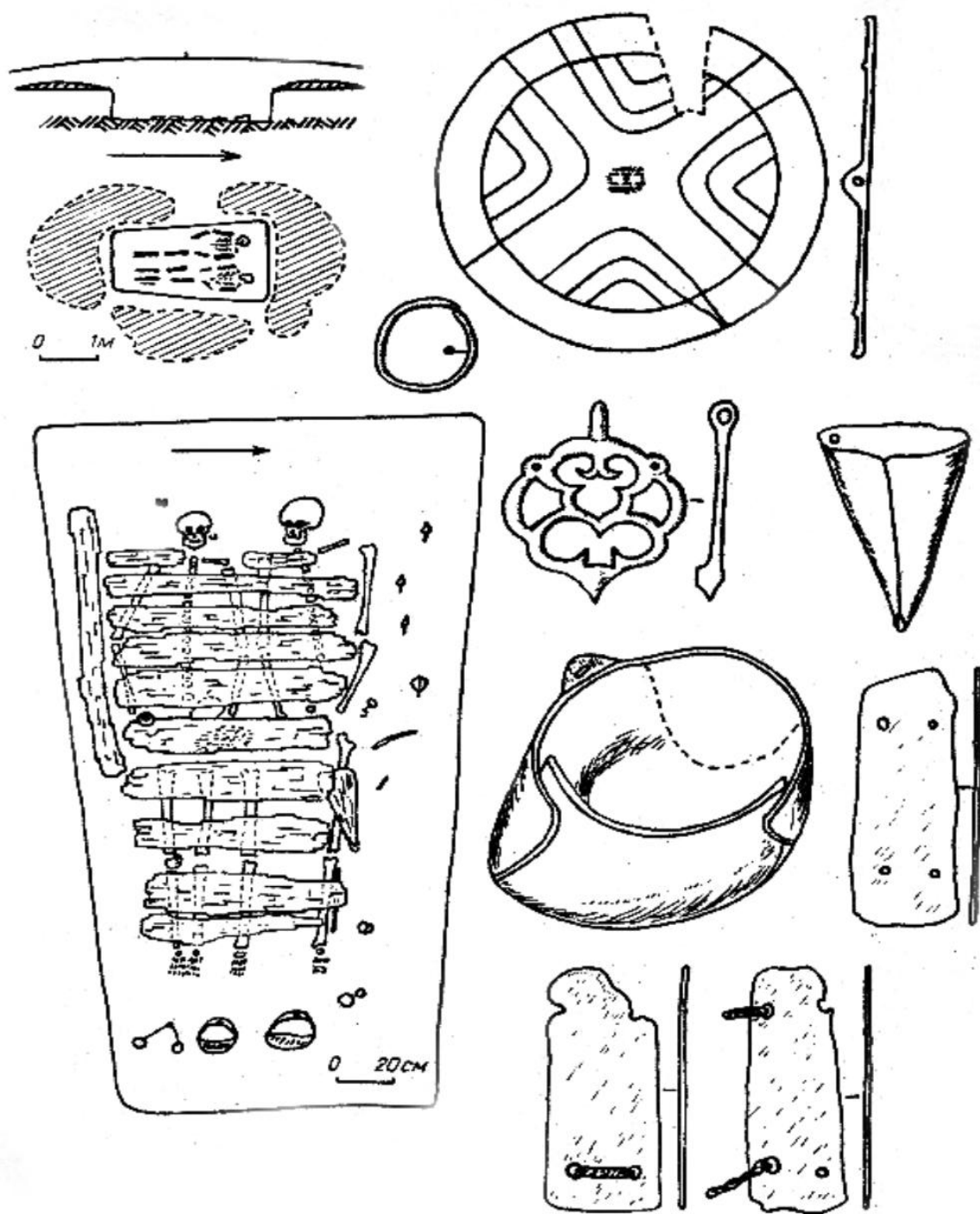

Рис. 51. План та поховальний інвентар (Гольма, за Добролюбський, Островерхов 1992).

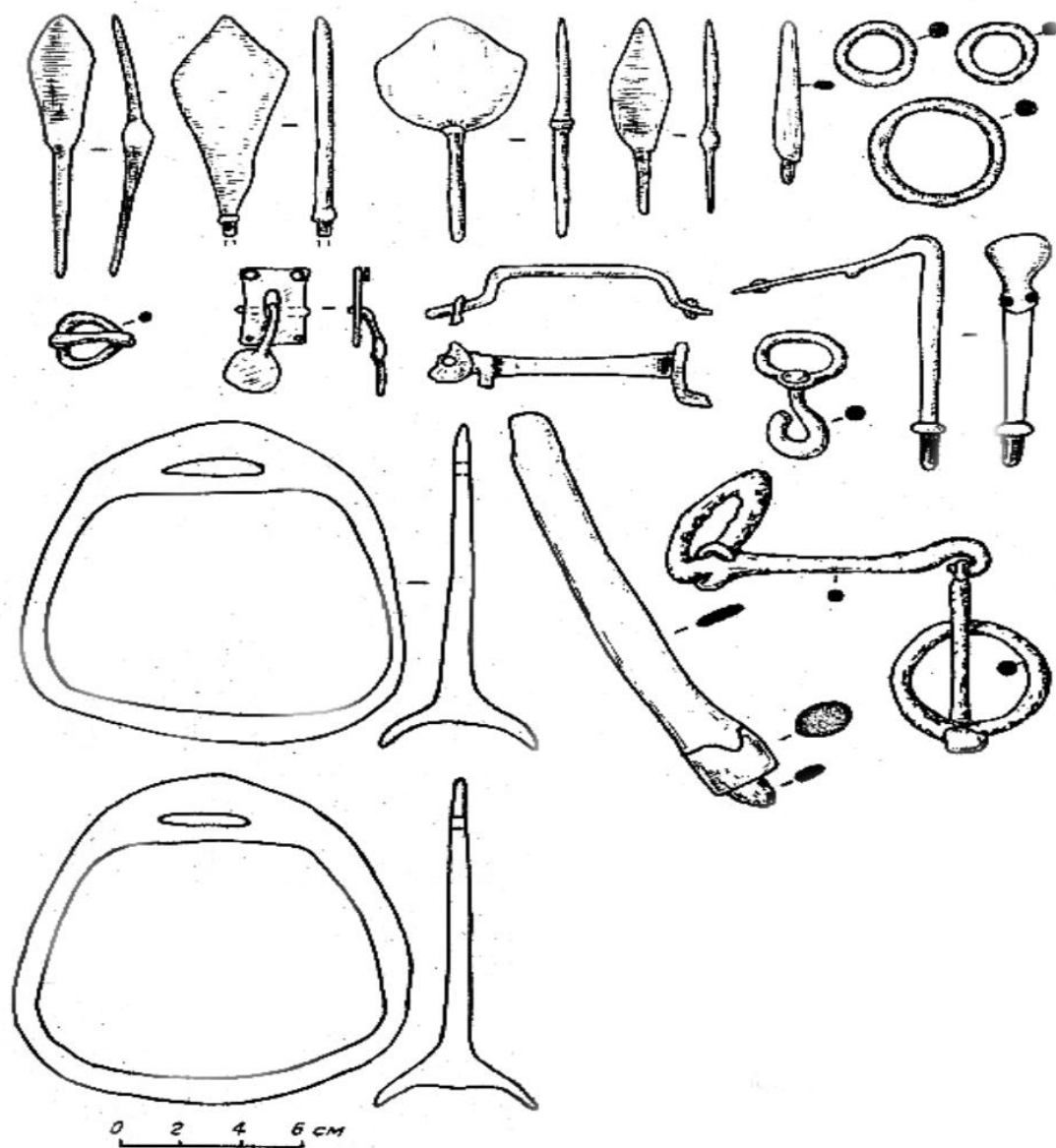

Рис. 52. Поховальний інвентар (Гольма, за Добролюбський, Островерхов 1992).

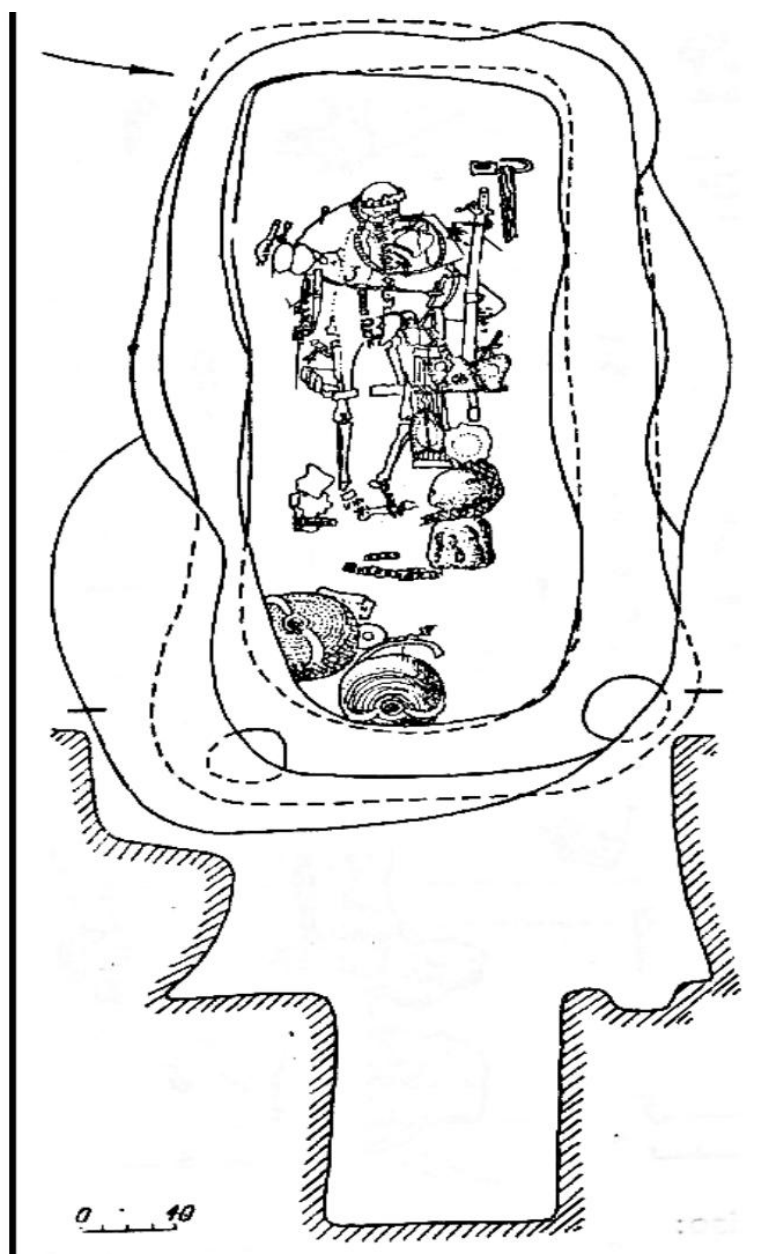

Рис. 53. План поховання (Чингульський комплекс, за Отрощенко, Рассмакін 1986).

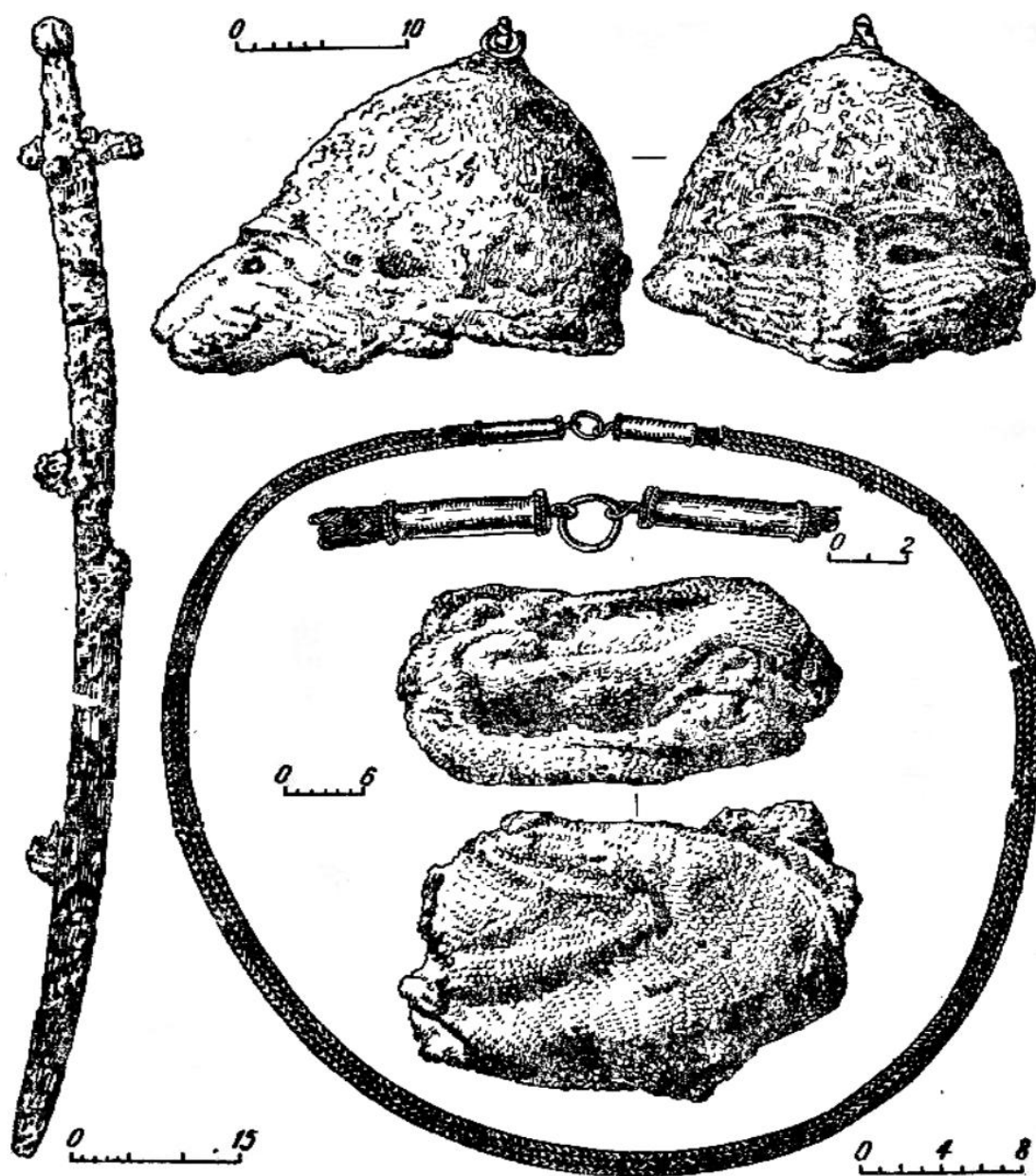

Рис. 54. Поховальний інвентар (Чингульський комплекс, за Отрощенко, Рассмакін 1986).

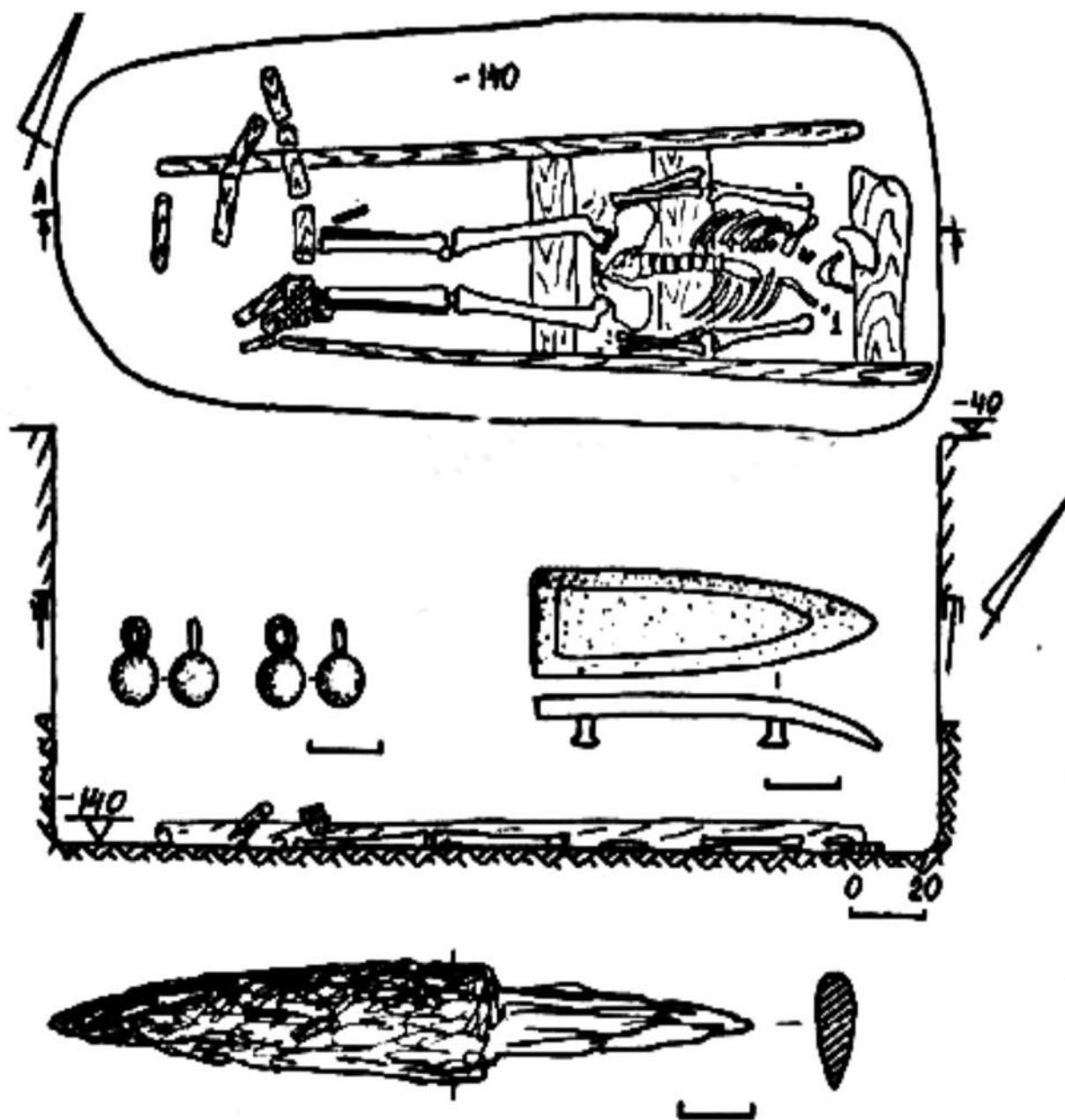

Рис. 55. План та поховальний інвентар (Богданівка, к. 5 п. 1, за Шалобудов 2012).

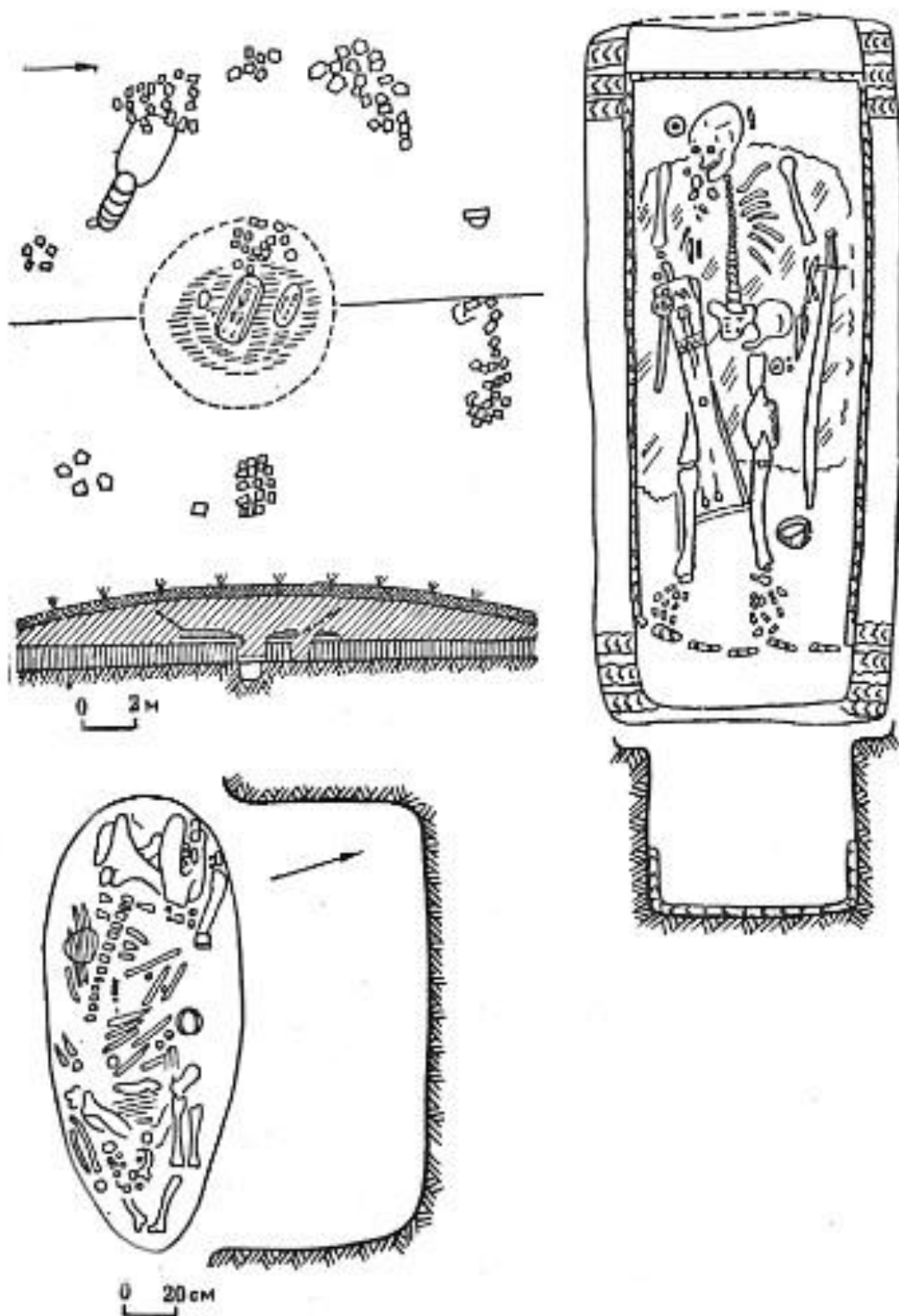

Рис. 56. План кургану та поховання (Кам'янка, к.26, з Добролюбский, Гребенников 1991).

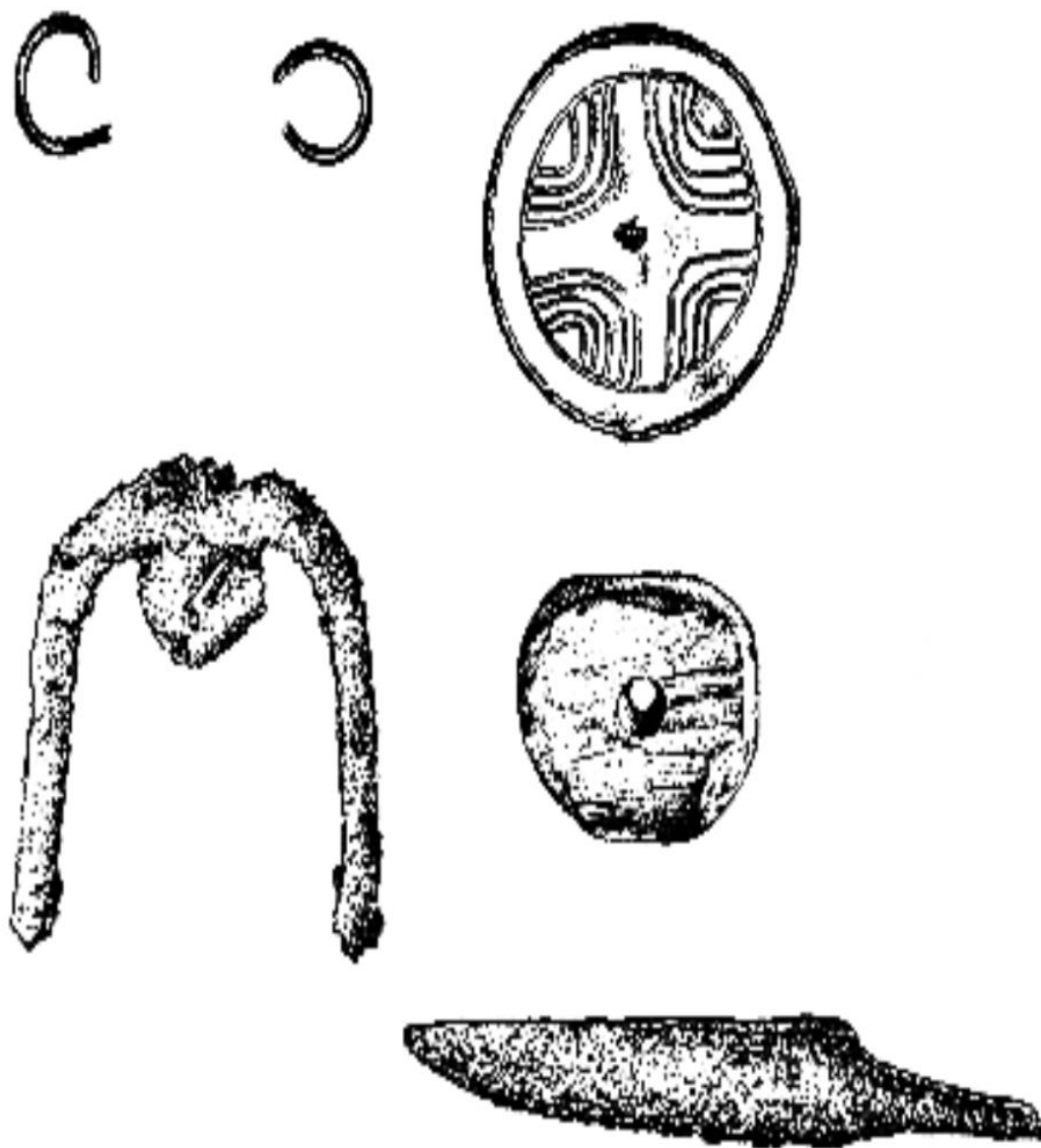

Рис. 58. Поховальний інвентар (Нерубайське, п. 1, за Захаруком 1949).

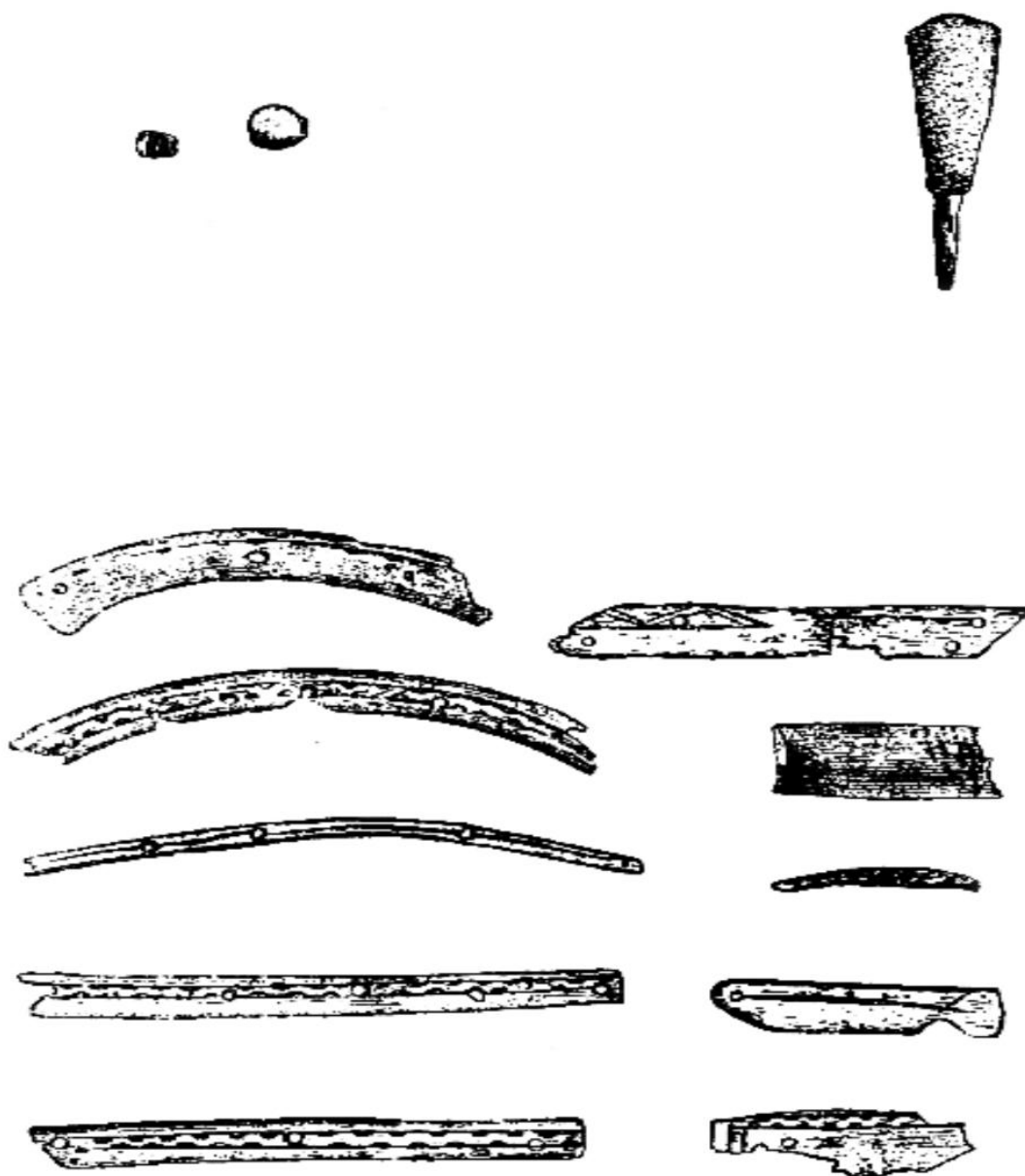

Рис. 59. Поховальний інвентар (Нерубайське, п. 2, за Захаруком 1949).

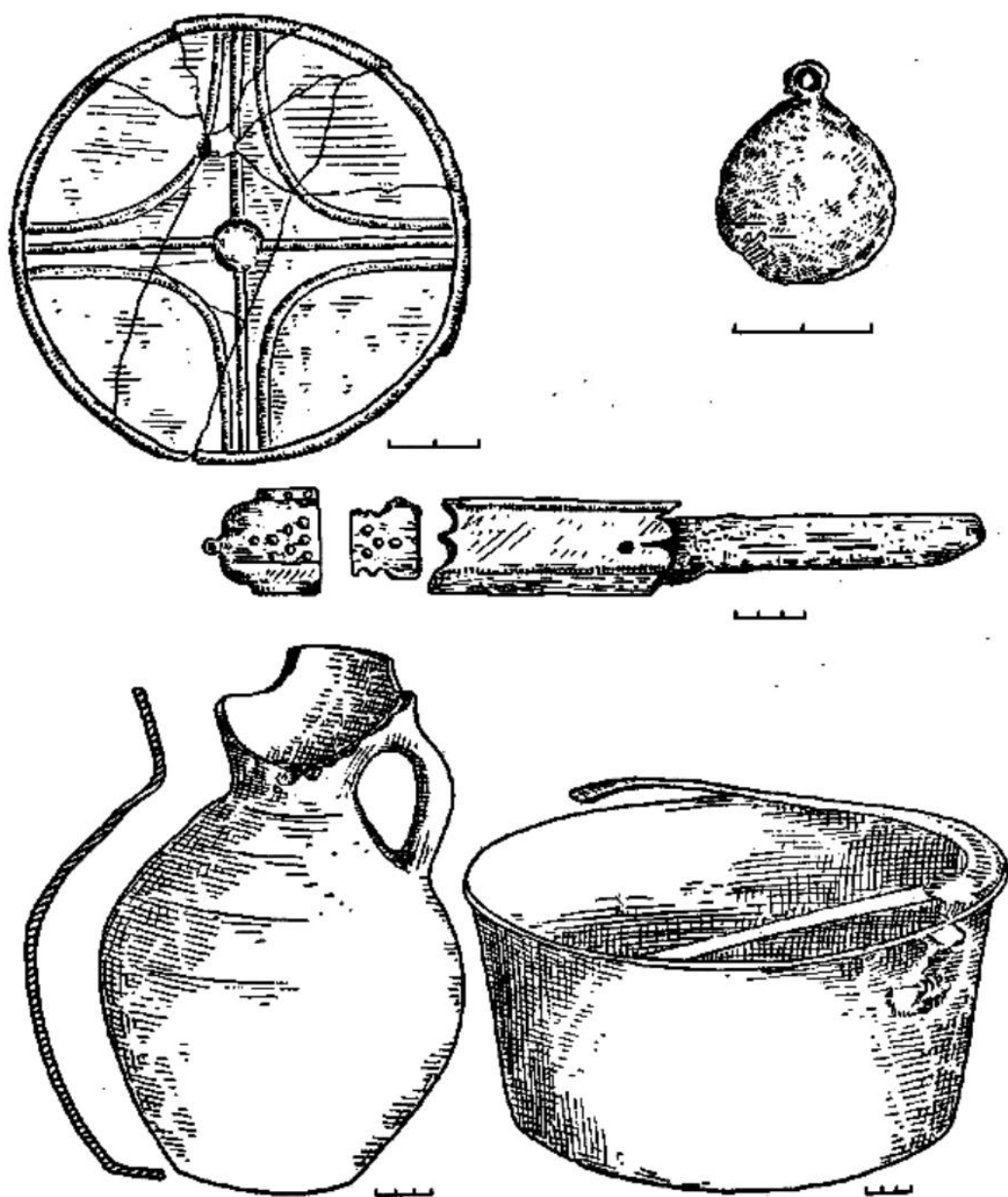

Рис. 60. Поховальний інвентар (Новоіванівка, за Швецов 1974).

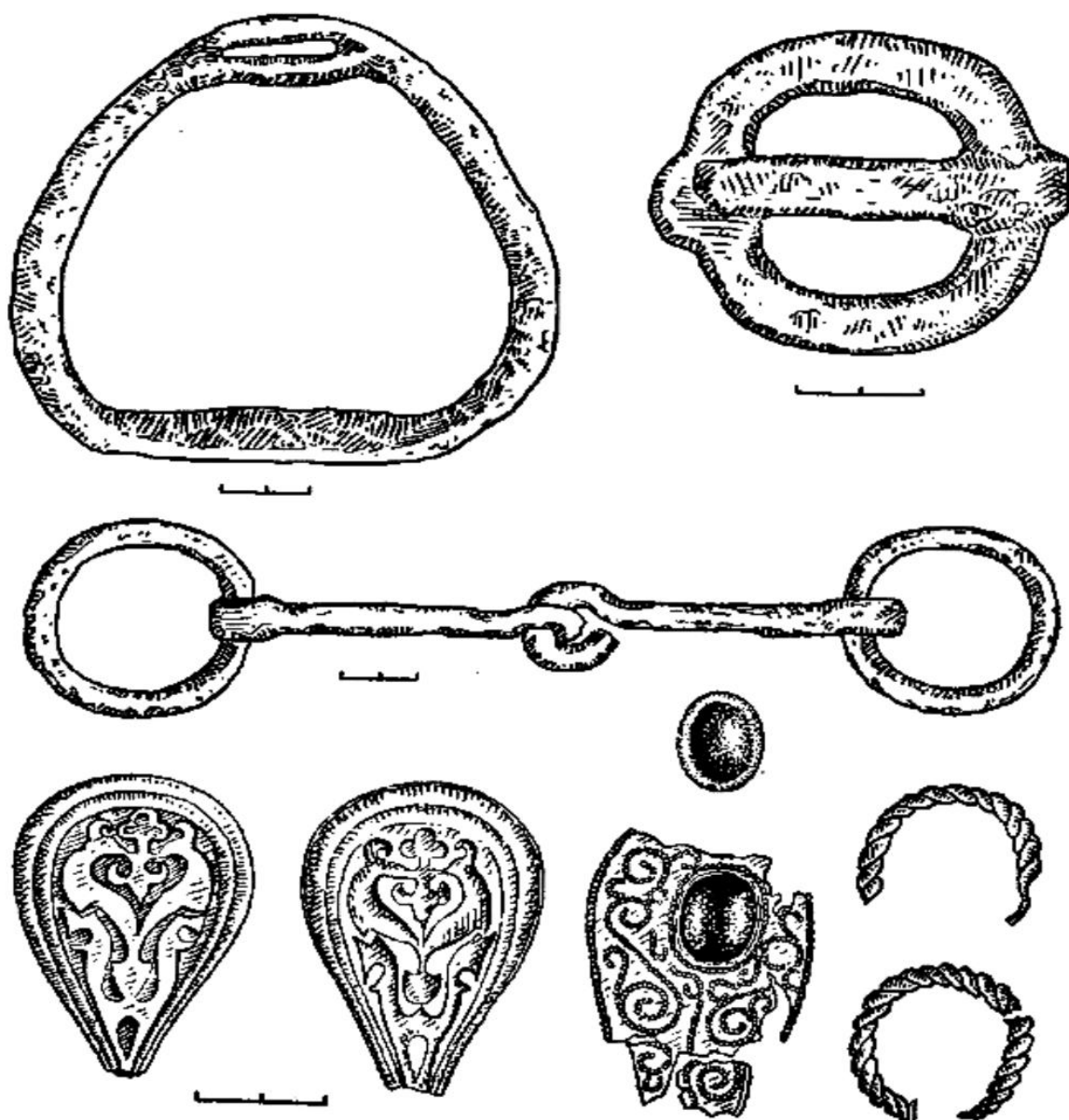

Рис. 61. Поховальний інвентар (Новоіванівка, за Швецов 1974).

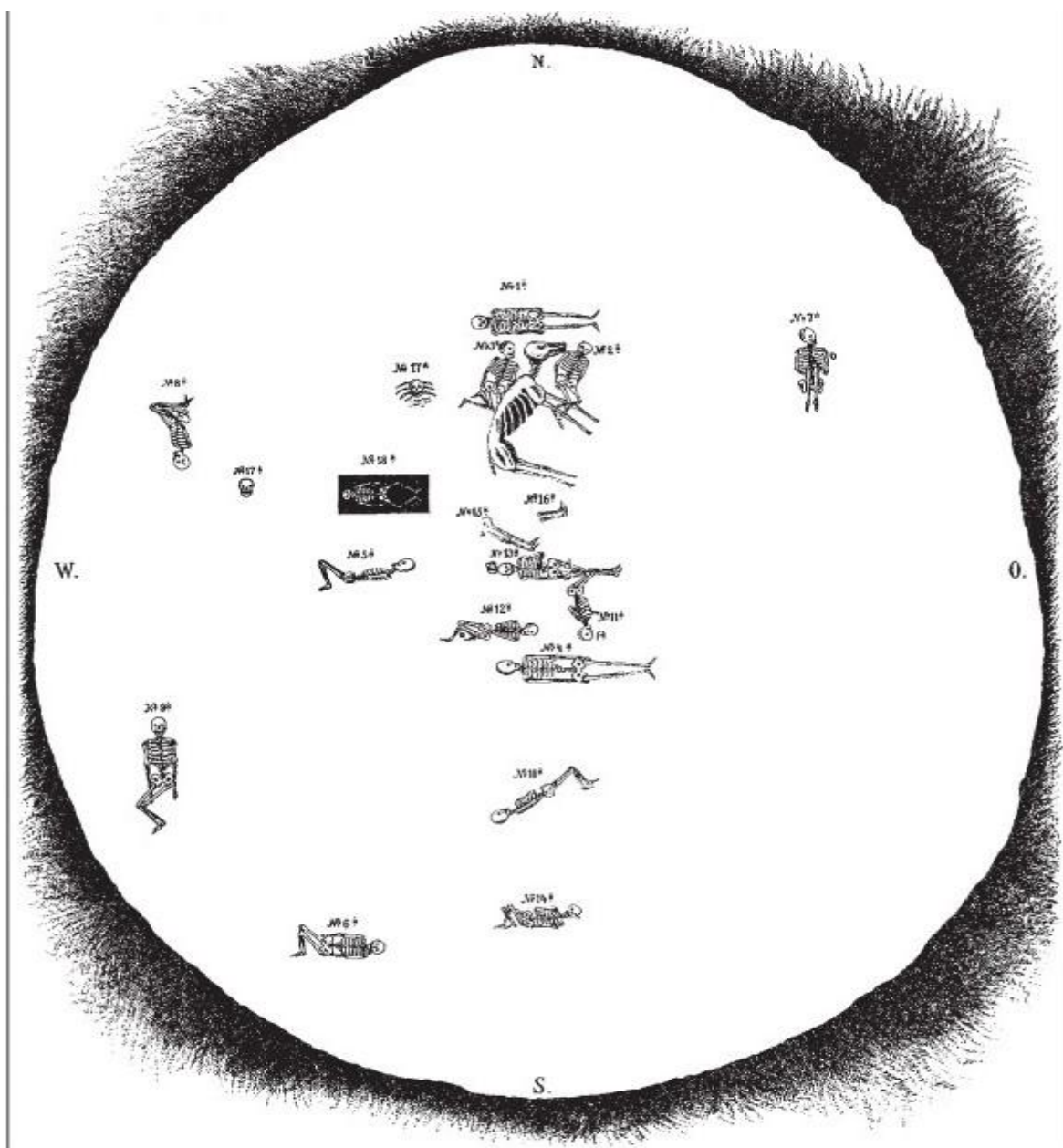

Рис. 62. План кургану (Сарата, к.6 (10), за Кнауер 1889).

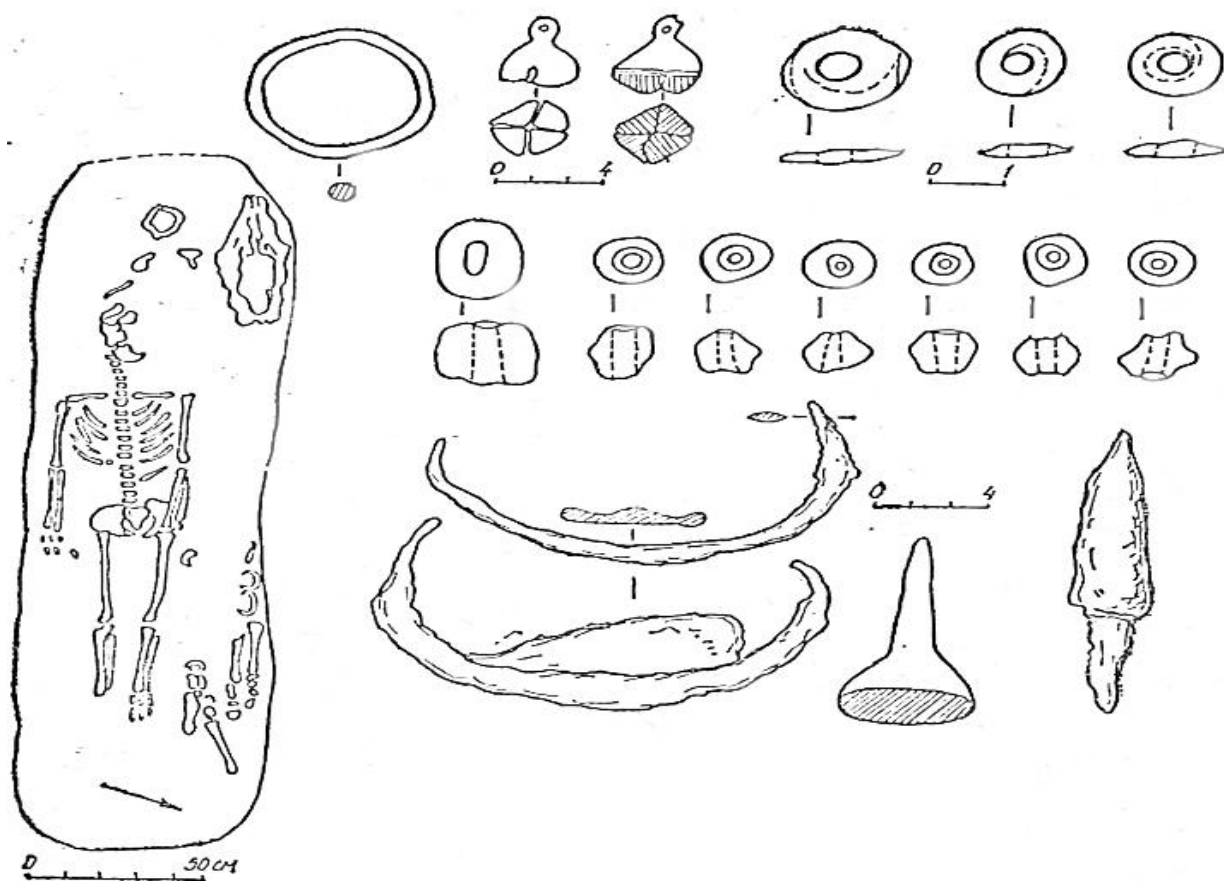

Рис. 63. План та поховальний інвентар (Фрікацей, к. 1 п. 1, за Добролюбський 1982).

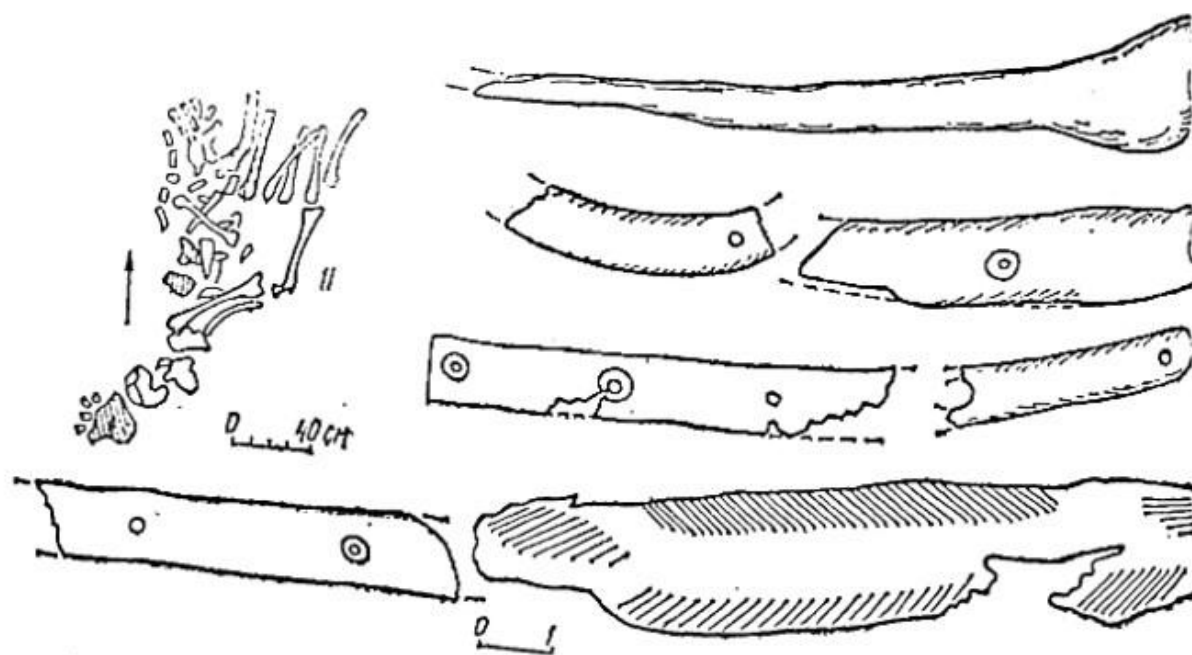

Рис. 64. План та поховальний інвентар (Кочкувате, к. 28 п. 1, за Добролюбський 1982).

Рис. 65. Ілюстрація з 3-D моделі кістяної накладки на ніж з поховання 1 кургану 28 біля с. Кочкувате.

Рис. 66. Qr-код з посиланням на 3-D модель кістяної накладки на ніж з поховання 1 кургану 28 біля с. Кочкувате.

Додаток В. Таблиці

Табл. 1. Вудила без перегину з поховання 1 кургану 8 біля с. Плавні

Параметр	Значення
Довжина, см	14.9
Діаметр кільця, см	2.05
Ширина кільця, см	4.46
Діаметр вудил, см	1.38

Табл. 2. Фрагмент кольчуги з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка

Параметр	Значення
Довжина фрагменту, см	5.54
Ширина фрагменту, см	5.17
Довжина кільця, см	1.0
Ширина кільця, мм	2.6

Табл. 3. Наконечник стріли типу VIX за Г. О. Федоровим-Давидовим з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка

Параметр	Значення
Довжина пера, см	6.44
Ширина пера, см	2.07
Діаметр дерев'яної частини, см	1.01

Табл. 4. Кістяний наконечник стріли з поховання 2 кургану 1 біля с. Траповка

Параметр	Значення
Довжина, см	4.12

Діаметр, см	1.02
Діаметр отвору, мм	4.99

Табл. 5. Гендерно виразні типи матеріальної культури кочовиків Улусу
Джучі

Поховання	Гендерно виразні типи інвентарю
Поховання 1 біля с. Нерубайське.	Кругле дзеркало (діаметр 6.5 см.) з низькопробного срібла типу ЖІ за Г. О. Федоровим-Давидовим.
Поховання 2 біля с. Нерубайське.	3 залізні наконечники стріл, плоскі з широкими вістрями, з закругленими краями, що утворюють тупий кут.
Поховання 3 кургану 2 курганної групи II біля с. Великомихайловка.	Колчан – берестяний з кістяними накладками; Наконечники стріл – залізні, типів BV та VXI за Г. О. Федоровим-Давидовим;
Поховання біля с. Новоіваніка	Діадема, котра була частиною головного убору або зачіски, подібні прикраси відомі в похованнях та зображені на кам'яних половецьких статуях; Браслети, що вироблені з темно-синього скляного та круглого в перерізі прута; Дзеркало типу ЖІІ за Г. О. Федоровим- Давидовим.

Табл. 6. Розподіл типів матеріальної культури за гендерною ознакою

Категорія	Чоловічі поховання		Жіночі поховання	
	кількість	відсоток	кількість	відсоток
Вудила	12	75	4	25
Стремена	15	78.94	4	21.05
Сідла	2	100	-	-
Предмети кінської зброї (кілля, бляшки і т.д.)	8	88.88	1	11.11
Стріли	28	100	-	-
Списи	4	100	-	-
Шабля або меч	11	100	-	-
Шоломи	6	100	-	-
Кольчуга або панцир	6	100	-	-
Сагайдак або колчан	11	100	-	-
Гривни	3	100	-	-
Бокка	-	-	2	100
Поясні пряжки та бляхи	9	90	1	10
Гудзики-застібки та бубенці	6	66.66	3	33.33
Сережки та скроневі кільця	6	40	9	60
Бусини або намисто	2	50	2	50
Дзеркала	-	-	12	100

Кресала	10	100	-	-
Ножі	18	78.26	5	21.73
Перстні або кільця	2	66.66	1	33.33
Гребні	-	-	1	100
Металеві сосуди	4	36.36	7	63.63
Кераміка	3	75	1	25
Монети	3	75	1	15
Браслети				
Дерев'яний посуд або скриньки	1	33.33	2	66.66
Ножиці	-	-	3	100

Табл. 7. Накладка на руків'я ножа з поховання 1 кургану 28 біля с. Кочкувате

Параметр	Значення
Довжина, см	11.5
Ширина, см	2.15